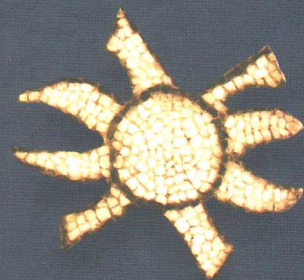

MĂNĂSTIREA BIZERE 1

EDITURA MEGA

Editori:

ADRIAN ANDREI RUSU

ILEANA BURNICHIOIU

MĂNĂSTIREA BIZERE

I

VOLUM APĂRUT CU SPRIJINUL COMPLEXULUI MUZEAL ARAD
ȘI AL CONSILIULUI JUDEȚEAN ARAD

MĂNĂSTIREA BIZERE

I

-ediția a II-a, revizuită și adăugită-

Editori:

Adrian Andrei Rusu
Ileana Burnichioiu

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca
2011

Desene: Florin Mărginean, Adrian Andrei Rusu, Kopeczny Zsuzsanna, Derzsi Csongor, Csok Zsolt, Bencze Ünige, Ileana Burnichioiu, Oana Toda, Anca Cotae, Monica Pop

Fotografii: Florin Mărginean, Ileana Burnichioiu, Derzsi Csongor, Adrian Andrei Rusu, Peter Hügel, Adrian Andrei Rusu, Otis Crandell

Prezentare grafică: Ileana Burnichioiu

Traduceri în limba engleză: Bencze Ünige, Ana Maria Gruia

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MĂNĂSTIREA Bizere / editori : Adrian Andrei Rusu, Ileana Burnichioiu. – Cluj-Napoca : Mega, 2011.

vol.

ISBN 978-606-543-226-0

Vol. 1-2011. –ISBN 978-606-543-227-7

Bibliogr.

I. RUSU, Adrian Andrei

II. BURNICHIOIU, Ileana

726.71 (498.5)

904 (498.5) : 726.71

902 (498)

Editura Mega

Cluj-Napoca

E-mail: mega@edituramega.ro

www.edituramega.ro

PREFAȚĂ.....	7
Preface.....	9
I. MĂNĂȘTIREA BIZERE ÎN IZVOARE SCRISE. SECOLELE XII–XVI	
1. Benedictinii de pe <i>Insula Mănăștirii</i> (Adrian Andrei Rusu)	13
The Benedictines from the <i>Island of the Monastery</i>	24
2. Privilegii, posesiuni, venituri (Ileana Burnichioiu)	25
Privileges, possessions, incomes	33
II. RUINELE DE LA BIZERE. CERCETĂRI VECHI ȘI NOI (Ileana Burnichioiu).....	37
The ruins of Bizere monastery: old and new research.....	44
III. COMPONENTE DE ARHITECTURĂ ȘI INSTALAȚII UTILITARE	
1. Turnul cu fântână (Adrian Andrei Rusu).....	49
The tower fountain	58
2. Capela funerară (Ileana Burnichioiu)	61
The funerary chapel	76
3. Amprenta de barcă (Adrian Andrei Rusu, Oana Toda).....	79
The boat imprint.....	94
4. Cuptorul de pâine (Adrian Andrei Rusu)	95
The bread oven	99
IV. ANALIZE ALE MATERIALELOR DE CONSTRUCȚIE	
1. Analiza unor roci sedimentare (Corina Ionescu, Ioan I. Bucur)	103
The analysis of certain sedimentary rocks	105
2. Studii preliminare de mineralogie și petrografie asupra materialului țegular: compoziție și microfabric (Corina Ionescu, Lucreția Ghergari)	107
Preliminary mineralogical and petrographic studies on the brick material: structure and microfabric	116
V. ANEXE	
1. Cronologia abației Bizere / Bizere abbey: a chronology (Ileana Burnichioiu).....	119
2. [Frumușeni, Jurnal de șantier. Campania 1981] (Mircea Rusu).....	129
3. Lista ilustrațiilor / List of illustrations.....	132
PLANȘE	

Dacă privim către literatura istorică de până în anul 2001, care tratează despre mănăstirile existente de-a lungul veacurilor XI-XIII în zona Mureșului Inferior, mănăstirea Bizere pare un caz comun¹. Dar cercetarea arheologică desfășurată de-a lungul a zece campanii (1981, 2001-2009)² – ale căror rezultate au ajuns până acum doar enunțiativ și rezumativ în mass-media și în lumea științifică³ – scoate Bizere din această linie, transformându-l într-un caz aparte.

Volumul de față este doar primul dintr-o serie de studii și volume menite să se ocupe de publicarea descoperirilor arheologice provenind de la mănăstirea ce a funcționat pe o insulă a Mureșului, între Arad și Lipova. Fiind cel dintâi, am decis ca o parte a lui să reia datele documentare scrise cuprinzând referiri directe sau indirecte despre așezământ, atât din timpul activității sale, cât și după abandonare, până la întâlnirea ruinelor cu interesul istoricilor. Toate acestea pot constitui o bază la care să se raporteze, afirmând sau negând, nuanțând și îmbogățind, studiile viitoare menite să analizeze documentele arheologice.

După cum vom vedea pe parcurs, cele din urmă depășesc cu mult suma și calitatea informațiilor transmise accidental de izvoarele scrise despre istoria așezământului și le completează mai ales prin capitole despre spațiul construit, despre semnele lăsate de viața comunitară, despre tehnologii implicate și performanțe artistice unice deocamdată în cuprinsul României.

Selecția operată pentru transpunerea în tipar este determinată de cantitatea restituirilor, de ritmul inventarierilor de piese, de problemele inerente pe care le comportă în general documentarea și interpretarea unor izvoare nescrise; este, de asemenea, condiționată de necesitatea continuării cercetării unor sectoare abia relevate sau

¹ Vezi, spre exemplu, F. Romhányi Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Budapest, 2000; *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, coord. A. A. Rusu, Cluj-Napoca, 2000; *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, Pannonhalma, 2001; *Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului*, ediție îngrijită de Daniela Tănase și Daniela Marcu Istrate, Timișoara, 2010, p. 11–17.

² În tot acest timp, colaborarea cu Muzeul Județean Arad (Complexul Muzeal Arad) a fost esențială pentru tot ceea ce s-a petrecut în cazul sitului arheologic de la Bizere. În succesiune, doi directori, George Pascu Hurezan și Peter Hügél, și-au manifestat atașamentul și interesul profesional față de restituirile excepționale ale fiecărei campanii, căutând suportul financiar necesar, care a și fost oferit constant de Consiliul Județean Arad.

³ În *Cronica Cercetărilor Arheologice* începând cu anul 2002; Ileana Burnichioiu, A. A. Rusu, *Mozaicurile medievale de la Bizere. The Medieval Mosaics from Bizere. Die mittelalterliche Mosaiken von Bizere*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2006; lidem, *Medieval Floor Mosaics at Bizere Monastery: A Brief Survey*, în *Transylvanian Review*, XX (2011), nr. 2, p. 3–13.

chiar a unor întregi suprafețe pe care arheologia nu le-a atins încă pe fosta insulă a mănăstirii. Ele vor fi restituite treptat, pe măsură ce documentarea fiecărei componente sau instalații identificate în perimetrul complexului se încheie și materialul arheologic mobil își primește locul în inventarul Complexului Muzeal Arad. De aceea, publicația de acum se ocupă de turnul cu fântână – obiectivul pe care literatura veche, din secolele XIX-XX, l-a scos cel mai repede din anonimat, și care a fost cercetat arheologic în anii 2001-2004, de zona nord-estică a sitului, în care s-au dezvelit fundamentele unei capele funerare înălțate în jurul unui mormânt mai vechi; apoi, de urmele unei bărci care a avut după dezafectare și o folosință secundară, dar și de urmele unui cuptor de pâine din partea sud-estică, exterioară, a claustrului mănăstirii. Li se alătură primele analize ale unor materiale, roci și cărămizi, din care, la diferite momente, au fost realizate construcții, sculpturi și pavimente în cadrul complexului. De asemenea, publicația oferă în *Anexe* o cronologie a abației, instrument ce parcurge datele istorice disponibile de la funcționare până la abandon și de la ruine la cercetare; în același loc se regăsește și mult așteptatul raport al primului sondaj arheologic ce s-a desfășurat în anul 1981 la Bizere, sub conducerea lui Mircea Rusu.

Studiile de aici implică deja numeroase trimiteri către capitole viitoare care trebuie să se ocupe de biserica principală a abației – o bazilică în perimetrul căreia au apărut cele două suprafețe de mozaic pavimentar –, de palatul aflat la nord, apoi de claustrul rectangular care s-a dezvoltat la sud de biserica principală (cu o serie de anexe situate la sud, sud-est și vest de refectoriu), dar și de clădiri de la vest și sud de turnul-fântână, de cimitirul comunitar (dezvoltat în zona capelei, palatului și a bisericii principale), de zestrea extrem de bogată a lapidarului, cu sute de piese, ce ne oferă cel mai bogat fond de sculptură romanică descoperit până acum pe teritoriul României; la fel, și de alte elemente ale unei culturi materiale variate, incluzând și o serie de piese rare ca utilitate pentru Evul Mediu din spațiu românesc actual.

Toate acestea vor îmbogăți masiv imaginea dispărutului lăcaș monastic, și vor oferi, sperăm, un reper pentru fenomenul întemeierilor de mănăstiri medievale pe valea Mureșului Inferior. Așa cum, datorită mozaicurilor pavimentare și sculpturii romanice, obiectivul începe să fie socotit un punct însemnat al performanțelor artei romanice promovate de benedictini în cadrul mai larg al fostului regat maghiar. Mai ales că, până la acest moment, din suita numeroasă de mănăstiri de pe valea Mureșului până la vărsarea în Tisa, cunoscute mai mult sau mai puțin din mențiunile izvoarelor transmise întâmplător până la noi, și între cele care au început să fie cercetate arheologic (Cenad, Pâncota, Bulci, *Ahtunmonostor*), Bizere are acum un loc privilegiat datorită amplitudinii investigațiilor și documentelor arheologice recuperate.

Editorii

The present volume is just one of a series of studies and volumes, which will deal with the publication of the archaeological finds (2001-2009) from the monastery that functioned until the sixteenth century on an island of the River Mureș, between Arad and Lipova. This being the first, we decided that a part of it should discuss the data provided by the written sources, which can refer in a more or less direct way to the monastic directly or indirectly to the monastic complex, not only from the time of its activity but also after the abandonment until the ruins meet the interest of historians. All these can constitute a base to which future studies meant to analyze archaeological data can relate, whether contesting or denying, enriching or shading it.

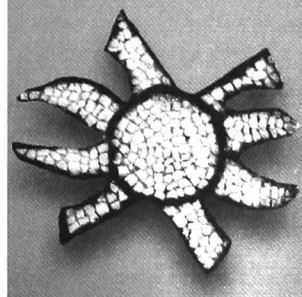
As we will see, the latter ones excel the amount and quality of information accidentally transmitted by written sources, about the history of the monastery and completes it especially with chapters on built space, traces left by community life, used technologies and artistic performance, for now unique on the territory of Romania.

The selection of data for the transfer into print was determined by the quantity of restitutions, by the inventory of artifacts, by the general problems connected to documentation and interpretation of the unwritten evidence. Furthermore, it was also determined by the need to continue research in some of the barely highlighted areas or even entire surfaces of the island of the monastery, which were never touched by archaeology. These will be restored in proportion as the documentation of each and every element or installation identified on the territory of the complex is finalized and the mobile archaeological material receives its place in the inventory of the Arad Museum Complex. Hence, this publication deals with the tower fountain – an objective, which was among the earliest ones taken out from obscurity by the literature of the nineteenth and twentieth centuries, and which was archaeologically researched in 2001 and 2004, situated on the northeastern part of the site, where the foundations of a funerary chapel, built around an older burial, were also unearthed. Then, the traces of a boat, which after decommissioning was reused, were identified but also remains of a bread oven situated on the exterior, southeastern part of the monastery's cloister were excavated. Analyses of some of the materials can be added to the above mentioned, such as stone and brick, from which, at different times, the constructions, sculptures and pavements were made. Moreover, the volume offers a chronology of the abbey, a dataset which covers the available historical data from its functioning until the abandonment, from the ruins until the research; in the same place one can find the long awaited report of the first archaeological survey that took place in Bizere in 1981 under the leadership of Mircea Rusu.

The Editors

MĂNĂSTIREA BIZERE ÎN IZVOARE
SCRISE. SECOLELE XII–XVI

I

Când începe să fie numită în documente scrise, în anul 1183, mănăstirea Bizere era deja în funcțiune (de la o dată necunoscută izvoarelor păstrate), și se bucura de privilegiile regale importante legate de transportul și vama sării pe Mureș. Drepturile sale erau un reper în cancelaria regală pentru alte donații¹. Regele Bela al III-lea dădea bisericii episcopale din Nitra privilegii similare, în 1183, iar Andrei al II-lea le confirma și el pentru abația Sf. Martin de la Pannonhalma, pentru capitlul de la Arad (1211) și pentru comitele Toma (1231). Dar, cancelaria regală de la care avem primele acte păstrate ce amintesc acest lăcaș, nu s-a preocupat să precizeze locul în care se găsea, așa cum nu a strecurat nici alte informații, esențiale pentru noi, cum ar fi cele despre confesiune, hram, dependență ierarhică, rang, rol, patroni etc. În ceea ce privește localizarea, din ele decurge doar că așezământul se afla pe valea Mureșului, într-un loc al cărui nume evoluează aproape de la o mențiune la alta. Documentele regale și papale de care dispunem, din anii 1183-1237, îl numesc *Bisra* sau *Bistria*, iar actele de după jumătatea veacului al XIII-lea, cu emitenți diverși, îl dau ca *Bezere* (1265), *Byscere*, *Bysscere* (1321), apoi cel mai des *Bissere* (1342, 1400) și *Byzere* sau *Bizere* (1323, 1423), la fel ca și în cazul unui sat din arhidiaconatul Arad a cărui parohie este pomenită la plata dijmelor papale din anii 1333 și 1335². Desigur, nu se poate trece prea ușor peste un asemenea transfer. În primul rând pentru că, numele la care s-a renunțat este de origine slavă neîndoielnică (*bisъръ*), iar cel de-al doilea este mai degrabă incert. De ce origine ar fi fost, el nu a fost singurul de acest tip din zona geografică³. O altă *Bizere* situată în comitatul Timiș, pe valea Bistrei⁴, însoțește istoria unei familii românești, de origine cnezială, devenită apoi nobiliară⁵.

Oprindu-ne la discuția asupra numelui, nu vom săvârși aici niciun fel de revoluție de interpretare, dar ea merită redată. Fiind o chestiune

¹ Trimiterile la surse primare se regăsesc la fiecare an din *Anexe. Cronologia abației Bizere*, din finalul volumului, prin urmare nu le vom repeta aici.

² *Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania*, vol. III (1331–1340), București, 1954, p. 224, 247.

³ O confuzie cu alt *Bizere*, la E. Dörner, *Cu privire la ruinele unei biserici de lângă Arad din feudalismul timpuriu*, în *Ziridava*, 1, 1964, p. 25, dar ea a fost semnalată deja și în A. A. Rusu, G. P. Hurezan și colab., *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000 (Rusu, Hurezan, *Biserici medievale*), p. 70.

⁴ Vezi D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1999, p. 300-303, 484 (cu o localizare pe harta de la p. 302).

⁵ În acest sens, și A. A. Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa*, Cluj-Napoca, 1999, p. 212–217. Posesoare a unui castel menționat doar la 1500, dar și al altora, în secolul al XV-lea (Koppány T., *A középkori Magyarország kastélyai*, Budapest, 1999, p. 122, 201, 163).

de toponimie și de lingvistică, este rezervată celor specializați în domeniu. Pesty Frigyes susținea că ea ar deriva din sârbescul „biser”, care însemna „perlă”, iar Melich János vorbea de o simplă *Bistră*, care în limba slavă înseamnă „repede”. Apropierea de Bistrițele împrăștiate pe tot teritoriul românesc contemporan este atât de frapantă încât nu mai comportă vreun adaos. Nicolae Drăganu considera că ar fi „cel mai vechi nume topic atestat din Timiș în documentele latino-ungurești”. Mai adăuga și că „decât Bistra-Bizere nu sunt mai vechi decât doar Morisena și numele pentru care se crede că avem tradiție dacoromană. Acestea sunt Cerna, Bârzava și Timișul”⁶. El declara onest că etimologia numelor *Bistra-Bizerea* nu-i era cunoscută. Dacă *Bizerea* a fost contemporană cu *Morisena* (Cenad), atunci ea ar putea deriva, cu aplicarea rotacismului, din latinescul *bisella*, -ae, care înseamnă, printre altele, și „scaun” / „loc de cinste”, iar *Cicerea* ar deriva tot din latinescul *cicer*, -is, care are și semnificația de „om din popor”. În această ipoteză, am avea de-a face cu o *Bizere*, care privea pe cei ce ocupau „locuri de cinste”, și cu un *Cicir* (*Cicere*), care era al „celor de jos”⁷.

După opinia lui Octavian Lupaș, s-ar putea ca *Bizerea* să-și tragă numele de la un apelativ derivat din verbul „a bizera”, care, se pare circula în părțile arădene și ar însemna „a cânta”. Copiii care cântă în dimineața ajunului de Crăciun sunt numiți aici „bizerăi”. În acest caz, „bizerea” ar putea însemna un loc în care se cântă, deci o biserică⁸.

Așadar, fondarea mănăstirii s-a făcut într-un mediu rural, un loc cu denumire de sorginte slavă, care a evoluat sau a fost înlocuit în timp fără să știm motivația sau să fim aproape de o anume semnificație. În alegerea locului, vecinătatea apei Mureșului (poate și configurația terenului care includea o insulă, ce ne apare ca realitate certă mai târziu) trebuie să fi fost una dintre cheile locației. Deși nicio sursă nu o spune, este foarte clar că întemeietorii au ales bine, pragmatic, pe baza unor informații sau experiențe transmise de la fața locului, dar și în baza unei practici cu care călugării trebuie să fi fost familiarizați și a unei tehnologii care presupunea, inclusiv, utilizarea apei.

Când s-au instalat călugării la Bizere, Mureșul era deja o arteră politică, economică și culturală esențială. Rostul său, în privința transportului și comerțului pare să fi atins apogeul tocmai în cursul secolelor XI–XII. S-a scris deja despre marele drum comercial nord (Novgorod) – sud (Constantinopol) care a funcționat atât timp cât Bizanțul a fost capabil să asigure securitatea în Balcani. El trecea Dunărea tocmai la Belgrad, urcând apoi pe Tisa. Or, Mureșul (și mai puțin Someșul), mai spre nord, asigura o arteră colaterală, a cărei prosperitate este deductibilă din aceste circumstanțe. Realitatea s-a fracturat după prăbușirea graniței comune bizantino-maghiare (răscoala Asăneștilor și cea a sârbilor), cucerirea Constantinopolului de

⁶ *România în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, p. 237.

⁷ Pentru legătura dintre Bizere și Cicir, două toponime situate la sud și respectiv la nord de cursul principal al Mureșului, vezi **Pl. 1** și subcapitolul *Privilegii, venituri și posesiuni* al volumului curent.

⁸ O. Lupaș, *Bizerea*, manuscris dactilografiat, păstrat la Complexul Muzeul Arad.

către cruciații latini și reorientarea axei comerciale de la est, către vestul european⁹.

Reflexul acestor stări prospere primare, la care se va adăuga și gestionarea sării, la început numai de către regalitate, apoi oferită prin privilegii și unor instituții bisericești (episcopii, mănăstiri etc.) și unor laici, s-a regăsit, alături de existența unui teritoriu deschis misionarismului și organizării bisericești (implicând și concurența între două biserici), în mulțimea mănăstirilor timpurii care au menționări documentare pe valea Mureșului Inferior (de la Cenad în aval: Kemencze, Kenezmonostor – Nădlac, Igriș, Rohonca, Ajtonmonostor, Arad), sau în amonte: Lipova, Eperjes, dar și în inventarul bogat al descoperirilor arheologice (metal prețios, îndeosebi argint, piatră de construcție, cultură materială)¹⁰. Apoi, același context care le-a adus prosperitatea, bulversat serios și de invazia tătară sau de revoltele cumanilor, alături de schimbarea politicii regale, au făcut ca instituțiile ecleziastice să piardă, în cursul veacurilor XIII–XIV, poziția superioară avută în privința transportului și comerțului cu sare¹¹.

Situația generală a mănăstirilor de pe Mureș se confruntă cu o problemă similară: anonimatul fondatorilor și patronilor. Conceptul „mănăstirii de familie” a fost tratat relativ târziu, însă într-o manieră foarte convingătoare¹². Ultimele opinii au privit către familiile locale (Csanád, Csolt și Ajtony)¹³. Dar, parcurgerea textelor vechi referitoare la mănăstirea Bizere ne arată că un patronaj familial este greu de argumentat. Nu există mențiuni clare din care să rezulte cine a susținut întemeierea sau cine a avut cu adevărat drepturi de patronaj asupra ei; prin urmare, rămâne de luat în considerare și alt tip de patronaj, iar acest aspect poate fi prezumat doar cu ajutorul unui context mai larg, oferit de secolele XII-XIII.

Singurul document în care se reclamă drepturi de patronaj asupra abației este posterior întemeierii, din anul 1236. Potrivit lui, episcopul Cenadului, pe nume Bulcsu, ar fi intervenit brutal asupra lăcașului invocând astfel de „drepturi”. Având în vedere rolul pe care-l va deține în confruntările militare din jurul anului 1241, vom înțelege cât de aplecat era către soluții de forță, chiar dacă, cum spune alt izvor, era deja slăbit de vârstă. Reacția ierarhului diocezan a fost de o duritate ieșită din comun. Mănăstirea Bizere a fost atacată cu mână armată,

⁹ Nagy B., *Magyarország külkereskedelme a középkorban*, în vol. *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*, Budapest, 2008 (*Gazdaság és gazdálkodás*), p. 262-266. Pentru un context mai larg, vezi și R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X–XIV)*, București, 1974.

¹⁰ S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X–XIV)*, Sibiu - Alba Iulia, 2008, p. 82–115.

¹¹ Draskóczy I., *Só a középkori Magyarországon*, în vol. *Gazdaság és gazdálkodás*, p. 149–150.

¹² Fügedi E., *Sepelierung corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor*, în *Századok*, 125, 1991, nr. 1-2, p. 35-66.

¹³ Koszta L., *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, în vol. *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged, 2000 (Koszta, *Egyházi topográfiája*), p. 54.

porțile i-au fost sparte, călugării și abatele vânați prin toate spațiile și apoi închiși. În fruntea ei a fost instalat un nou șef, un călugăr anterior alungat din comunitate, cu numele de Cornel. Comisia de anchetă avea să declare că se săvârșiseră mult mai multe rele decât au apucat să ajungă la urechile papei. După cum se vede, incidentul trebuie să fi avut oarecare rădăcini, și responsabiliza întreaga comunitate monahală, nu doar pe șeful ei de moment. Un conflict cu efecte întrucâtva asemănătoare se derulase cu câteva decenii înainte între benedictinii de la Cluj-Mănăstur și episcopul diecezan al Transilvaniei. Doar că acolo, originea neînțelegerilor se cunoaște.

„Neascultarea” călugărilor de la Bizere față de episcopul diecezan putea fi generată de cauze dintre cele mai diferite și putea îmbrăca numeroase forme. Pentru rezolvarea stărilor de aici a fost nevoie de intervenția papală, într-o manieră pe care abia o mai reîntâlnim în regatul maghiar al arpadienilor. Cornel, cu doi-trei fideli, a fost înlăturat, iar vechiul abate a fost repus în drepturi. Dar, la scurtă vreme, adică peste o lună doar, episcopul a reluat atacul asupra mănăstirii. Cu noua ocazie, mai violentă decât cea dintâi, s-au înregistrat și pierderi umane, din care cea mai importantă a fost a abatelui care a fost atât de neinspirat încât să se opună. Doi dintre slujbașii mănăstirii au fost uciși de oamenii episcopului, pe când altor călugări și viețuitori li s-au cauzat răniri grave. S-a găsit cu cale să se specifice anume că s-a ajuns cu forța armată până la sacristie¹⁴, de unde au fost furate trei scrisori privilegiale și cinci vase prețioase (probabil liturgice). În mod sigur, au fost unele dintre cele mai grele pierderi pe care mănăstirea Bizere le putea suferi¹⁵. Scăpat de urgie, călugărul Petru a ajuns până la Roma, unde a obținut audiență și credit pentru plângerile sale și ale micului său grup de frați însoțitori. În 19 iunie 1236, papa Grigore al IX-lea i-a anatemitizat pe făptașii cu numele de Corneliu, Zaharia, Rotundus și Matia. Episcopul de Cenad, evident responsabil pentru acțiune și ferocitatea sa, a fost exceptat, sub pretextul că era slab la trup și nu mai vedea bine. Cheltuielile de călătorie la Roma ale lui Petru și ale altor călugări însoțitori, trebuiau suportate de către episcopie.

Așadar, ce s-a întâmplat la Bizere în apropierea anului 1236, nu pare să fi avut la bază cuvenite drepturi de patronaj decurgând din modul în care a fost întemeiat lăcașul. Alături de episcop, erau socotiți responsabili de atrocități și canonicii din Cenad, ceea ce dă o altă semnificație actului de autoritate. Împreună, au dorit să aducă la

¹⁴ Perimetrul mănăstirii cercetat arheologic și la suprafață trădează cel puțin un incident militar a lăsat o serie de urme specifice, dispersate pe o largă arie: bolțuri de arbaletă și vârfuri de săgeată. Datarea multora dintre aceste piese corespunde perioadei conflictului descris aici.

¹⁵ După cercetările arheologice de până acum, avem schițată parțial dispunerea clădirilor celor mai importante din abație și se poate spune deja că pentru a ajunge la sacristie, dușmanii mănăstirii trebuiau să treacă nu doar de „porțile” de care vorbea documentul scris, ci aveau de traversat un spațiu învecinat claustrului la vest, în care se aflau alte clădiri (din care unele din zidărie), și apoi claustrul.

ascultare o mănăstire care se manifesta prea independent și avea privilegii care subminau veniturile instituției. Întâmplător sau nu, măsura punitivă a venit după donația consistentă în sare (4.000 de bolovani), din anul 1233, a regelui Andrei al II-lea.

Totodată, de partea abației, în conflict, nu pare să fi fost atunci vreun fondator sau un deținător de patronaj. Însă, este clar că Bizere își baza regimul de funcționare pe acte incontestabile, din moment ce dreptatea și-o recâștiga direct de la papă, trecând peste autoritatea arhiepiscopului de Kalocsa, superiorul episcopului de Cenad.

După mărturiile care ne-au fost furnizate de arheologia de la Bizere, în acest moment se poate ridica ipoteza unui posibil patronaj mai înalt, de la rege sau regină, mergând până la inițiative aparținătoare chiar forurilor superioare bisericești. Și tot datorită argumentului arheologic, rămâne la fel de problematică popularea mănăstirii în principal prin benedictinii de la Cenad¹⁶. Dacă dimensiunile relativ modeste ar pleda pentru catalogarea ei între așezămintele non-regale, în schimb planimetria aparte a bisericii principale – o bazilică trinavată al cărui sanctuar ocupa aproape jumătate din lungimea totală a construcției –, dimensiunile refectoriului trinavat sau ale palatului abațial, prezența mozaicurilor și a altor componente arhitectonice (elementele sculpturale, instalațiile hidrotehnice) ridică exigența de căutare a acelorași binevoitori de-nceput. Tot aici este de adăugat o altă observație: în momentul în care regele dona, în anul 1183, bisericii episcopale din Nitra, drepturi de sare echivalente cu cele ale mănăstirii Bizere, cea din urmă era utilizată ca punct și realitate de referință pentru un anumit tip de privilegiu deja intrat în conștiința cancelariei regale, dacă nu și a unui cerc ceva mai larg de administratori publici. Mai mult, privilegiul mănăstirii Bizere a fost utilizat și de către regele Andrei al II-lea, în anul 1231, în clipa în care a confirmat drepturile de sare ale importantei abații Sf. Martin din Pannonhalma¹⁷. Să ne întrebăm, deci, cum ar fi fost posibil ca aceeași referință la privilegiu să fi fost făcută la o altă mănăstire ce nu depindea de rege (Bizere?), dar care, în mod cu totul excepțional, ar fi avut totuși atâtea drepturi din monopolul cu sare, care se acordau tot numai prin același rege. Pare mai curând că situația a fost astfel: regele și cancelaria sa cunoșteau privilegiile pe care le primise o altă *mănăstire regală*, și pe ele le-au invocat pentru noi beneficiari. Este posibil ca originalul donației să nu mai fi fost de găsit în tânăra arhivă a cancelariei regale, dar și ca drepturile de la Bizere să se fi transformat deja în *drept obișnuielnic*. Așadar, observațiile de acest fel, alături de lipsa argumentelor pentru un patronaj de neam/familie, permit ipoteza unei fundații regale.

Totodată, nu ar trebui ignorată teza istoriografică plecată de la Legenda Sf. Gerard, potrivit căreia episcopul de origine venețiană ar fi

¹⁶ Cum opinează același Koszta, *Egyházi topográfiaja*, p. 54.

¹⁷ Hervay F. L., *A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon* (Hervay, *A bencések és apátságai története*), în vol. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, Pannonhalma, 2001 (*Paradisum plantavit*), p. 484.

după o activitate patronală în locul regalității și ar fi influențat momentele de întemeiere ale mai multor mănăstiri pe Mureșul Inferior, ajutat și de călugări trimiși de la mănăstirile din Pécsvárad, Zalavár, Bakonybél și Pannonhalma, despre care s-a argumentat deja că au fost fondate de timpuriu, în vremea regelui Ștefan I (Sf. Ștefan)¹⁸.

Din a doua jumătate a secolului al XIII-lea zona geografică înconjurătoare a primit din ce în ce mai multe biserici, cele mai multe cu rosturi parohiale. Acest fapt a fragmentat și sărăcit donațiile de patronaj. Cel mai mare dintre „patroni”, regele adică, a pierdut o cantitate însemnată din vechile sale pământuri. Într-un asemenea context, o serie de mănăstiri regale ori de familie au dispărut definitiv ori și-au restrâns activitatea. Deși mai puțin ostentativă, apariția cistercienilor, iar apoi a ordinilor cerșetoare, a condus la diversificarea ofertei monahismului catolic în regiune. Într-o formulă de concurență, benedictinii erau cei mai puțin competitivi, fiind judecați drept excesiv de bogați și cu cele mai mici prestații de impact în plan religios pentru societate. Este adevărat, nimic esențial nu s-a mai petrecut acolo, după etapa de prosperitate a secolului al XII-lea și începutului de secol XIII. Un singur lucru se mai poate doar bănui pentru secolele XIV–XV. Dată fiind relația strânsă cu familia Pósa de Zer (vecinătate, arendare de moșii, reprezentări juridice)¹⁹, este deplin posibil ca aceeași familie să fi avut anume rosturi în viața mănăstirii. De asemenea, o serie de alți mici nobili atingeau cu moșiile lor hotarele posesiunilor ei. Dar, din păcate, istoria lor este chiar mai obscură decât a mănăstirii noastre.

În timp ce izvoarele scrise oglindesc realități de sfârșit de secol XII, arheologia anilor 1981²⁰ și 2001–2009, face ca informația numismatică recuperată să ne aducă în vremuri anterioare anului 1150. Perioada a fost dominată de către doi regi mai importanți: Ștefan al II-lea (1116–1131) și Bela al II-lea (1131–1141). Iar unele dintre monedele celor doi regi au fost găsite la Bizere în poziții stratigrafice concludente, sub o a doua podea din refectoriul care s-a ridicat paralel, la sud de bazilica abației²¹.

Mama primului a fost o principesă normandă, fiica lui Roger (II) de Sicilia. Ea a decedat anterior anului 1112. O a doua principesă italo-normandă a fost soția regelui Ștefan al II-lea, fiica anonimă a lui Robert, principe de Capua. Datele privitoare la persoana și faptele sale sunt total necunoscute²². Pe de altă parte, se cunoaște faptul că domeniile reginelor se întindeau și în comitatele Arad, Zarand, Timiș și Caraș sau că aceleași regine au fost importante donatoare pentru mănăstiri, independent de soții lor²³. Este una dintre cele mai ispititoare ipoteze

¹⁸ Szovák K., *The early centuries of benedictine monasticism in Hungary*, în vol. *Paradisum plantavit*, p. 581.

¹⁹ Vezi și subcapitolul dedicat veniturilor și posesiunilor abației.

²⁰ Vezi la anexele volumului, jurnalul de șantier al lui Mircea Rusu.

²¹ Majoritatea monedelor de la Bizere au fost găsite în straturi răvășite; ele ritmează însă toată perioada Evului Mediu de după domnia regelui Ștefan al II-lea.

²² Zsoldos A., *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmeny az Árpádok korában*, Budapest, 2005 (Zsoldos, *Az Árpádok és asszonyaik*), p. 186–187.

²³ Zsoldos, *Az Árpádok és asszonyaik*, p. 30, 32–33.

legate de un posibil întemeietor și de o relație cu un teritoriu care era deplin maturizat pentru a importa performanțe artistice și tehnice de felul aceloră descoperite la Bizere.

Ca argumentare preliminară, vom afirma că toată zestrea artistică a locului este de o asemenea valoare și cu asemenea încrengături geografice, încât performanța, sprijinită de-a lungul aproximativ unui veac, nu ar putea fi explicată mai bine decât prin suport regal.

Implicarea papei pentru rezolvarea conflictului din secolul al XIII-lea și pedepsirea făptașilor argumentează clar că în acea perioadă mănăstirea era catolică, între hotarele episcopiei Cenadului.

Ulterior, în mulți ani începând cu 1321, se menționează că era închinată Fecioarei²⁴; mai mult, în 1423, vine și precizarea că ea este a ordinului benedictin, în dioceza Cenadului. Toate acestea sunt mențiuni care vin destul de târziu, și care au lăsat astfel loc supozițiilor despre o eventuală primă mănăstire de rit răsăritean, preluată de catolici. Susținătoarea cea mai convinsă a acestei prime prezențe, în lumea științifică, pare să fi fost Suzana Moré Heitel. În teza sa de doctorat, publicată postum în anul 2010, ne dă și motivele: „biserica de la Bistra [...] pare a fi fost întemeiată tot ca o mănăstire de rit răsăritean, dacă avem în vedere sursele stilistice bizantine pe care le presupun vestigiile sale arhitecturale de un anume rang, precum și datele ei de ordin arheologic și topografic”; totodată, „reflectă, în mod evident, legături stilistice bizantine, constituind totodată și prima mărturie descoperită a acestui orizont artistic”²⁵. Numai că, argumente certe de „ordin arheologic și topografic” nu se pot spune că au apărut în cercetările arheologice ale anilor 1981²⁶, 2001–2009, iar influențele artistice de factură bizantină, mai ales când sunt venite cu precădere dintr-un spațiu occidental, nu pot susține singure o atribuire de acest fel. De la data la care autoarea scria, datele arheologice ale abației s-au înmulțit însutit, neîncurajând ipoteza unei mănăstiri de rit grecesc și având nevoie de înțelegeri mai depărtate de eventuale clișee istoriografice. Cele câteva fragmente de ceramică de sorginte bizantină regăsite în cuprinsul sitului, nu clarifică vreo problemă de rit a lăcașului. Dar, și mai mult, arhitectura romanică și fondul foarte bogat al sculpturii decorative recuperat arheologic, și care nu se vedește unitar din punct de vedere stilistic, dar arată că în cea mai mare proporție aparține romanicului, alături de mozaicurile pavimentare²⁷ sunt de natură să excludă vreo translație de la o primă mănăstire de rit grec la una de rit apusean, pe același loc investigat până acum de noi.

²⁴ O parte a bibliografiei, pornind probabil de la o greșeală a lui Juhász, K., *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyébe*, Budapest, 1926, p. 31, a considerat că abația a fost dedicată Sf. Andrei. Hramul Fecioarei a fost foarte obișnuit la mănăstirile zonei (ex. Cenad, Bulci, Pâncota, Igrîș) și se presupune că popularitatea lui se datorează unui cult promovat de cel devenit Sf. Gerard și de centrului ecleziastic al Cenadului.

²⁵ *Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului*, ediție îngrijită de Daniela Tănase și Daniela Marcu Istrate, Timișoara, 2010 (Heitel, *Începuturile artei*), p. 12, 15.

²⁶ Pentru această campanie, a se vedea la anexele volumului, jurnalul de șantier al lui Mircea Rusu.

²⁷ Toate acestea sunt destinate unei publicări seriale cu caracter științific.

Prin urmare, majoritatea surselor – scrise (târzii) și cele arheologice, cel mai clar datate până acum începând cu prima jumătate a secolului al XII-lea, pledează pentru existența unei abații benedictine în amplasamentul cercetat pe parcursul unui deceniu de campanii arheologice. Rămâne ca indiciile extrase din analiza arhitecturii, decorațiilor și tehnologiei de la Bizere să fie confruntate pentru a vedea mai precis care sunt sursele lor de origine.

Data fiind sărăcia surselor scrise ce privesc direct sau indirect abația de la Bizere și abații sau călugării săi, până la un aport propriu arheologiei, la acest capitol, o serie de aspecte ale istoriei mănăstirii pot fi desprinse sau avute în vedere din cunoașterea generală a unor astfel de așezăminte apărute în arealul menționat și a modului general de organizare a ordinului benedictin.

Precum se cunoaște, benedictinii au constituit grupul cel mai bine încheșat și mai vechi dintre ordinele religioase ale Occidentului. Din secolul al VI-lea au prosperat, răspândindu-se și răspândind odată cu ei creștinismul, alături de o cultură spirituală materială și spirituală bogată, uneori contaminată de influențe bizantinizante. Atunci când s-au prezentat în noul teritoriu al credinței, care devenise regatul maghiar, aveau deja o experiență îndelungată, în toate compartimentele vieții spirituale, economice, culturale și artistice. Nu apucaseră încă să exaspereze prin opulență și egoism, dar în secolul al XII-lea, deja reforma pornită de la Cluny avea să-i dezbine și să le pregătească competitori serioși, mai întâi prin cistercieni, apoi prin șirul de ordine zise cerșetoare (franciscani, dominicani, paulini, augustini etc.).

Orice mănăstire nou întemeiată beneficia de modele și norme anterioare. Statutele se refereau la „regula” întemeietorului, Sf. Benedict de Nurcia. În același timp, fluctuația internă a călugărilor, controlată ori nu, transfera și modelele de structurare a spațiilor în care urmau să viețuiască, mijloacele de exploatare a resurselor și mobilarea internă. Comunitatea era deja perfect structurată. Un abate ales de călugări și confirmat de episcopul diecezan, era liderul, de obicei viager, al instituției, sfătuit însă doctrinar să-și amintească mereu că are de dat socoteală pentru faptele sale celui mai mare judecător recunoscut de către religia creștină. De la începuturi, a funcționat la benedictini economul, adică cel însărcinat nu numai cu problemele materiale (bunurile mănăstirești, inventarul liturgic, bucătăria), dar și cele legate de grija bolnavilor, pelerinilor, săracilor (cap. 31). În interior, trebuia să domnească norme care ștergeau originile sociale, deținerea de bunuri personale, și cereau adaptarea la regulile de bază cu „rugăciune și muncă” (celebrul precept *ora et labora*), dublată de ascultare, liniște, umilință. Frații cu drepturi depline, erau secondăți de novicii aspiranți la cinul călugăresc, dar și de copiii lăsați de părinți lăcașului. Dormitul în comun – cu o lumină aprinsă, încinși și fără cuțite, presupunea spații anume. Toate mesele erau servite la fel, simultan cu lecturi anume programate din sfintele scripturi. *Regula* Sf. Benedict menționa deja biblioteca, bucătăria separată pentru călugări, abate și oaspeți, cămara,

cuptorul, locuri de spălat și șters, paturi și păaturi individuale, garderobul, locuri pentru meditație și dormitul novicilor, cel pentru cazat oaspeți, locul portarului, ogoarele, cantitățile de pâine, carne și vin care se cuveneau consumate. Tot acolo există deja și capitol special pentru meșteșugarii care viețuiesc în mănăstire (cap. 57). Iar către final (cap. 66), se recomandă a avea „tot ceea ce este necesar, adică apă, moară, grădină și utilaje pentru a face diverse meserii”²⁸. Evident, toate utilitățile sau scopurile mănăstirești aveau la dispoziție spații speciale. Însă, despre unele nu știm decât din inventarul sau documentele altor mănăstiri. Alături de biserica principală, cu sacristia ei, și spațiile anume destinate mănăstirii (refectoriu, claustru), separat, cu alt amplasament, un rol major l-a avut casa de oaspeți, adică locul în care erau găzduiți pelerinii, clericii, negustorii, nobili (clerici ori laici), cu întreaga lor suită. Casa săracilor (*matricula ori manssio pauperum*)²⁹, bolnița săracilor și pelerinilor (*hospitale pauperum* și *hospitale peregrinorum*), erau separate de ale celor „onorabili” sau nobili³⁰.

Pe parcursul vremii, și în teren, la fiecare așezământ în parte, normele primare au fost fie diminuate, fie ocolite. Ele vor fi fost cauza dezinteresului social pentru comunitățile benedictinilor, iar la capăt, motivația pentru suprimarea lor și îmbrățișarea Reformei. Dar, aceasta este doar o schiță a cadrului general, iar noi trebuie să redescoperim particularismele ansamblului de la Bizere, măcar la nivel material.

Din istoria mănăstirii, episodul înregistrat în anul 1236 este relevant din mai multe puncte de vedere. Mai întâi, el oferă o radiografie internă a locului, notând că instituția avea atunci 32 de călugări. Cifra este importantă, dacă o raportăm la alte cazuri din epocă (este singura cifră cunoscută pentru sud-estul Ungariei medievale), dar chiar și atunci când ne-o imaginăm în spațiul descoperit arheologic. Marea mănăstire de la Pannonhalma avea, cu un an înainte, doar cu cinci călugări mai mult³¹. Toți trebuiau cuprinși într-un dormitor comun, tot astfel precum refectoriul trebuia să fi fost măcar atât de încăpător încât să-i poată reuni pe călugări. De la aceeași cifră se poate estima populația lăcașului, adăugând un număr cel puțin dublu de novici ori frați laici. Apoi, în condiții de pelerinaj, un trafic de aproape o sută de persoane pe zi trebuie să fi fost ceva comun.

Ultima scrisoare papală, datată în 3 septembrie 1236, destăinuie că după conflictul cu episcopia Cenadului mănăstirea nu avea încă abate, prepozitul și capitulul din Cenad impozitaseră pe parohienii ținând de ea, iar desființarea mănăstirii fusese doar la un singur pas³².

²⁸ Grigore cel Mare, *Viața Sfântului Benedict și regula benedictină*, Iași, 2009.

²⁹ Ph. Schmitz, *A bencések civilizációs tevékenysége a kezdetektől a XII. századik, Pannonhalma, 2006* (Schmitz, *A bencések civilizációs*), p. 42.

³⁰ Schmitz, *A bencések civilizációs*, p. 43.

³¹ Hervay, *A bencések és apátságok története*, p. 468.

³² Anexe. *Cronologia abației Bizere*. Rezumarea faptelor și la Sörös P., *Az elenészett benczés apátságok*, în vol. *A pannonthalmi Szent-benedek-rend története*, XII/B. Budapest, 1912, p. 440–441; Rusu, Hurezan, *Biserici medievale*, p. 159–160; Hervay, *A bencések és apátságok története*, p. 484.

Dacă preluarea unor vase liturgice putea trece în contul unui jaf, cele trei acte privilegiale sustrate trebuie să fi fost cheia problemei.

Natura acestui conflict este de analizat mai îndeaproape. Se cunoaște faptul că în aceeași regiune se instalaseră cistercienii (cândva în intervalul 1179-1191). Pe urmele părinților fondatori, regele Andrei al II-lea și soția sa Iolanda de Courtenay s-au străduit să înzestreze major lăcașul lor de la Igrîș³³. Motivațiile erau diferite, dar alegerea locului ca amplasament sepulcral pentru cei doi soți regali este cel mai bun semn de interes. Aceeași orientare către cistercieni a fost însoțită și de o schimbare de atitudine față de alte lăcașuri, precum cele benedictine. Privilegiile abației Bizere, pe care episcopul de Cenad le-a vrut anulate, fuseseră probabil legate de privilegii speciale ce afectau autoritatea episcopului diecezan și veniturile instituției. Cu alte cuvinte, momentul acțiunii a fost ales cu bună știință, imediat după moartea regelui Andrei al II-lea, când exista pericolul ca noul rege să reconfirme exceptările de care mănăstirea a beneficiat anterior.

Faptele grave din deceniul IV al secolului al XIII-lea par să fi marcat profund destinul mănăstirii Bizere. O adevărată crevasă s-a produs în viața ei, explicând pentru arheologia care începe să fie detaliată în acest volum, lipsa semnelor de prosperitate, cu repercusiuni asupra elementelor de stil și decorație din arhitectură.

Ipotezele de lucru pentru explicarea, cu ajutorul documentelor arheologice, a ceea ce s-a întâmplat la Bizere, în secolul al XIII-lea, au în vedere și episodul invaziei tătare din anii 1241–1242. După intervențiile brutale ale oamenilor fideli prelaților din Cenad, așa cum au fost detaliate în documentele vremii, ar fi de presupus ca ansamblul, avariat și depopulat, să nu aibă cu ce să mai opună vreo rezistență. Pe de altă parte, este de luat în considerare și poziționarea sa laterală, între un drum de uscat și altul de apă. Acesta a fost poate motivul pentru care arheologia de până acum nu a sesizat un anume strat de incendiere sau distrugere care să poată fi asociat cu acest eveniment care a doborât definitiv alte lăcașuri de cult; din același considerent, s-ar putea spune că nici prădăciunile cumanilor, din anii 1280–1282, nu par să fi ajuns la abație.

Dar, marile atacuri tătare și cumane ale secolului al XIII-lea, chiar dacă nu au afectat direct lăcașul, au prejudiciat starea așezărilor, populația, activitatea agricolă și cererea de bunuri (de sare, produse agricole, eventuale produse manufacturate în atelierile sale, și pentru care sunt indicii arheologice) pe care mănăstirea putea să le pună în circulație comercială, calitatea și cantitatea donațiilor curente.

Izvoarele primei jumătăți a secolului al XIV-lea nu trădează cu adevărat semne de redresare pentru lăcașul nostru. În 1321 și 1341 sunt amintiți abații Iacob și Mihail, aflați în litigiu pentru niște pământuri cu familia nobiliară vecină, Pósa de Zer. Mai grav, în 1337, era lipsită de călugări, iar conducerea și bunurile îi fuseseră acaparate (ca și la alte

³³ Ultima donație a fost de sare, din anul 1233, și a fost cea mai consistentă în raport cu donațiile similare acordate mănăstirilor mureșene și altor instituții ecleziastice înalte. Vezi despre locul publicării și valoarea sa: Heitel, *Începuturile artei*, p. 49.

câteva mănăstiri benedictine) de un oarecare Ștefan (1337), călugăr cerșetor „apostat”. Abia peste câțiva ani se vorbește despre restabilirea ordinii în mănăstirile afectate de acest episod, datorită intervenției papalității și a celei directe a abatelui Siegfried de la mănăstirea Garamszentbenedek (Hronský Beňadik, Slovacia).

Anul 1367 putea fi și el un moment de cumpănă pentru abația Bizere. Aceeași poziție favorabilă transportului pe apă și activităților legate de el, o făcea și foarte vulnerabilă în fața revărsării masive a Mureșului, despre care vorbește întâmplător un document³⁴. Evident, evenimentele naturale de acest fel puteau să lovească oricând.

Nici sursele scrise din secolul al XV-lea, așa lacunare cum sunt ele, nu trădează o revenire la prosperitate a mănăstirii. Abații par să se fi remarcat prea puțin în exterior, și atunci doar ca reprezentanți ai autorităților publice, în cazul unor procese; problemele legate de pământurile sale par să continue, iar în 1423 se spune clar că mănăstirea Fecioarei de la Bizere avea doar un călugăr și postul de abate era vacant. Șirul abaților se reia, accidental, până în prima jumătate a secolului al XVI-lea: Nicolae (1385-1388), Briciu (1400-1402), Ladislau (anterior anului 1423), Blasiu, fiul lui Emeric (după 1423, până cel puțin la 1428), Paul (anterior lui 1448), Anton (1471), Nicolae, canonic de Arad (1507) și altul nenumit la 1522. După această suită, în 1557 și 1567, mănăstirea și locul *Biszter* erau considerate pustii, motiv pentru care credem că în cazul unui abate „de Bizere”, participant la un sinod de la Strigoniu, un document din 1562, credem că este vorba doar de o funcție onorifică³⁵.

Așadar, sursele scrise ale abației Bizere, concentrează semnele prosperității în secolul al XII-lea și în primele trei decenii ale veacului următor. După această perioadă, spre deosebire de alte vechi lăcașuri benedictine, Bizere a rezistat în timp, și alături de mănăstirea de la Bulci, a fost una dintre puținele mănăstiri care și-au continuat – chiar dacă cu destule întreruperi – existența. Despre motivele care au i-au susținut prosperitatea sau numai supraviețuirea va fi vorba în următorul subcapitol.

Adrian Andrei RUSU

³⁴ Vezi Anexe. *Cronologia abației Bizere*.

³⁵ Pentru perioada de final a mănăstirii și abandonarea definitivă, vezi capitolul II. *Ruinele mănăstirii Bizere. Cercetări vechi și noi*.

THE BENEDICTINES FROM THE ISLAND OF THE MONASTERY

Abstract

The subchapter mainly questions the contemporary written sources about the functioning of the Bizere monastery in order to identify what kind of monks (which rite) lived in the monastery, when could its founding have taken place, to who could this event be attributed and who could detain the patronage rights; also a general history of the site is outlined until the middle of the sixteenth century, when it was definitively abandoned.

However, for this set of problems, the information provided by written documents proved to be insufficient and, this is why, data from the archaeological excavations from 1981 and 2001-2009 is used. Only in this way can be stated that the foundation of the monastery researched by us was made in a rural environment, on an island of the Mureș Valley, situated not far from Arad, in a place with name of Slavic origins (*Bisra*). This toponym evolved or was replaced in time, reaching the generally used name of *Bizere* (with uncertain meaning). Its first documentary mentioning from 1183, proved to be subsequent to archaeological evidence found on terrain (coins, architecture, decorations). The latter ones indicate that the monastery was already functioning in the first half of the twelfth century. Still, the same written documents (thirteenth and fifteenth century ones) show that the monastic complex was settled by Benedictine monks, dedicated to the Virgin, and was in the bishopric of Cenad. Archaeological investigations seem to confirm, for now, western lineage even for the twelfth century, and the theory according to which Bizere monastery was initially of eastern rite has no sufficient arguments.

Regarding the patronage of the monastery the abundance and quality of the finds together with the royal privileges received until and including the year 1233 (connected mainly to the transport on the Mureș River and quantities of salt, customs and tax exemptions) but also the intervention of papacy in some of the conflicts of the abbey, together with the total lack of information about a possible patronage of a family, determines the hypothesis of a higher patronage, monarchical or clerical of a superior level.

From the browsing of the written sources until the middle of the sixteenth century results, that the Benedictines from Bizere had a calm and prosperous period from the middle of the twelfth until the fourth decade of the thirteenth century, when they benefited from most the royal privileges as well. This period was followed by centuries of extended crises, which ended around the year 1530.

Din mențiuni documentare și mai ales din suita de campanii arheologice desfășurate în anii 1981 și 2001–2009, a devenit o certitudine că în secolul al XII-lea și în primele trei decenii ale celui următor mănăstirea de la Bizere a cunoscut o perioadă de maximă înflorire. Atunci, călugării locului și-au ridicat un adevărat complex, cu două biserici, refectoriu și clăstru, palat abațial, ateliere, depozite și alte dependințe (Pl. 19, 26). Pentru perioada ulterioară însă, de până la jumătatea veacului al XVI-lea, aceleași urme cercetate arheologic au permis să deducem că investițiile de proporții, cu elemente de stil, au încetat, la clădirile abației efectuându-se cel mult lucrări de întreținere și investiții minore cu caracter strict utilitar. Cazul este întrucâtva similar cu al multor mănăstiri din regat întemeiate în intervalul veacurilor XI-XIII, pe a căror arhitectură sau decorație stilul gotic nu și-a mai pus amprenta, o serie dintre ele încetându-și activitatea înainte ca acest stil să le poată contamina. La Bizere însă, viața abației a continuat cu unele fracturi până în primele decenii ale secolului al XVI-lea.

Clădirile primei mari perioade, precum biserica principală, palatul, turnul cu fântână și clăstrul, au cunoscut o serie de lucrări de calitate, cu meșteri străini, atât în arhitectură, cât și în ornamentație (sculptură, mozaicuri, frescă). Toate acestea implică existența unor venituri substanțiale la începuturi, dar pe care izvoarele scrise având acte de donație le pun doar parțial în evidență. În primul rând, este vorba de o serie de drepturi acordate de regii arpadieni, prima oară la o dată necunoscută de dinaintea anului 1183¹. Ele ne sunt prima oară amintite indirect în 1183 și se referă la privilegii legate de transportul sării pe Mureș, cu trei nave scutite de vamă. Atunci, de fapt, se dădeau bisericii episcopale din Nitra (Slovacia actuală) privilegii după modelul celor primite deja de mănăstirea *Bisra* (Bizere)². Donații similare, din nou exemplificate cu cele de la Bizere, face apoi și Andrei al II-lea, în anii 1211 și 1230, pentru abația de la Pannonhalma, pentru capitlul din Arad și pentru un oficial de-al său, comitele Toma. În donația pentru cel din urmă, vedem exact la câte nave (șase) și transporturi pe Mureș (trei), dus-întors, scutite de vamă, avea dreptul comitele, implicit și instituția la care se raporta cancelaria. Apoi, același rege, în 1233, acorda abației Bizere, ca și multor altor biserici din cuprinsul regatului, o anumită cantitate de bolovani de sare. Era vorba de 4.000 de bolovani anual, însemnând cam 20.000 kg, după unele estimări³. Valoarea ei nominală ar

¹ Trimiterile pentru documentele invocate în acest subcapitol, și care se referă la abația Bizere, se pot vedea în *Anexe. Cronologia abației Bizere*.

² Despre denumirea locului în care a fost întemeiată abația, vezi subcapitolul *Benedictinii de pe Insula Mănăstirii*.

³ G. Kovach, *Date cu privire la transportul sării pe Mureș în secolele X–XIII*, în *Ziridava*, XII, 1980 (Kovach, *Date cu privire la transportul sării*), p. 196–197; P. Iambor, *Drumuri și vămi ale sării în Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, în *Acta Musei Napocensis*, XIX, 1982 (Iambor, *Drumuri și vămi ale sării*), p. 76 și urm.

fi mai greu de apreciat acum, dar este relevantă raportarea la donațiile către alte instituții: era dublă față de cea acordată bisericii episcopale de la Alba Iulia sau arhiepiscopiei de la Strigoniu și nu foarte departe de cea atribuită episcopiei Cenadului (5.000 de bolovani). Sarea primită putea „să fie depusă la acele biserici sub pecetea slujbașilor sării și a prelaților bisericilor”, la nevoie chiar să fie vândută, iar banii proveniți astfel să fie folosiți fără nicio ingerință. Tot atunci, regele promitea să dea acte în trei exemplare pecetluite cu bulă de aur tuturor bisericilor care primiseră donații de sare⁴. Nu știm detalii ale activităților comerciale cu sare pe care le desfășura o astfel de mănăstire în spațiul nostru, dar îi putem vedea adesea efectele în amploarea luată de așezămintele în care monahii își desfășurau viața comunitară.

La astfel de donații regale, precum cele privind procurarea și valorificarea sării și la scutiri de taxe pentru domeniile abației s-au referit probabil cele trei scrisori privilegiale pomenite în 3 septembrie 1236, despre care se reclama că au fost sustrate din abația de la Bizere de către oamenii episcopului din Cenad și de canonici din același loc. În cuprinsul lor se găsea, cel mai probabil, informația esențială pentru acest capitol. Dar ele consemnau și tot ce deranja instituția care se considera superioară din punct de vedere ierarhic. Acapararea actelor privilegiale pare să fi fost motivul principal al conflictului dintre cele două instituții și, în final, al atacului asupra mănăstirii.

Pe lângă veniturile provenite din activități de comerț, pe care cantitățile de sare primite sau scutirile de transport ne lasă să le presupunem, abația Bizere avea venituri și din vama de pe Mureș. Aproape de ea exista, fără ca arheologia să poată spună încă exact unde – zona fiind expusă și afectată de inundații – unul din cele câteva porturi care au ființat, în Evul Mediu, de la Alba Iulia până la Szeged⁵. A fost probabil același port menționat în treacăt de un document al anului 1354, ce reclama unele pagube în posesiunea învecinată, *Zeudi*⁶. Deși punctul de vamă nu apare semnalat până spre finalul existenței abației, în 1514, este încă înregistrat pe seama ei, arătându-ne astfel posibilitatea ca acest drept să se fi păstrat și de-a lungul secolelor anterioare.

Între izvoarele disponibile nu regăsim vreun act donațional privitor la moșii, însă este cert din altele că abația a dispus și de astfel de bunuri. Au fost moșii întregi sau părți de moșie, unele sigur populate, și în care este de presupus că existau slujbași specializați pentru anumite activități, așa cum existau, spre exemplu, pentru

⁴ Documente privind istoria României. Veacul: XI, XII și XIII. C. Transilvania, I (1075–1250), București, 1951 (DIR.XI–XIII.C.), p. 264–270; P. Iambor, *Drumuri și vămi ale sării*, p. 80.

⁵ Kovach, *Date cu privire la transportul sării*, p. 195–196; Iambor, *Drumuri și vămi ale sării*, p. 82. În jurnalul de săpătură a lui Mircea Rusu, din 1981, redat în *Anexele volumului*, este oferită o localizare probabilă a unui portul – lângă o terasă din apropierea locului în care s-a aflat un sat medieval (Bizere?), dar faptul nu are până acum dovezi clare.

⁶ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (DL), 91456 (<http://mol.arcanum.hu/dldf>).

mănăstirea Dömös (Ungaria)⁷ sau pentru alte instituții eclesiastice din regat, care aveau în diferite sate din comitatul Arad slujbași viticultori⁸.

Existența unui domeniu al mănăstirii Bizere poate fi desprinsă din câteva mențiuni cu caracter mai general sau din altele punctuale, care au și nominalizat așezările sau pământurile. Din prima categorie fac parte actele rezultate în urma conflictelor cu episcopia Cenadului (din 3 septembrie 1236), în care se acuză și că episcopul și canonicii din Cenad au luat impozit de la parohienii ținând de mănăstire, actul din anul 1428, unde se menționa explicit că averea abației de la Bizere avea hotar comun cu posesiunile capitlului din Arad⁹, dar și acte din veacul al XIV-lea ce reclamau starea gravă în care ajuns instituția (1337), în lipsa călugărilor și în condițiile administrării bunurilor sale de un oarecare Ștefan, călugăr „apostat” și „cerșetor”, care nu era uns preot. Bizere doar era una dintre mănăstirile pe care le uzurpase, alte mănăstiri benedictine din regat, precum Bulci, Garáb sau Mogyoród, fiind în aceeași situație. Cazul lor a fost soluționat abia în anul 1342.

Cât privesc semnalările punctuale, ele sunt risipite în izvoare de până la anul 1500, și provin de la hotărniciri sau conflicte legate de diverse moșii. Literatura anterioară a listat pe unele dintre ele¹⁰, dar o verificare critică și o centralizare a lor încă nu s-a realizat. După cum vom vedea, nici harta domeniilor lui Engel Pál¹¹ nu a reușit să le cuprindă pe toate cele care se puteau enumera, dar în cazul ei absențele se justifică prin faptul că reconstituie doar situații din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și din secolul următor.

Bizere a fost, în Evul Mediu, nu doar numele locului în care s-a edificat o abație benedictină, dar și numele unui sat care plătea, în prima jumătate a veacului al XIV-lea, dijma papală¹². Acest sat, care a

⁷ A fost cazul satului Șeitin, unde se aflau locuitori nominalizați special într-un act donațional regal, din 1138, puși în slujba mănăstirii pentru activități legate de sarea transportată pe Mureș (DIR.XI–XIII.C., I, p. 2–3).

⁸ O trecere în revistă a lor, la G. Manea, *Date despre viticultura din părțile Aradului*, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 133 și urm.

⁹ Anexe. *Cronologia abației Bizere*.

¹⁰ Rupp J., *Magyarország helyrajzi története*, III, Pest, 1870 (Rupp, III), p. 67; Juhász K., *Die Stifte der Tschanader Diöcese*, Budapest, 1926 (Juhász, *Die Stifte*), p. 46-47; E. Dörner, *Cu privire la ruinele unei biserici de lângă Arad din feudalismul timpuriu*, în *Ziridava*, I, 1967, p. 25–26; Györffy Gy., *Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*, ediția a III-a, I, Budapest, 1987 (Györffy, I³), p. 175; Hervay F. L., *A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon*, în vol. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, Pannonhalma, 2001 (Hervay, *A bencések és apátságai története*), p. 466.

¹¹ Engel P., *Hungary in the Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary. Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*, Budapest, [CD-ROM], 2001 (Engel, *Hungary in the Late Middle Ages*).

¹² *Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania*, vol. III (1331–1340), București, 1954 (DIR.XIV.C.), p. 224 (1333), 247 (1335); Györffy, I³, p. 168. Având în vedere că în 1236 episcopul Cenadului și canonicii Aradului sunt acuzați că au taxat pe parohienii ținând de mănăstire, se poate presupune că înainte satul era scutit de dijma sau ea era concedată abației. Poate așa se explică și de ce găsim parohia de la Bizere cu plăți efectuate numai în anii 1333, 1335.

dispărut în secolul al XVI-lea¹³, cel mai probabil a existat pe prima terasă de la sud de insula mănăstirii, acolo unde și *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior* a anunțat că au fost recuperate în cercetarea arheologică o serie de rămășițe materiale (monede, ceramică, resturi de piatră și cărămidă de construcție, și chiar oseminte) din secolele XII–XIII¹⁴. Prin urmare, localizarea oferită de Engel Pál, care a așezat toponimul Bizere pe aceeași insulă a Mureșului (unde era, de fapt, abația)¹⁵, pare eronată. Mai mult, domeniul Bizere, dat în aceeași sursă cu numai 17 km², putea fi sensibil mai mare, iar moșia cu posesori necunoscuți, numită Kútfő (Kutfej, aproape de actualul Aluniș) ar fi trebuit plasată mai la sud-est.

Un alt sat despre care știm sigur că a aparținut abației a fost Suptal, despre care se spunea în 1234, în *Registrul de la Oradea*, că era locuit de *populi ecclesie Bistriensis*¹⁶. *Villa Suptal* a dispărut înainte de a mai fi și a doua oară înregistrată de documente, prin urmare nu ne mai rămâne decât șansa unei localizări aproximative, deduse din contextul oferit de izvorul care o amintește. Întrucât locuitorii săi aveau atunci un conflict cu săteni din Fives, moștenit de Fibișul de astăzi (aflat acum între Bizere și Timișoara, inițial în comitatul Arad)¹⁷, putem considera că cele două sate au fost vecine. Localizarea este cu atât mai plauzibilă cu cât, în acea zonă au existat și alte moșii sau părți de moșie deținute de abația Fecioarei de la Bizere (Pl. 1). Este vorba de parte din *Feyreghaaz* (= „Biserica Albă”, astăzi Fireteaz), amintită la 1321 și aflată în hotar cu alte moșii ale familiei nobililor Pósa de Zer¹⁸, dar și de o suprafață mai extinsă (aproximată în harta lui Engel la 25 km²), documentată prin acte din perioada 1342–1498, cuprinzând satele: *Ujlak* (dispărut)¹⁹, *Fuskut* (identificabil cu Fiscut) și *Botos* (dispărut)²⁰. Mai la sud de acest

¹³ Rezultă din confruntarea hărților din veacurile XVI–XVII (Pl. 2–5) și dintr-o mențiune din vremea administrației otomane, care dă *Biszter* ca loc pustiu (1567) (vezi *Anexe. Cronologia abației Bizere*).

¹⁴ *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad, Timișoara, 1999 (Repertoriul Arad)*, p. 71. Monedele ar fi bizantine (începutul secolului al XII-lea) și arpadiene (de la regele Bela al III-lea). Materialele prezintă multe asemănări cu cele descoperite în cercetările arheologice din situl abației. Câteva informații apar și în jurnalul de săpătură, din 1981, a lui Mircea Rusu, a cărui text se regăsește la *Anexele prezentului volum*, ca și într-un manuscris cu trei pagini: (*Szepfalu, Sohtindorf*), *Com. Fântânele, jud. Arad*, dactilografiate, din aceeași arhivă personală.

¹⁵ Engel, *Hungary in the Late Middle Ages*, sub voce *Bizere*.

¹⁶ *DIR.XI–XIII.C.*, I, p. 141–142; Hervay, *A bencések és apátságai története*, p. 462.

¹⁷ O astfel de localizare, și la C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968 (Suci, *Dicționar istoric*), p. 405 sau Györffy, I³, p. 185.

¹⁸ DL 91193.

¹⁹ La nord-vest de Mașloc (Györffy, I³, p. 177, 186); Engel, *Hungary in the Late Middle Age*, sub voce *Ujfalv*. A fost, probabil, același cu *Vyfalu* menționat în 1415 ca fiind al abației (vezi *Anexe. Cronologia abației Bizere*).

²⁰ După Engel, *Hungary in the Late Middle Age*, *Botos* ar fi moștenit de actuala Tisa Nouă. Același loc ar putea să fie identic cu *terra Bozos* considerată a fi a mănăstirii în 1402, cf. Juhász K., *Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai - Aradi regeszták*, Gyula, 1962 (Juhász, *Aradi regeszták*), 147, dar ar putea fi și *Botos* de la sud de Periam (comitatul Cenad), care la Engel, *Hungary in the Late Middle Age*, este inclus domeniului regal.

domeniu se afla o altă posesiune, cu suprafață aproape egală (26,6 km²), *Mogyorod*²¹, de lângă Seceani (de care a fost asimilată ulterior). Apoi, la sud-est de aceste sate se afla moșia *Nadasd* (1402), în care mănăstirea era copărtașă cu nobili locali²².

La nord de Mureș, abația ar mai fi deținut, în 1428, fără să se știe de cât timp, părți din târgul *Sâmbăteni*²³, din *Vezethe* (*alio nomine Zent-Mihály* în 1354, pomenit ultima oară în 1448 și rămas nelocalizat)²⁴, dar se pare și din *Ghioroc* (probabil, la nord-est de *Sâmbăteni*, în zonă viticolă)²⁵ sau *Cicir*, imediat la nord de *Bizere* (până la 1522)²⁶. Pe de altă parte, instituția ar fi avut și o parte din moșia *Csyka*, din apropiere de *Satchinez* (jud. Timiș)²⁷, loc ce a rămas cu o singură mențiune documentară cunoscută, de la 1230²⁸, dar și din pământul numit *Teser/Teszer*²⁹ (nelocalizat), în 1385, despre care un document ne transmite să a fost concedat (*ratione feudalis conservatione*) familiei nobililor *Pósa de Zer*³⁰.

În același timp, unul dintre cele mai apropiate sate, *terra Scendi* sau *villa Zeudi* (ulterior *Szevdin* – lb. turcă, despre care se consideră în mod eronat că ar fi fost moștenit de actualul *Frumușeni*³¹) (**PI. 2–3**) nu poate fi dovedită ca făcând parte din domeniul abăției³². Dimpotrivă, în documente din secolul al XIV-lea, apare în stăpânirea familiei nobililor *Pósa de Zer* (*Szeri*)³³, cea pe care, de la 1405, o găsim cu patronimicul „de *Zeudy*”³⁴. Mai mult, în acel loc, izvoare din anii 1354 și 1409 ne semnalează o curie³⁵. Aceste lucruri ne dau certitudinea că la *Zeudi*, deja în veacul al XIV-lea, se stabilise o reședință, aceeași pe care ulterior documentele o vor numi *castellum*. Realitatea din urmă răsare pregnant dintr-un grup de documente de după jumătatea veacului al XV-lea, când despre castelul și târgul *Zeudi*, se scria explicit³⁶. Numai că,

²¹ Engel, *Hungary in the Late Middle Age*, sub voce.

²² Vezi Anexe. *Cronologia abăției Bizere*. În harta lui Engel, *Hungary in the Late Middle Age*, abația *Bizere* nu este trecută între proprietari.

²³ Györffy, I³, p. 186; Engel, *Hungary in the Late Middle Age*, sub voce *Szombathely*.

²⁴ Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, Budapeșt, 1896, p. 781; Suci, *Dicționar istoric*, II, p. 420.

²⁵ Juhász, *Die Stifte*, p. 46-47. Satul are mențiuni începând cu 1135 (Suci, *Dicționar istoric*, I, p. 260).

²⁶ Engel, *Hungary in the Late Middle Age*, sub voce *Csicsér*. Atribuirea se bazează probabil pe informația dată de Karácsonyi J., *A zásty és biczeri apátságok*, în *Délmagyarországi történelmi és régészeti értesítő*, X, 1884, 3, p. 15, despre un iobag al mănăstirii, pomenit la o hotărnicire din 1522, și care era din acest sat.

²⁷ Györffy, I³, p. 853.

²⁸ Suci, *Dicționar istoric*, II, p. 312.

²⁹ Juhász, *Aradi regeszták*, 104.

³⁰ DL 91910.

³¹ Chiar și numai din hărțile secolelor XVI-XVIII (vezi **PI. 2** și urm.) este clar că satul *Zeudi* a fost distinct de *Bizere* și de satul modern *Schöndorf* = *Frumușeni*.

³² Potrivit unui act din 1347, primele mențiuni ale satului ar fi din perioada anilor 1080–1090 (Györffy, I³, p. 186).

³³ De exemplu, DL 91350 (1344), 91366 (1346), 91515 (1358).

³⁴ DL 92248, 92267.

³⁵ DL 91465.

³⁶ Koppány T., *A középkori Magyarország kastélyai*, Budapeșt, 1999 (Koppány, *A középkori Magyarország kastélyai*), p. 228.

la 1471, se stingea ultimul urmaș pe linie masculină al familiei Pósa, Ștefan³⁷, fapt ce a prilejuit un lung proces de succesiune. Conform unei plângeri a văduvei, la decesul soțului, domeniul fusese dăruit de către regele Matia Corvin palatinului Mihail Ország de Guth și lui Ioan Ungur de Nădăștia. Confirmarea s-a produs în anul 1475. Întâmpinând rezistență, noii stăpâni au încercat, prin forța armelor, să preia castelul de la văduva recalcitrantă. La 1479 era vorba doar despre posibilitatea vinderii domeniului, cu numitul castel și un grup de 15 sate care țineau de el. Între anii 1484–1499, acolo s-au instalat oamenii celor dăruți de rege, avându-i în frunte pe castelanii succesivi Dionisie de Mâtnic și Bartolomeu Salatiel, alături de vicecastelanii lor, Valentin Nagy și Petru Pető. Abia în anul 1500, aflăm că avusese loc o divizare și drept stăpâni fuseseră proclamați moștenitorii feminini ai familiei Pósa (aflați în familia Pethő de Gerse) și urmașii familiei Ország. Dar, cei din Nădăștia au obținut drepturile fetelor prin porunca regelui. Șirul castelanilor a continuat și la începutul secolului al XVI-lea, prin Albert Kebles (1507), Ioan Nagy de Chewswefalwa (în jurul lui 1510) și Mihail Kiskesz (1518)³⁸.

Incursiunea în istoria vecinilor imediați ai abației ne interesează aici ca să înțelegem că am avut, în Evul Mediu, posesiuni și ansambluri diferite, construite în apropiere: curia (apoi *castellum*-ul) de la Zeudi (sat dispărut în zona comunei Frumușeni³⁹) și mănăstirea mai veche de la Bizere, ale căror urme nu ar trebui să le mai confundăm⁴⁰. Stăpânii lor au avut o serie de contacte în secolele XIV-XV, inclusiv legate de moșiile despre care tratăm aici. Harta domeniilor lui Engel Pál ne arată, de altfel, că posesiunile familiei Pósa au ajuns să flancheze domeniul Bizere (PI. 1).

Este foarte posibil ca această familie nobiliară, Pósa, din neamul Bár-Kálan, să fi fost cea care a uzurpat/preluat o parte a vechilor bunuri ale mănăstirii. Instalarea ei în zonă s-a produs cândva la începutul secolului al XIV-lea, după ce membrii săi au prestat o serie de slujbe regelui Carol I (Robert). Primul apărut, care a dat apoi numele familiei ce s-a perpetuat până la 1471, provenea din sudul Ungariei actuale (la nord de Szeged). Înaintașii săi sunt puțin cunoscuți, iar în preajma mănăstirii Bizere par să fi apărut fie profitând de probleme regionale și locale (determinate de conflicte cu episcopia Cenadului, de lipsa călugărilor, de vacanța postului de abate etc.), fie printr-un abuz trecut cu vederea prin înaltă favoare regală.

³⁷ Pál Engel, *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*, [Budapest], [CD-ROM], 2001, sub voce *Bárkalan nem. I. Szeri ág. 2. tábla: Pósa* (széri, szödi).

³⁸ Karácsonyi J., *A puszta-szeri monostor kegyúrai*, Budapest, 1897, p. 58 și urm.; Koppány, *A középkori Magyarország kastélyai*, p. 228.

³⁹ *Castellum*-ul era în zona toponimului SchanzB[erg] (PI. 12) și a fost sondat arheologic în 1948 (vezi, *Repertoriul Arad*, p. 71).

⁴⁰ S-a întâmplat și la Gh. Lanevschi, *Repertoriul cetăților medievale din județul Arad (II)*, în *Ziridava*, 10, 1978, p. 820-821; A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999, p. 52.

Actele cu litigii și înțelegeri dintre nobili și abație, dintre oamenii instituției bisericești și oamenii familiei Pósa ritmează perioada anilor 1321–1415⁴¹. Între ele se află și cel care spune că unul dintre pământurile abăției, *Teser/Teszer*, era concedat familiei Pósa⁴². Noile stări, târziu, sunt reflectate de un act din anul 1400, în care este menționat abatele Briciu, în calitate de procurator al aceleiași familii⁴³. Era o prestare de servicii juridice modeste, cu care se îndeletniceau cei mai săraci dintre nobilii unor comitate.

După cum s-a văzut și în cazul moșiei *Csyka*, abația nu a avut stăpâniri doar în cadrele comitatului Arad, însă ele par să fi fost vechi, neconfirmate mai târziu, iar menționarea lor în documente pur accidentală. Așa este cazul și cu două informații răzlețe despre moșii nenominalizate, una situată în comitatul ardelean al Albei, lângă pârâul Pâclișei (*Poklospatak*), la 1265⁴⁴, iar alta, de la 1321, în comitatul Fehér⁴⁵.

Dintre cele amintite mai sus, două așezări sau părți de moșii comportă discuții aparte aici. Una este Cicir, situată imediat la nord de Bizere, pe care harta domeniilor lui Engel o dă cu o parte care a supraviețuit în posesiunea abăției până la 1522⁴⁶. Anul din urmă este apropiat de momentul la care abația a fost abandonată. Ni se oferă cu această mențiune motivul pentru care s-a considerat, în secolul al XIX-lea, atunci când a devenit o problemă centrală a istoriografiei tocmai localizarea ruinelor fostului lăcaș, că abația Bizere ar fi ținut de satul Cicir⁴⁷.

Datorită legăturii dintre Bizere și Cicirul medieval și a dispariției satului Bizere, de la sud, insula pe care fusese instalată mănăstirea medievală a fost „moștenită” de satul Cicir, situat la nord de Mureș, în comitatul Arad. Ipoteza este susținută și de hărțile târzii, ale secolului al XIX-lea, în care insula este plasată între limitele teritoriale ale Cicirului (*Csicser*) și nu ale Frumușeniului (*Schöndorf*), aflat în proximitate, dar ținând de Banat (**Pl. 9, 14**).

În ceea ce privește așezarea Sâmbăteni, de la nord-est de Bizere, peste Mureș, numită încă de la prima sa apariție în documente scrise *forum Sombuth*⁴⁸, se știe că, deja în 1138, avea un rol în depozitarea și tranzitarea sării către alți beneficiari⁴⁹. Apropierea dintre Bizere și Sâmbăteni, mențiunea din 1428, despre abația care avea posesiune aici, dar și faptul că multă vreme a fost singurul târg mai apropiat de ea (i s-a alăturat *Zeudi*, dar numai în secolul al XV-lea, probabil de la jumătatea lui⁵⁰), face plauzibil ca unele bunuri ale instituției (în primul rând, sarea) să fi fost comercializate la Sâmbăteni.

⁴¹ Vezi Anexe. 1. *Cronologia abăției Bizere*; Juhász, *Aradi regeszták*, 45, 46, 147, 415.

⁴² DL 91910.

⁴³ Juhász, *Aradi regeszták*, 137, 139, 140.

⁴⁴ *DIR.XIII.C.*, II, 1962, p. 73; Györffy, I³, p. 173.

⁴⁵ Juhász, *Aradi regeszták*, 20.

⁴⁶ Engel, *Hungary in the Late Middle Age*, sub voce *Csicser*.

⁴⁷ Vezi și capitolul *Ruinele mănăstirii Bizere. Cercetări vechi și noi*, în volumul de față.

⁴⁸ Györffy, I³, p. 186.

⁴⁹ *DIR.XI-XIII.C.*, I, p. 2-3.

⁵⁰ DL 93207 (1452, *Zewdi oppidum*).

Cu astfel de semnalări documentare, precum cele aduse în discuție aici, suntem probabil foarte departe de o listă exhaustivă a patrimoniului imobiliar deținut de benedictinii de la Bizere. Dar, izvoarele care le amintesc posesiunile sunt târzii, surprind întâmplător stări de fapt dintr-o perioadă posteroară înfloririi așezământului și celei în care el trebuie să fi fost înzestrat cu cele mai consistente privilegii și bunuri. Însă, chiar și în aceste condiții, nu putem să nu sesizăm că satele și părțile sale din moșii nominalizate în diferiți ani din secolele XIV-XV schițează de la nord de Mureș, la Bizere și spre limita de sud a comitatului Arad (Pl. 1), jaloanele târziu documentate ale unui domeniu ce a fost probabil compact și mai extins la începuturi.

Ca și în cazul averilor imobiliare, restul tabloului resurselor materiale ale abației de la Bizere abia dacă se poate schița. Izvoarele păstrate ne dau impresia că cele mai consistente venituri și prosperitatea primelor două secole s-au datorat privilegiilor regale, de la începuturi (privind exceptările de taxe, apoi cantitățile fixe de sare, primite anual), drepturilor de vamă și domeniului în care existau sate exemptate de la plata taxelor, sate menite să furnizeze slujbe și bunuri (lemn, produse agricole, vin), fără de care viața mănăstirii ar fi fost de neconceput. Semnificativ este, în aprecierea valorii donațiilor regale, că privilegiile mănăstirii Bizere erau de categoria celor date unor biserici episcopale și abației Sf. Martin din Pannonhalma, cistercienilor de la Igrîș și capitlului din Arad⁵¹. Mai mult chiar, pentru unele dintre ele au constituit un reper de cancelarie. Dar, lipsa pomenirii lor din documentele de după invazia tătară sugerează că înafara drepturilor de vamă, donațiile regale legate de sare nu s-au mai reînnoit, iar pentru altele, călugării au fost lipsiți de actele necesare atunci când au trebuit să le probeze apartenența. Pare că abația a parcurs veacurile XIII–XVI cu venituri mult diminuate, provenind dintr-un domeniu enclavizat și afectat de o evoluție defavorizantă a relațiilor cu vecinii, apoi din vama pe care o avem semnalată până târziu, în veacul al XVI-lea, sau din eventuale donații ocazionale, atât de obișnuite în cazul unei mănăstiri.

Ileana BURNICHIOIU

⁵¹ DIR.XI-XIII.C., I, p. 152, 242.

PRIVILEGES, POSSESSIONS, INCOMES

Abstract

After a decade of archaeological excavations (1981, 2001–2009) it is obvious that the heyday of the monastery from Bizere lasted until the thirties of the thirteenth century, when the monks could build a complex with two churches, cloister, abbot's palace, workshops, deposits and other annexes. However, for the next period, until the middle of the sixteenth century, when everything was abandoned (see, *Appendix. Bizere abbacy: a chronology*), the archaeological research of the same complex indicated that investments of large proportions and of high quality, with stylistic elements ceased to be made; at most maintenance works and smaller investments of strictly utilitarian character were made.

The buildings of the first period: main church, abbot's palace, tower fountain and cloister benefited from quality works of foreign masters as much as in architecture as in decorations (sculpture, mosaics). All these let one presume the existence of substantial incomes, the source of which were found in the more or less known written documents and were analyzed in this subchapter. First of all, it is about royal privileges (mentioned for the first time in 1183) concerning the transport of salt on the River Mureș, also mentioning quantities of salt (4000 cubes from the beginning of the thirteenth century) and the custom right on the same river (documented for the last time in 1514). All of these presume the existence of commerce with salt and substantial incomes.

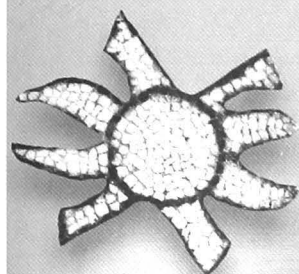
For the estimation of the value of royal donations, it is significant to mention that the initial privileges of Bizere monastery were in the same category as the ones received by the Episcopal church of Nitra and the abbey of St. Martin from Pannonhalma or the chapter of Arad.

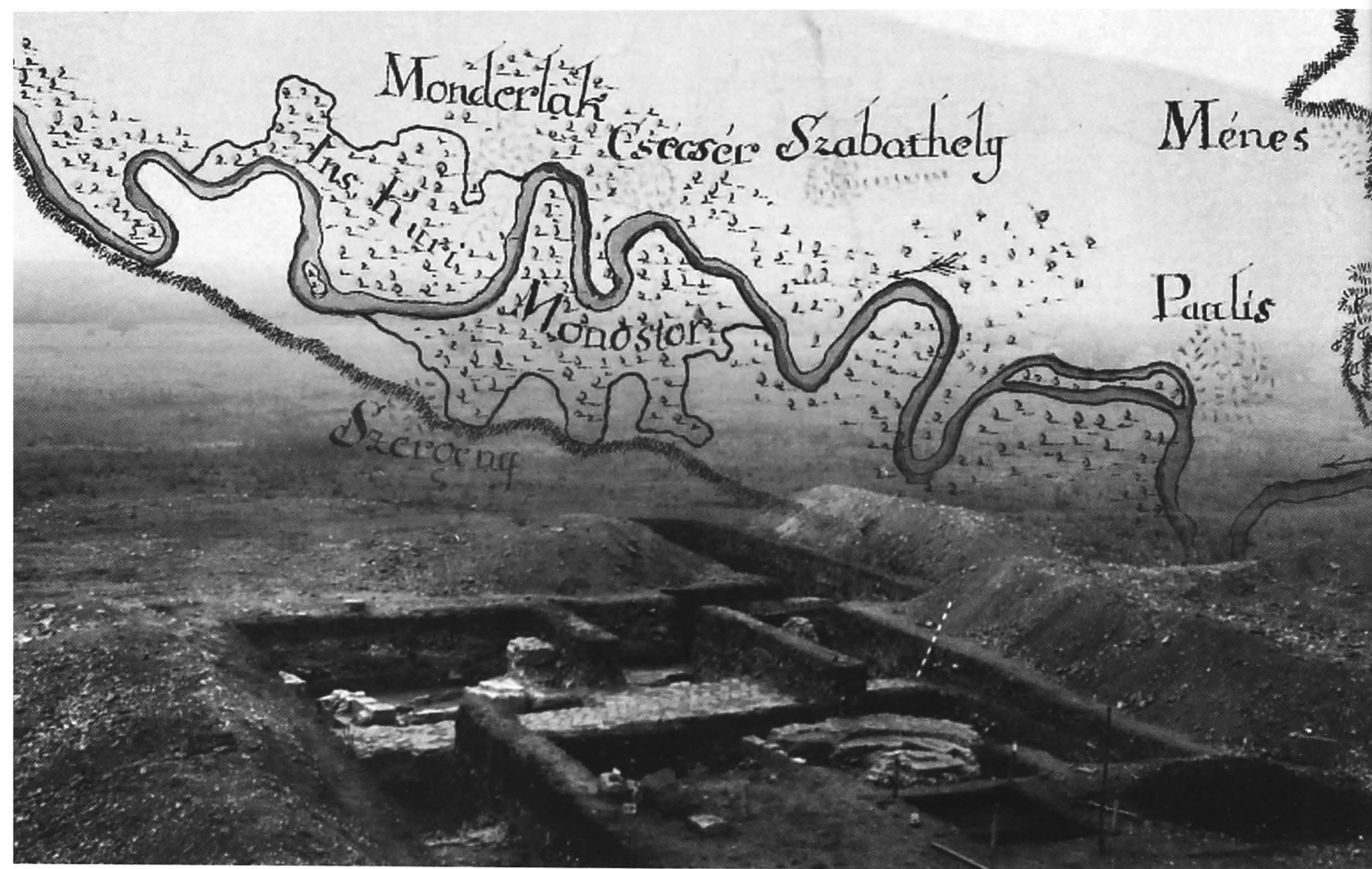
Second, it is about income from estates and other revenues, which could come from tax exemption. Occasional donations with diverse motivations can be presumed as well but these are not documented in the written sources. These could, eventually, be indirectly argued through the burial of external persons (such as women) in the monastic cemetery.

Such reconstructions, connected to the material resources of a given monastery, which received its most important royal donations until the thirteenth century, are hard to carry out. The estates scattered just before the dissolution of the monastery and probably the most important privileges were destroyed by the people of the bishop of Cenad, when they attacked the monastery during the thirteenth century (see, *Appendix. Bizere abbacy: a chronology*). However, going along the line of the documents, and using the partial results of historiography until nowadays including the map of estates compiled by Pál Engel, one can notice that the estates of Bizere monastery seem to be concentrated mainly in the county of Arad, in the area between Mureș and county Timiș. These were neighboring the estates of the bishopric of Cenad and the chapter of Arad but they also ended up in the neighboring of the possessions of the Pósa family from the Bár-Kálan lineage (**PI. 1**). The later were surrounding the boundaries from the south of the village Bizere and some sources allow us to hypothesize that this noble family, which survived until the second half of the fifteenth century, may have taken over a part of the estates of the monastery, which was in long crises after 1230.

RUINELE MĂNĂSTIRII BIZERE.
CERCETĂRI VECHI ȘI NOI

II

După o lungă perioadă presărată de sincope în funcționare, vizibile în documente chiar de timpuriu, din secolul al XIII-lea, abația de la Bizere a ajuns în etapa abandonării definitive. Problemele generale ale ordinului benedictin din care făcea parte, îndeosebi lipsa călugărilor și vacanța postului de abate, reflectată și de ocuparea lui de externi (spre exemplu, în 1507, abate era Mihail, arhidiacon și canonic de Arad)¹, ca și uzurpările de bunuri², au afectat-o cu certitudine, dar la ele par să se fi adăugat spre final și probleme mai grave, anume conflictele militare din zonă.

Dacă ar fi să luăm în considerare o listă rezultată din prelucrări târzii ale unor izvoare referitoare la benedictinii din Imperiul austro-ungar, abația Fecioarei de la Bizere și-a încheiat activitatea, ca multe dintre mănăstirile ordinului benedictin, în contextul evenimentelor de după anul 1526, cu pătrunderea turcilor și bătălia de la Mohács³. Data este plauzibilă, în 1557 de altfel, mănăstirea fiind considerată pustie, la fel ca și locul numit *Biszter* din *nahije*-ul Aradului întocmit de administrația otomană în 1567⁴. Așa se face că, asemeni altor așezăminte eclesiastice de pe valea Mureșului Inferior sau din restul regatului, abația Bizere nu a mai ajuns să treacă și prin perioada zburciunată din timpul pătrunderii Reformei.

Pentru elita eclesiastică, amintirea abației a fost conservată o vreme de titulaturi onorifice⁵ și de surse din interiorul Bisericii (benedictine, iezuite), mai mult sau mai puțin circulată⁶, până la șematisme. În paralel, fostul complex de la Bizere a intrat într-un ireversibil proces de ruinare. Detaliile lui, cu demantelările intenționate de arhitectură, ar fi foarte utile cercetării arheologice actuale și restituirilor noastre. De aceea, unul dintre scopurile investigației prezentate aici, pe lângă cel general, de a vedea cum s-a trecut de la mănăstirea în stare de funcționare, la ruină și apoi la cercetarea

¹ Trimiterile la surse primare și secundare, pentru aspecte ce privesc direct abația Bizere, se regăsesc la Cap. V. Anexe. *Cronologia abației Bizere*.

² O parte a lor, a fost surprinsă de documente. Vezi subcapitolul *Privilegii, venituri, posesiuni și Cronologia abației Bizere din Anexe*.

³ *Scriptores ordinis s. Benedicti qui 1750-1880 fuerunt in imperio Austriaco-Hungarico*, Vindobonae, 1881, p. XL–XLI (*Scriptores ordinis s. Benedicti*).

⁴ Sörös P., *Az elenyészett benczés apátságok*, în vol. *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története*, XII/B, szerk. Erdélyi L., Sörös P., Budapest, 1916, p. 442–443; P. Engel, *Hungary in the Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary. Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*, Budapest, [CD-ROM], 2001, sub voce.

⁵ Cap. V. Anexe. *Cronologia abației Bizere*.

⁶ Spre ex., M. Szentiványi, *Dissertatio paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae, Tyrnaviae*, 1699, p. 100; *Scriptores ordinis s. Benedicti*, p. XL–XLI; D. Fuxhoffer, *Monasteriologia regni Hungariae*, I, Weszprimi, 1803, p. 220.

sistematică, este de a ne apropria cât mai mult de indiciile care pot trăda pe spoliatorii ruinelor și locurile în care componente ale fostei mănăstiri puteau ajunge în lungul răstimp al secolelor XVI–XX.

În primele decenii ale secolului al XVI-lea a încetat nu doar activitatea abației, dar s-a risipit – dintr-un motiv pe care doar îl putem presupune, în legătură cu invazia turcească –, și satul medieval cu același nume. Locul numit *Biszter*, care se referea cel mai probabil la satul medieval și nu la abație, era dat ca pustiu în 1567. Numai unii dintre cartografi, preluând probabil mecanic informații mai vechi, au continuat să perpetueze și în secolul al XVII-lea toponimul *Bisere*, uneori chiar alături de un simbol de construcție impozantă, cu unul sau două turnuri (Pl. 2–3)⁷. Ulterior, micul detaliu care a fost acest toponim pentru hărțile secolelor XVI–XVII a dispărut definitiv. Iar dispariția lui a contribuit, alături de alte motive, la o confuzie generală legată de amplasamentul mănăstirii și care a durat o lungă perioadă, până în a doua jumătate a secolului XX.

Lipsa toponimului *Bizere* din hărțile mai târzii s-a adăugat absenței din orice document medieval a informațiilor despre localizarea lăcașului. În timpul funcționării sale, în actele ce s-au referit în vreun fel la ea, înafara râului Mureș niciun reper topografic nu s-a uzitat⁸. Prin urmare, pierzându-se toponimul, s-a pierdut și identitatea ruinelor rămase pe una din cele două insule ale râului existente la sud de satele *Cicir* și *Mândruloc*, una notată *Monostor / Insula Monostor / Ins[ula] et Pr[edium] Monostor*, iar alta, *Ins[ula] Kuri / Hod. Monderlak / Hada sziget* (Pl. 4–5, 9, 12).

Perimetrul din apropierea ruinelor a cunoscut și o istorie marcată de decizii mai înalte de reorganizare a teritoriului în vremea administrației turcești și habsburgice – aici a existat o graniță militară între 1699 și mijlocul veacului al XVIII-lea – cu procese demografice din care au făcut parte și două colonizări de populație (de sârbi și apoi șvabi). Ruinele s-au aflat pe un pământ arondat *Cicirului*, în comitatul *Arad*, dar pe o insulă izolată, la sud de cursul principal al *Mureșului*. În aceste condiții, era firesc ca memoria colectivă locală despre fosta abație să fie cu totul alterată.

Analizând dispariția unor toponime și apariția altora, memoria despre mănăstire a început, în vecinătatea imediat sudică, să fie înlocuită de una privind lucrări desfășurate în perioada administrației otomane pentru organizarea graniței sau privind *castellum*-ul *Szödi* (*Zeudi*). Despre cel din urmă, o sursă ce nu se poate verifica acum, ne spune că a fost demolat târziu, în anii 1770–1771⁹. Așa s-ar putea explica punctele din zonă, numite *Șanțul turcilor* (*Turkenschancz*), *Schanzberg* sau *Hada kuri* cuprinse în cea de-a treia ridicare topografică (Pl. 12), dar

⁷ Simbolul nu se referă *castellum*-ul și așezarea *Szödi*, din apropiere la vest, marcate separat de cartografi.

⁸ Vezi Cap. I/1. *Benedictini pe Insula Mănăstirii*.

⁹ Gh. Lanevski, *Repertoriul cetăților medievale din județul Arad* (II), în *Ziridava*, 10, 1978, p. 820–821.

și cel de *Fântâna Turcului* (*Török kút*) ajuns în monografia comitatului Timiș, în al doilea deceniu al secolului XX¹⁰. Înlocuirea trebuie să se fi petrecut și cu ajutorul coloniștilor de la sud. Vecinii cei mai noi și mai apropiați ai *Insulei Mănăstirii* și ai ruinelor sale, gestionarii memoriei locale, au devenit coloniștii din satele Frumușeni (*Schöndorf*, *Szépfa*) și Aluniș (*Traunau*), instalați de administrația habsburgică, și care nu mai aveau de la cine, târziu, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, să preia și să întrețină o tradiție orală legată de o mănăstire medievală. Înaintea venirii lor dispăruseră satele *Bizere* și *Zeudi*, cu adevărat contemporanele abației la sud de brațul Mureșului, urmate de *Szergeny*, așezare documentată de cartografi până în jurul anului 1785 (PI. 4–5, 9).

Pe când la sud de ea se desfășurau colonizările, insula fostei mănăstiri a intrat împreună cu albia Mureșului în atenția autorităților, pentru lucrări de sistematizare și îndiguire. Iar ridicarea topografică din anii 1806-1869 (PI. 12) pare să ne arate că brațul Mureșului ce formase anterior *Insula Mănăstirii* era secăt atunci. Nu se știe însă dacă natural sau artificial s-a întâmplat acest lucru și nici în ce măsură putea afecta topografia din jurul ruinelor sau dacă părți din ele au fost extrase pentru a fi utilizate atunci.

Concomitent cu modificările din teren, în istoriografia romantică începe să se manifeste un deosebit interes pentru informațiile vechi legate de mănăstire, fapt ce răzbate în mai multe publicații.

Problema centrală a acestei istoriografii a fost localizarea dispărutei abații Bizere și chiar numele real al lăcașului, care începuse să fie confundat cu *Kizere* și *Cicere*. Dintre numeroasele amplasamente propuse (*Zásty*, în apropiere de Gyula, *Bizere / Biczere*, *Kisere*, *Insula Cicirului*, *Hadă*, *Insula Mândrulocului*, *Csolt*, *Zeudi*, *Frumușeni*¹¹), ne vom opri asupra celor care s-au dovedit cele mai populare și mai persistente în timp, greu de eradicat.

Cea mai veche teorie s-a făcut cunoscută în anul 1835 și aparținea lui Fábrián Gábor, cel care susținea localizarea fostei abații la Cicir, pe o insulă a Mureșului, acolo unde – spunea el – existau fundamente vechi și o frumoasă fântână¹². După cum vom vedea, această veche propunere s-a dovedit și cea corectă. O serie de autori, precum Oltványi Pál¹³, Fényes Elek¹⁴ sau Ortway Tivadar¹⁵ l-au urmat mai târziu, dar teza lui Fábrián Gábor nu a convins destul sau nu a fost

¹⁰ *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye*, szerk. Borovszky S., Budapest, f. a. (*Temes vármegye*), p. 363.

¹¹ Enumerate și de Suzana Mór Heitel, *Monstorok a Maros mentén*, în vol. *Paradisum plantavit. Bencés monstorok a középkori Magyarországon*, Pannonhalma, 2001 (Heitel, *Monstorok a Maros mentén*), p. 268.

¹² Fábrián G., *Arad vármegye leirása*, I, Buda, 1835, p. 105–107.

¹³ *A csanádi püspöki megye birtokviszonyai*, Szeged, 1867, p. 89.

¹⁴ *Magyarország ismertetése statisztikai, földirati, történelmi szempontból*, IV, Pest, 1868, p. 467.

¹⁵ *Magyarország egyházi földleirása a XIV. század elején*, I–III, Budapest, 1891–1892, p. 389.

suficient cunoscută, pentru că după mijlocul secolului Balassy Ferenc a așezat mănăstirea Bizere în comitatul Bekes¹⁶.

Ulterior, o „plimbare” arheologică din anul 1872, a lui Rómer Flóris, unul dintre principalii responsabili ai monumentelor istorice ungare¹⁷, nu s-a soldat, se pare, cu vreun rezultat demn de consemnat. Însă, la ceva timp distanță, Rácz Károly a avut mai mult succes. Ajuns pe insula de la sud de Cicir, a documentat ce mai era vizibil deasupra solului, după care a publicat o descriere a ruinelor și un desen sintetic cu dispunerea lor (1883). Cel din urmă a așezat însă informațiile mai întâi sub numele altei mănăstiri dispărute în comitatul Bekes, Zástyi¹⁸. Datele sale au fost cunoscute aproape în același timp cu un articol semnat de Karácsonyi János, cel care, în 1884, sesiza că, într-adevăr, un nume de hotar de lângă Gyula comitatului Bekes se numea Biczere, însă deducea din izvoare medievale indirecte (de la 1507 și 1522, în primul rând), că abația Bizere trebuia să fi fost în comitatul Arad și în cuprinsul episcopiei Cenadului, pe Mureș¹⁹.

Nemulțumit de atribuirile anterioare pentru monumentalele ruine de lângă Arad²⁰, Márki Sándor a lansat la sfârșitul secolului al XIX-lea o altă rezistentă și eronată localizare a abației Bizere, tocmai la Glogovăț (Vladimirescu). Preluată și transmisă istoriografiei maghiare²¹ și românești, în ultimul caz prin Virgil Vătășianu²², s-a perpetuat nejustificat până în zilele noastre²³.

Deruta din literatura secolului al XIX-lea s-a reflectat apoi și în amplul repertoriu al monumentelor fostului regat, publicat sub redacția lui Forster Gyula, în care, Gerecze Péter neputând alege ferm un loc pentru dispăruta abație Bizere, a dat aproape toate localizările anterioare: Bizere, Cicir, Glogovăț (în comitatul Arad) și o locație de

¹⁶ *A bizerei apátság*, în *Magyar Sion*, Esztergom, 6, 1868, p. 336–350.

¹⁷ Heitel, *Monstorok a Maros mentén*, p. 268.

¹⁸ *A Zástyi apátság*, în *Délmagyarországi történelmi és régészeti értesítő*, IX, 3, 1883, p. 109–111. Reluat, *A csicseri romok*, în *Alföld*, 1883, p. 32.

¹⁹ *Hol feküdt Alabian?* în *A Békés megyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat*, 10, 1884, p. 30–31; *Idem*, *A zástyi és biczerei apátságok*, în *Délmagyarországi történelmi és régészeti értesítő*, X, 1884, 3, p. 128–133.

²⁰ Inițial, în 1882, când a scris despre Glogovăț, Márki Sándor considera că ruinele bazilicii aparțin prepoziturii Aradului. Ulterior, în monografia comitatului Arad și-a revocat teoria, susținând că au aparținut mănăstirii Bizere: Márki S., *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története*, I, Arad, 1892, p. 175–176, 447–449. În acest sens, vezi și E. Dörner, *Cu privire la ruinele unei biserici de lângă Arad din feudalismul timpuriu*, în *Ziridava*, I, 1967 (Dörner, *Cu privire la ruinele*), p. 17 și urm.

²¹ Spre exemplu, Szentkláray J., *A csanád-egyházmegeyi plébániák története*, Temesvár, 1898, p. 246; *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története*, XII/B, szerk. Erdélyi L., Sörös P., Budapest, 1916, p. 439; Juhász K., *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyébe*, Budapest, 1926, p. 31; p. *Idem*, *Die Stifte der Tschanader Diöceze*, Budapest, 1926, p. 40.

²² V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 42.

²³ T. O. Gheorghiu, *Arhitectura de apărare din România*, București, 1985, p. 47; *Arad. Monografia orașului de la începuturi până în 1989*, Arad, 1999, p. 58; F. Romhányi Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Budapest, 2000, p. 13–14.

lângă Gyula (Ungaria actuală). La confuzia legată de localități, s-a adăugat și cea dintre ruinele cetății Zeudi, cercetate arheologic prima oară numai în 1948, și cele ale abației²⁴.

Redescoperirea în teren a ruinelor de pe fosta insulă a Mureșului și asocierea lor corectă cu fosta mănăstire Bizere s-a făcut lent după anul 1930. O contribuție majoră, în sensul clarificărilor de situri, au avut-o Dorin Popescu (de la Muzeul de Antichități, devenit Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”) și Mircea Rusu (de la Institutul de Istorie din Cluj), care s-au aflat în anul 1948 pentru cercetări arheologice pe raza satului Frumușeni. Ei au sondat arheologic atunci în două puncte diferite: unul în care a dispărut o cetate medievală, cel mai probabil Zeudi, la nord-vest de Frumușeni, anume în locul numit *Schanzenberg* (Pl. 12), și altul cu urme ale unui sat medieval (la nord-est de Frumușeni, pe direcția spre fosta abație, în locul numit „La tancodrom”). Cel din urmă, chiar dacă nu s-a spus clar, ar putea fi Bizere. Înainte de venirea lor, și Octavian Lupaș, care a relecturat o parte a surselor primare și a celor secundare în limba maghiară, se exprimase ferm deja în primul număr din revista *Hotarul*²⁵ că mănăstirea Bizere trebuie să fie dispărut în hotarul satului Cicir, pe o insulă a Mureșului, numită *Hadă*²⁶. Györffy György a atras atenția apoi, în geografia sa (1963), asupra hărții lui Lazarus (1528) și a unora camerale, ce arătau că mănăstirea Bizere se afla la sud de Mureș, pe o insulă²⁷. Egon Dörner era și el, în 1967, destul de categoric în exprimarea convingerii că urmele mănăstirii Bizere nu puteau fi la Glogovăț (Vladimirescu), ci la Bizere, acolo unde existase și un loc de vamă cu același nume. Dar, celui din urmă, ca și mai multor istorici, încă nu-i era clar dacă rămășițele de la suprafața terenului, ce erau ale unui turn (cel cu fântână), aparțineau mănăstirii Bizere sau cetății Zeudi²⁸.

Mircea Rusu a revenit apoi la Frumușeni, în 1981, atât pentru începerea unei cercetări arheologice pe situl care s-a dovedit al mănăstirii, cât și pentru continuarea celor începute pe platoul de la sud de ea, adică pe locul fostului sat medieval. Dar, autorul nu a mai încercat/reușit să-și publice datele obținute, în ciuda așteptărilor istoricilor de artă mai ales, care au aflat verbal despre descoperiri excepționale făcute mai ales la abație. O prezentare foarte sintetică a cercetărilor au fost inclusă în *Repertoriul arheologic al Mureșului*

²⁴ Spre exemplu, în *Temes vármegye*, p. 363, în care a fost pus turnul cu fântână al mănăstirii în dreptul dispărutei cetăți de la Zeudi sau Koppány T., *A középkori Magyarország kastélyai*, Budapest, 1999, p. 228, care considera că desenele lui Rác K., din 1883, aparțineau cetății.

²⁵ Nr. 1, 1933, p. 12–13.

²⁶ În secolul XX, nu pare să mai folosească toponimul *Insula Mănăstirii*, ci doar pe cel de *Hadă* (utilizat inițial numai pentru terenul de la sud de Mândruloc). Tot de la Lupaș, cu aceleași opinii ca în revista *Hotarul*, s-a păstrat la Complexul Muzeal Arad și un manuscris intitulat *Bizerea*. Vezi și Cap. I/1. Benedictinii de pe *Insula Mănăstirii*.

²⁷ Györffy Gy., *Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*, ediția a I-a, I, Budapest, 1963, p. 174.

²⁸ Dörner, *Cu privire la ruinele*, p. 19, 24–25, 27.

inferior. Județul Arad (1999)²⁹. După care, o mare parte din artefactele descoperite, ajunse în sfârșit la Complexul Muzeal Arad, au fost descrise în repertoriul bisericilor medievale din județul Arad (2000)³⁰. Recent însă, a fost recuperat și jurnalul de cercetare arheologică din acel an. Din el rezultă că sondajul de atunci a fost plasat în partea estică a complexului, de la est la vest, a avut 20 × 1,5 m, și s-a întâmplat să fie dispus în spațiul dintre biserica abațială și capelă; a descoperit unele morminte, iar în jumătatea vestică a surprins un val cu palisadă și șanț care a fost amenajat, într-un moment târziu, la marginea apuseană a cimitirului. Din foste construcții, sondajul a atins doar două capete de la ziduri dispuse nord-sud, datorită cărora s-a presupus că au fost depistate urmele bisericii abațiale. În ansamblu, informațiile jurnalului din 1981, așteptate mai bine de trei decenii, se dovedesc utile în contextul mai larg al cercetărilor de la abație, prin urmare, s-a decis publicarea sa în *Anexele* volumului de față³¹.

Între 1981 și 2001, până s-au reluat cercetările arheologice, probabil în așteptarea inventarierii și publicării materialului arheologic descoperit, s-a manifestat față de artefactele de la Bizere mai ales interesul istoricului de artă Suzana Moré Heitel de la Institutul de Istoria Artei „George Oprescu” din București. Autoarea, decisă să realizeze o teză doctorală privitoare la arhitectura timpurie din vestul României, a stimulat mai multe operațiuni care au avut diverse consecințe. A întreprins, ca și în alte locuri cu mănăstiri și biserici medievale de pe valea Mureșului Inferior, o serie de periegheze soldate cu identificări de situri, recuperări de artefacte (ce alcătuiesc lapidarii paralele față de cele ale Complexului Muzeal Arad) și chiar cu deschideri de șantiere arheologice (Pecica și Pâncota, conduse de Radu Heitel, și respectiv Daniela Marcu-Istrate). În privința abației Bizere, a făcut o periegheză în punctul numit „Fântâna Turcului” (1993), și în final, a pornit pe urma materialelor arheologice recuperate de către Mircea Rusu. O parte a acestora se găsea, necunoscută și neinventariată, în fostele sertare ale răposatului cercetător clujean. Tergiversarea comunicării rezultatelor din cercetarea arheologică a anului 1981 și lipsa unei documentații de teren relevante a determinat-o în final pe Suzana Moré Heitel să nu mai includă mănăstirea Bizere între obiectivele tezei de doctorat³².

În anul 1999, au reînceput perieghezele arheologice de pe situl abației Bizere, prilejuite de documentarea pentru mai sus-menționatul

²⁹ *Repertoriul Mureșului Inferior. Județul Arad*, Timișoara, 1999, p. 71.

³⁰ A. A. Rusu, G. P. Hurezan și colab., *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000 (Rusu, Hurezan, *Biserici medievale*), p. 164–168.

³¹ Autorul a mai păstrat și patru desene (singurele realizate în acea campanie, se pare) din cercetarea celor două obiective, abație și satul medieval: două grunduri și două profile. Publicarea lor este amânată pentru a fi alăturate obiectivelor la care se referă (în cazul abației, la biserica principală și cimitirul cu amenajarea mai târzie de val cu șanț și palisadă).

³² Teza, susținută în 1998, a apărut postum: *Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului*, ediție îngrijită de Daniela Tănase și Daniela Marcu-Istrate, Timișoara, 2010.

repertoriu al bisericilor arădene³³. Traseul incomplet astupat al secțiunii practicate în anul 1981 se contura cu oarecare aproximație la suprafața solului. Dar, în afara ruinei turnului cu fântână, cu urme aflate la suprafață, au putut fi adăugate prezentări (pe scurt și fără o contextualizare clară, imposibilă atunci) o serie de pietre profilate, fragmente de mozaic, veselă ceramică.

După reluarea cercetărilor arheologice din anul 2001, sinteze asupra rezultatelor au fost furnizate în mod constant³⁴, în cadrul general menit să subsumeze rezultatele naționale din domeniu. În anul 2006 a fost publicată o mică prezentare generală a mozaicurilor pavimentare³⁵, cu scopul declarat de a deștepta interesul față de obiectiv și a sprijini obținerea finanțărilor pentru conservarea mozaicurilor și amenajarea unei rezervații arheologice ca măsuri de minimă protecție a urmelor fostului complex³⁶.

Cercetarea arheologică din anii 2001–2009 a dobândit convingerea că spolierea ruinele abației în epoca modernă a fost aproape sistematică. Au existat gropi de căutare, dar și adevărate tranșee care au urmat riguros liniile de ziduri și fundații vechi. S-au urmărit mai ales recuperarea materialului litic, foarte deficitar în zonă, dar și găsierea inventarului funerar și tot ce era neobișnuit, deci „interesant”, dacă judecăm după felul în care s-au găsit sparte decorațiile din piatră de mai mici dimensiuni. La un moment dat, au fost implicat și mijloace mai eficiente, mecanice, dacă nu chiar explozibili³⁷. Se mai poate adăuga amănuntul că excavațiile de proporții nu par a se fi datorat cu precădere locuitorilor din satele vecine la sud, căroro terenul le-ar fi fost mai accesibil. Mai multe periegheze din localitățile apropiate: Frumușeni, Aluniș, Tisa ori Fântânele ne-au arătat că nici casele lor (construite aproape fără excepție din cărămidă nearsă), nici bisericile (ridicate către finele secolului al XIX-lea) nu conțin materiale extrase din ruinele mănăstirii Bizere. Însă, perieghezele din secolul XX, trădează totuși că o serie de piese răzlețe ar putea să fie deținute și de locuitorii așezărilor menționate³⁸.

În aceste condiții, următorul pas ar fi să luăm în considerare posibilitatea ca materialul cel mai bun pentru construcții, scos de antreprenori bine motivați, să fi ajuns la clădirile publice ori particulare ale Aradului aflat în plină dezvoltare urbanistică în epoca modernă.

³³ Rusu, Hurezan, *Biserici medievale*, p. 159-168.

³⁴ Vezi volumele din *Cronica cercetărilor arheologice* aferente campaniilor 2001–2009 (<http://cimec.ro/Arheologie>). O trecere în revistă a principalelor descoperiri, pe ani, se poate vedea și la *Anexe. Cronologia abației Bizere*, în prezentul volum.

³⁵ Ileana Burnichioiu, A. A. Rusu, *Mozaicurile medievale de la Bizere. The Medieval Mosaics from Bizere. Die Mittelalterliche Mosaiken von Bizere*, Cluj-Napoca, 2006, 54 p.

³⁶ În acest sens, lucrări au avut loc în anul 2009, cu specialiști de la Muzeul Banatului, sprijiniți de Complexul Muzeal Arad și de Consiliul Județean Arad.

³⁷ Vezi și Cap. III/1. *Turnul cu fântână*.

³⁸ Chiar și jurnalul de săpătură a lui Mircea Rusu (vezi *Anexele* volumului) menționează astfel de piese, despre care știm acum, datorită caracteristicilor similare celor apărute arheologic, că au aparținut ruinelor mănăstirii.

Ipoteza ar fi consonantă cu informația – astăzi pierdută – despre unele artefacte, selectate probabil dintr-o cantitate mai mare și duse spre depozitare la Liceul German din Arad³⁹. Pe de altă parte, apartenența *Insulei Mănăstirii* la Cicir, subliniată în aceste pagini, deschide o altă ipoteză, a strămutării mai târziu de material din ruinele abației la nord de Mureș. Probabil nu este o simplă coincidență faptul că o biserică din piatră și cărămidă s-a ridicat la Cicir, peste apă, în anul 1702. Și ea a dispărut, fiind distrusă în același secol în care a fost înălțată. Apoi, inundații de la începutul secolului al XIX-lea i-au afectat și succesoarea din lemn, totodată cu părți din sat⁴⁰. Vatra așezării și biserica s-au mutat atunci mai la nord, dar urmele celor vechi, susceptibile de a avea și materiale din ruinele de la Bizere, ar mai putea să fie identificate în cercetării viitoare pe cursul râului Mureș.

Ceea ce ne-a mai rămas după furtuna datorată spoliatorilor, pe fosta insulă a abației, a fost nivelat prin practicarea agriculturii în secolul XX. Doar dispariția agriculturii colectivizate și a dezorganizării economice care a urmat-o a transformat locul în pășune, în fapt protejându-l de noi ingerințe și pregătindu-l pentru o intervenție arheologică sistematică.

Așadar, abia în a doua parte a secolului XX, dispariția mănăstirii Bizere tocmai pe fosta insulă dintre Cicir și Frumușeni, a devenit o certitudine, iar cercetarea arheologică (1981, reluată din 2001) a avut astfel un obiectiv clar identificat. Numai că, dispariția satului și toponimului Bizere, alături de modificarea hotarelor dintre așezări a făcut ca ruinele fostei abații să fie puse de contemporani în dreptul satului (din 2003, comunei) Frumușeni.

Ileana BURNICHIOIU

THE RUINS OF BIZERE MONASTERY: OLD AND NEW RESEARCH Abstract

After a long period of crises, which started too early, around the year 1230 the abbey of Bizere has reached its final abandonment. The general problems of the Benedictine order certainly affected it but to these the internal ones or the ones caused by the Turks at/after 1526 were added.

This section of the volume analyzes the primary and secondary written sources trying to gain answers to the questions raised by archaeological research from 1981 and 2001–2009. When did the place of Bizere abbey disappear from collective memory and why? What happened with its ruins until the research began to show signs of interest in it? Who could have destroyed its ruins and where could one find artifacts that belonged to the abbey?

The answers to these questions cannot be complete because of the very few sources, which require a continuous confrontation with other ones

³⁹ Informație Horia Medeleanu.

⁴⁰ P. Vesa, *Biserici de lemn de odinioară din județul Arad*, Arad, 1997, p. 32-33.

but also because of the need for an extended research of the neighboring areas of the island of the abbey. Yet, these manage to highlight an image, according to which the abbey was abandoned until the middle of the sixteenth century and the toponym *Bizere* survived for a while because of the nearby village. Then, in the vicinity the village *Szergeny* appeared and *Bizere* disappeared, on maps only toponyms such as *Monostor* and *Insula Monostor* being noted. The administration then planned embankment works of the *Mureş* in that area.

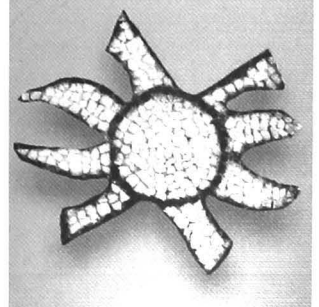
Gradually, the names of the medieval village and abbey were forgotten although the information about a disappeared monastery survived. In the nineteenth century the toponym *Fântâna Turcului / Török kút* was mentioned more frequently, which was connected only to one part of the ruins of the former abbey complex. The confusions locating the abbey were numerous and continued in the first half of the twentieth century the more so as the river branch, which formed the island of the monastery dried out and the administrative borders were modified.

Whereas some people, eager to find the ruins of the abbey, searched for and even documented, the actual site of it, that is to the south of *Cicir* situated next to the *Mureş* River without knowing exactly which monastery it was; meanwhile others have looked for the monastery called *Bizere* (from medieval documents) in totally different places. This is why, in the old literature the name of the abbey was connected to numerous toponyms some from the county of *Arad* others from the county of *Békés*. Actually, until the twentieth century the island to the south of the *Mureş* and implicitly the ruins belonged to the village of *Cicir* in the county of *Arad*.

The idea that *Bizere* monastery existed on the island between *Cicir* and *Frumuşeni* became a certainty only in the second half of the twentieth century and the archaeological research from 1981 and after 2001 thus had a clear identified objective.

COMPONENTE DE ARHITECTURĂ
ȘI INSTALAȚII UTILITARE

III

Monasterium autem, si possit fieri, ita debet constitui ut omnia necessaria, id est aqua, molendinum, hortum vel artes diversas intra monasterium exerceanur...

Regula Benedicti, 66

1. TURNUL CU FÂNTÂNĂ

Desenul și descrierile lui Rácz Károly, din anul 1883, au semnalat pentru prima oară mai detaliat într-o publicație că pe *Insula Mănăstirii*¹, de la sud de Mureș, exista, între altele, o suprafață de 17 × 17 m cu ruine nu foarte înalte, ce cuprindeau rămășițele unui turn (Pl. 15). Zidurile, considerate ca provenind de la o carceră, ar fi avut doi metri grosime și ar fi fost realizate din cărămidă legată cu mortar de bună calitate. În mijlocul ruinei, același autor a marcat, în desen, deschiderea din piatră cioplită a unei fântâni cu diametrul de 70 cm, pe care ar fi văzut-o înaltă de 30 cm. Înaintea lui Rácz, se pare că doar Fábíán Gábor (1835) mai făcuse o mențiune despre fundamente și o frumoasă fântână care erau vizibile pe insulă².

Legendele locale, țesute în jurul ruinelor aflate pe linia Mureșului – care a fost una de graniță multă vreme – probabil nu au lipsit, dar s-au pierdut până în zilele noastre. În mod frapant a rămas ca un martor stingher al memoriei locale tocmai toponimul – nu se știe exact când născut – *Fântâna Turcului / Török kút*³. Împreună cu el, regăsim publicată în monografia comitatului Timiș coordonată de Borovszky Samu (1914?), și o imagine cu ruina turnului de la fosta abație Bizere (Pl. 16)⁴. Numai că ea a fost pusă în mod eronat în dreptul cetății Zeudi (*Szödi vár*), motiv pentru care a trecut neobservată până acum.

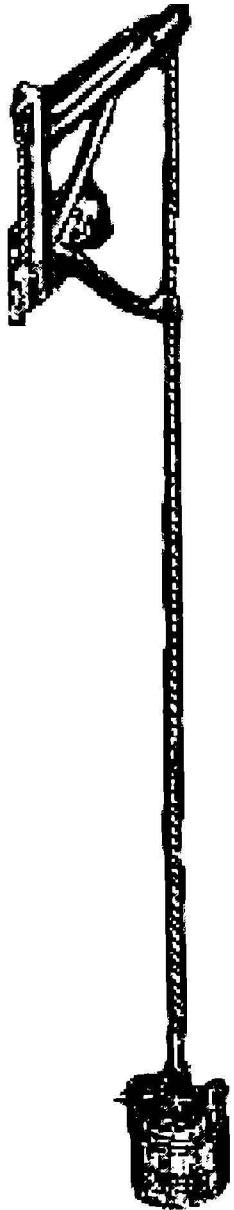
Cu ajutorul acestui singular document vizual, ce ne arată o altă stare de conservare, cu ruina înaltă de aproximativ doi metri, deducem că din al doilea deceniu al secolului XX, ea a fost destul de repede spoliată de materialul de construcție, de vreme ce astăzi mai avem deasupra solului doar două mase scunde de zidărie, una în forma unui bloc (de circa 1,20 m înălțime), alta ca o suprafață cu rupturi și margini imprecise, având o cavitate circulară, din piatră fasonată, în centru

¹ Toponimul apare frecvent pe hărțile veacurilor XVIII-XIX, la sud de satul Cicir al comitatului Arad (vezi Pl. 4–8). Rácz a crezut că ceea ce a documentat aparținuse mănăstirii Zásty (semnalată în 1067 și dispărută, fără urme, în comitatul Békes) și a publicat-o mai întâi sub acest titlu: *A Zástyi apátság*, în *Délmagyarországi történelmi és régészeti értesítő*, IX, 3, 1883, p. 109-111. Vezi și Cap. II. *Ruinele mănăstirii Bizere. Cercetări vechi și noi*, în volumul de față.

² Fábíán G., *Arad vármagye leirása*, I, Buda, 1835, p. 106. Era vorba probabil de aceeași fântână.

³ În legătură cu el, reținem doar indiciul despre existența fântânii, nu și atribuirea ei, pentru că o serie întregă de alte ruine, din Banat mai cu seamă, trimit inevitabil și eronat, către turci. Chiar în aria apropiată, la sud de locul ruinelor mănăstirii (nemarcate), ridicarea topografică din anii 1806-1869 a înregistrat un *Șanț al turcilor* (*Türkenschanze*, în *Zweite oder Franziszeische Landesaufnahme*, Pl. 16), despre care nu se știe ce corespondent a avut în realitate.

⁴ *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye*, szerk. Borovszky S., Budapest, f. a. (*Temes vármegye*), p. 363. Despre cetate: Gh. Lanevschi, *Repertoriul cetăților medievale din județul Arad* (II), în *Ziridava*, 10, 1978, p. 820–821; *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad*, Timișoara, 1999, p. 71; A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999, p. 52.

(Pl. 20–21). Aceste resturi sunt acum singurele indicii vizibile deasupra solului de la vechea mănăstire Bizere.

Zidăria blocului este una foarte rezistentă, chiar dacă în ea predomină cărămida (întreagă, cu dimensiuni între 22–27 × 14–16 × 4–5 cm, sau fragmentară). Asizele relativ regulate sunt prinse cu un liant gros (1,5–4 cm), de foarte bună calitate, care conține var stins, pietriș mărunț, cărămidă pisată și chiar mici fragmente de calcar alb, rămase de la o preparare incompletă a varului. La 1–1,5 m de acest bloc, se poate vedea și o suprafață de aproximativ 4,80 × 4,90 m, cu emplecton din piatră și cărămidă. În mijlocul ei se află deschiderea fântânii. Aspectul, diametrul și poziția centrală ne permit să spunem că este aceeași fântână descrisă în secolul al XIX-lea. Piatra fasonată a pereților tubulaturii se leagă de restul zidăriei turnului, care ajunge la 2–2,30 m grosime. Paramentul exterior a fost însă distrus, iar în ruptura zidăriei putem vedea că, pentru a lega materialele grosiere, constructorii au folosit același tip de amestec ca și la blocul izolat aflat la sud-vest.

Din simpla observare a acestor componente aflate la suprafața terenului, s-a putut confirma, chiar înaintea cercetării arheologice, că în acest punct a existat într-adevăr un turn medieval cu plan rectangular, proiectat de la bun început dimpreună cu o fântână. Evident, asocierea inițială turn – fântână exclude funcțiunea de închisoare pe care a atribuit-o Rácz acestui obiectiv.

Rămășițele construcției au fost investigate arheologic mai întâi în anul 2001⁵, printr-o secțiune denumită convențional S1T, orientată nord-sud, ce s-a continuat în campania din 2002⁶, ajungând astfel la 16,5 × 1,50 m (Pl. 22). Scopul său a fost să verifice legătura dintre cele două zidării, cea care include cavitatea fântânii, și cea care stă alături, la sud-vest, dar și să obțină detalii despre tipul și modul de construcție, despre planimetria, elevația, dimensiunile edificiului, despre contexte stratigrafice și cronologie.

Din prima secțiune a rezultat, în primul rând, că blocul de zidărie din vecinătatea cavității, nu se sprijină pe o fundație, ci stă direct pe sol vegetal. Această constatare, dar și conținutul său cu asize de cărămidă și existența liantului similar permit să presupunem că blocul s-a rupt din elevație și s-a prăbușit de la înălțime. Vechea imagine a ruinei, în care se distinge același material de construcție, vine în sprijinul supoziției (Pl. 16). Desigur, o asemenea schimbare se putea produce doar într-un mod radical, și nu este de exclus utilizarea explozibililor. Cu unelte manuale, zidăria ar fi prea greu de spart în asemenea manieră.

⁵ Colectivul de cercetare al campaniei din 2001 a fost alcătuit din Adrian Andrei Rusu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca), responsabil de șantier, George Pascu Hurezan, Peter Hügel (Complexul Muzeal Arad) și studenții Ioana Barbu, Florin Mărginean, Györfy Zalan (Univ. „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca) și Alina Bădescu (Univ. „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia).

⁶ La campanie au participat: Adrian Andrei Rusu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca), responsabil de șantier, George Pascu Hurezan, Peter Hügel (Complexul Muzeal Arad), Ileana Burnichioiu (Univ. „1 Decembrie” Alba Iulia) și studenții Florin Mărginean, Kopeczny Zsuzsanna, Raluca Nuțiu (Univ. „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca), Diana Dobre (Univ. de Vest Timișoara).

Apoi, tot în S1T, lângă zidăria turnului, au fost puse în evidență intervențiile spoliatorilor de material și ale căutătorilor de „comori”. Dar, și mai important, în profilul de est al secțiunii, la 1,80 m distanță de fundația turnului și la adâncimea de 1,85 m, s-a identificat o lentilă groasă de câțiva centimetri, cu var alb, ce ar putea fi un nivel de construcție (Pl. 22). Acest nivel a fost suprapus de un altul destul de consistent (circa 0,30 m), de moloz și de aluviuni, aduse probabil la o inundație mai puternică. O astfel de inundație poate explica și faptul că materiale întru-totul asemănătoare celor pe care le-am întâlnit cu precădere în secțiunile arheologice de la clădirile principale, de est, ale mănăstirii (Pl. 19), au fost purtate spre interiorul insulei, și implicit spre zona edificiului care ne stă în atenție. Este vorba, spre exemplu, de mici fragmente ale unor cahle-oală, despre care este sigur că au avut locația inițială la parterul palatului ori a unor piese izolate de paviment (pișcoturi de cărămidă și calcar, îndeosebi) despre care este destul de clar că au fost utilizate la mozaicul bisericii abațiale și/sau al altor încăperi vecine.

Pentru tehnica de construcție a turnului, din S1T a reieșit că partea inferioară a zidăriei (acum semiîngropată) și fundația au fost realizate în *opus incertum* și *opus spicatum* (Pl. 23). Cele două tehnici nu au fost clar sectorizate, sugerând neglijența și conștiința faptului că nu erau proiectate pentru a fi vreodată la vedere. Va fi, cum vom vedea imediat, unul dintre argumentele care pledează pentru prezența inițială a unui parament de o altă factură. La fel ca și pentru partea superioară a zidăriei, emplectonul fundațiilor a fost găsit tot cu perforații și fără martori de la un parament original.

Secțiunile S2T și S3T, în total cu 36 × 1,50 m, au fost trasate în anul 2004⁷, în cruce peste prima secțiune și peste turn, ca să completeze datele, destul de modeste, obținute anterior (Pl. 22). Ca și pe partea nordică a turnului, sondată în S1T, și în noile secțiuni s-a observat că aproape întreaga stratigrafie din jurul ruinei a fost înlăturată înainte de cercetarea noastră, prin excavații nonarheologice. Mai mult, S2T a relevat că latura de răsărit a fundației turnului a fost spartă relativ recent, cu câțiva ani înainte de investigația arheologică, și pe acolo s-a pătruns, distrugându-se peretele cilindric, la interiorul fântânii. Pe de altă parte, s-a constatat că pe niciuna dintre laturi nu a existat vreo „intrare”, ceea ce face plauzibilă existența unui „parter” orb. Revenind la datele lui Rácz, din 1883, se justifică astfel, măcar parțial, de ce credea că turnul a fost închisoare.

⁷ Au participat la această campanie: Adrian Andrei Rusu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca), responsabil de șantier, George Pascu Hurezan, Florin Mărginean (Complexul Muzeal Arad), Ileana Burnichioiu (Univ. „1 Decembrie” Alba Iulia) și studenții Kopeczny Zsuzsanna, Csok Zsolt, Raluca Nuțiu (Univ. „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca), Diana Iegar, Roxana Petre, Ionuț Perțe, Porsztner Kitty, Székely Ágnes, Csecs Kinga, Bencze Ünige, Vigh Erika Amalia, Demjen Andrea, Kiss Tünde, Kiss Elek, Daniel Culic, Nyáradí Zsolt, Vitek Norbert, Victor Sava (Univ. „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca), Ana Maria Grasu, Olimpia Sebastiana Cristea, Cristina Casian, Luminița Sobaru (Univ. „1 Decembrie 1918” Alba Iulia).

La 0,30 m de latura vestică a turnului, în S3T, a mai apărut în cercetare și un mic rest de zidărie din piatră (lat de 0,43 m și înalt de 0,13 m), a cărui rost este dificil de găsit. Deasupra lui s-a practicat o mare groapă de scoatere, târzie, care a lăsat zidăria fără niciun contur clar. Este posibil să fi fost vorba despre o anexă minoră a clădirii, dacă nu de vreun rest accidental, de material produs în timpul șantierului de construcție.

În urma degajărilor arheologice, se poate estima însă că edificiul care a găzduit în centrul său fântâna a fost o construcție cu plan aproape pătrat, ale cărei laturi se pot aproxima la 4,75–5 m. A fost fundată ușor oblic față de axa est-vest și a fost săpată la peste –2,50 m față de punctul cel mai înalt al ruinei cu fântână.

La construcția turnului s-au combinat de la început cărămida (predominantă) și piatra. Câteva blocuri și resturi de plăci ecarisate, din gresie, împrăștiate pe o distanță de aproximativ șase metri în jur, scăpate de la recuperatorii de materiale, ne spun că nu ar trebui să excludem varianta ca exteriorul turnului, și nu doar cavitatea fântânii, așa cum vedem astăzi, să fi avut părți de parament cu piatră fasonată. Imaginea veche, de la începutul secolului XX, ne ajută și în această privință (Pl. 16), arătându-ne o ruptură verticală continuă la colțul dinspre sus-vest, bun indiciu pentru existența pietrelor tăiate drept, de la colțurile turnului. În rest, chiar și în lipsa unor mărturii conservate, se poate admite ca apareiajul să fi avut aspectul dat de asize de cărămidă așezate relativ ordonat.

Datorită spațiului redus, a pericolului de surpare (întrucât pietrele din partea inferioară au fost smulse), dar și a faptului că la cei 3,20 m adâncime investigați, în cavitate a început să apară apa, fântâna propriu-zisă a putut fi cercetată doar parțial⁸. Câteva resturi materiale scoase din adâncime atestă, din nou, că în ultimele decenii s-a încercat excavarea neautorizată a conținutului ei. Prin urmare, a mai rămas de notat că doar că cilindrul fântânii este clar conturat de la –0,70 m față de coama ruinei și se profilează ca un cerc aproape perfect, cu diametrul de 0,70 m. În jos, el continuă cu câteva asize de blocuri ecarisate, patru sau șase pe un nivel, cu circa 0,20–0,30 m. După trei asize existente și alte două presupuse pe baza golurilor lăsate (la 0,90 m), conturul de piatră ecarisată dispare complet, fiind distrus, dar se reia mai jos, până la o adâncime care nu s-a mai putut urmări. În afara acestor detalii, un lucru foarte important s-a mai remarcat, și anume, adâncimea tubului a coborât sub cota limită a fundațiilor clădirii, cu mai mult de un metru. Este de presupus astfel că meșterii au avut parte de un an foarte secetos ori au dispus de mijloace de evacuare rapidă a apei de infiltrație.

⁸ După cercetare, pentru a o proteja și pentru a evita accidente, fântâna a fost umplută cu nisip. Un proiect de restaurare a ei ar putea să ofere posibilitatea de a i se încheia cercetarea, dar și șansa de a fi refuncționalizată. Până acum, cu sprijinul Consiliului Județean Arad și al Complexului Muzeal Arad, peste ruină a fost așezat un pavilion simplu, din lemn (2008).

Din datele (scrise, arheologice etc.) pe care le avem până acum despre construcții, la abația Bizere nu pare să se fi ridicat ziduri de aceeași factură precum ale turnului. La alte fundații, resturi de elevații și negative de-ale lor, grosimile nu ating doi metri, ca aici⁹.

Detaliile relevate obligă în primul rând la o discuție despre menținerea sau nu a termenului de „turn”, pe care l-am moștenit din literatura secolului al XIX-lea. Aproximarea înălțimii poate ajuta în acest caz. Ea poate fi aproximată asociind înălțimea suprafeței de zidărie în care se găsește fântâna cu cea a blocului căzut (circa 1,20) și comparând apoi cu imaginea ruinei de la începutul secolului XX; astfel, ar rezulta o clădire puțin înaltă, având inițial în jur de patru metri (Pl. 25). O asemenea cotă pledează pentru păstrarea denumirii sale de turn.

Din observarea ruinei de la suprafață ori din cercetarea arheologică nu au rezultat indicii ale unor eventuale refaceri ale clădirii pe parcursul funcționării sale. Turnul-fântânii pare să fi fost o realizare unitară, a cărei zidărie a fost suficient de solidă pentru a rezista într-o formă masivă până în secolul XX.

Cel puțin parterul turnului a fost compact și fără vreo deschidere laterală, ceea ce ridică problema unui acces la etajul sau platforma înaltă de unde apa putea fi scoasă. Din acest motiv, pare logic ca turnul-fântână să fi beneficiat de o scară de acces din lemn care să fi condus către platforma/coronament a turnului, acolo unde trebuia să se afle mecanismul de scoatere a apei, vreun parapet din lemn și un acoperiș. Așa s-ar explica poate prezența, pe partea vestică a turnului, a restului de zidărie din piatră, identificat arheologic, care putea proveni din baza de susținere a unui segment de scară. Fiind găsit în zona nivelului de călcare inițial, excludem posibilitatea ca acest fragment să fie o ruptură din elevația turnului.

Acoperișul din lemn este iarăși de acceptat în această ipoteză a componentelor dispărute și a modului de funcționare. În zona investigată a fost recoltată o cantitate apreciabilă de cuie, dintre care unele aveau mărimea potrivită pentru șindrilele din lemn ale unui acoperiș.

Despre cum arăta terminația fântânii în partea superioară, iarăși nu putem ști. Dar, și aici trebuie să evocăm nota lui Rácz, care spunea despre fântână că avea 30 cm înălțime; acest lucru presupune ca el să fi escaladat ruina înaltă cam de doi metri și să fi văzut de fapt înălțimea unei asize de piatră din ghizdul ieșit în evidență față de zidăria turnului.

Evident, în timpul cercetării s-a ridicat întrebarea dacă în jurul fântânii nu au existat și alte elemente de construcție cu care să fi avut o legătură directă. Însă, în secțiunile trasate în cruce nu am întâlnit nici un fel de construcție ori amenajare specială. Atât doar că, aproape de

⁹ Deși există multe exemple de abații sau priorate benedictine înconjurate de incinte sau dotate cu elemente de apărare, până acum, din cercetarea arheologică a anilor 1981 și 2001-2009 nu a reieșit decât că, în ultima etapă, din secolele XV–XVI, a fost amenajată între biserica principală și palat, adică la vest de cimitir, o palisadă și un șanț. Dar, și pentru ele avem motive să bănuim că au fost mai curând destinate unei protecții împotriva apei. Însă, subiectul rămâne deschis, câtă vreme există mari suprafețe din cadrul complexului ce nu au fost încă investigate arheologic.

latura estică, la doar câțiva metri distanță, a fost găsită urma unei varnițe. Conturile ei erau însă atât de precare, încât se poate doar admite că a fost utilizată pentru un timp scurt și nu a avut o formă mai specială. Posibil să fi fost doar o simplă groapă¹⁰. La sud de turn s-au descoperit, în campania din 2008, și urmele unei varnițe amenajate într-o barcă dezafectată. Distanța mare dintre cele două obiective (30,40 m de la fântână) nu pledează pentru utilizarea ei la ridicarea turnului fântânii, însă ea este cea mai apropiată clădirea care s-a identificat arheologic în zonă.

Straturile mai apropiate de turn (-1,50 m de la ultimul ghizd de piatră conservat la suprafața actuală a terenului) au dat câteva fragmente de farfurii smălțuite (sec. XVIII–XIX) și chiar faianță.

Repererele cronologice pentru amenajarea turnului fântânii nu decurg din vreo relație stratigrafică sau dintr-un indiciu adus de materialele arheologice. Cel de fundare poate fi obținut din observarea componentelor sale sau a tehnicii de construcție și din compararea lor cu a celor de la alte clădiri ale abației, datate și ele tot relativ. Luăm aici în considerare existența mortarului de foarte bună calitate, cu o bună cantitate de var și particule de cărămidă pisată, a fragmentelor de calcar, utilizarea cărămizii, a pietrei ecarisate, a tehnicii în *opus spicatum*¹¹.

Mortarul alb foarte rezistent, conținând și cărămidă pisată, sau utilizarea pietrei fasonate au fost proprii bisericii abațiale, ca și palatului de la nord de ea. Ridicarea lor s-a petrecut, după cum ne arată elementele lor decorative, recuperate arheologic în zona lor, înaintea deceniului trei a secolului al XIII-lea. Acesta este perioada de dinaintea conflictelor grave cu episcopia Cenadului¹². Din perioade ulterioare, nu mai avem în perimetrul abației lucrări mai pretențioase de pietrărie ori cărămidărie, și mai ales putem sesiza absența totală a elementelor de stil gotic, în paralel cu existența lucrărilor din material litic refolosit și din cărămidă de calitate mediocră. Cu astfel de material a fost ridicată și capela funerară dintre palat și biserica abațială¹³.

Tot în sprijinul datării relative vine și identificarea în timpul cercetărilor arheologice a urmelor claustrului ce a avut portic rectangular, dotat după modelul clasic cu o fântână – o structură cu aducțiune proprie și probabil două bazine suprapuse. Utilizarea sa a fost legată de spațiul strict al claustrului, iar momentul realizării este de presupus în apropierea anului 1200. Canalele care se îndreptau către bucătărie, pe un aliniament separat, furnizau direct apă de râu, de pe

¹⁰ Vezi și subcapitolul *Amprenta de barcă*, în volumul de față.

¹¹ Considerăm că dimensiunile cărămizilor nu sunt relevante pentru datare. După cum s-a constatat în alte zone ale regatului, nu există vreo cărămidă tipică pentru arhitectura romanică. Vezi, de exemplu, cărămizile din sud-vestul Ungariei actuale, care oscilează între 26–30 × 13–15 × 4–7 cm (Valter Ilona, *Árpád-kori téglateplomok Nyugat-Dunántúlon*, Budapest, 2004, p. 89). Este adevărat, unele tipuri de cărămizi, foarte bine arse, din pastă uniform amestecată, mai subțiri la grosime și mai lungi, par să dispară din arhitectura gotică.

¹² Vezi Anexe. *Cronologia abației Bizere*.

¹³ Vezi capitolele dedicate capelei și materialului tegular, în prezentul volum.

brațul Mureșului aflat la est. Așadar, complexul ar fi avut nevoie și de altă sursă de apă, accesibilă, dar și mai sigură, înainte și chiar și după apariția celei din curtea claustrului. Sursa de apă interioară claustrului, cu trasee către fântâna aflată în colțul sud-vestic (prin țevi de plumb) și bucătărie (țevi de lemn, așezate pe suport din pietre), nu era o apă filtrată, deci foarte sănătoasă. Experiența le îngăduia din plin benedictinilor să realizeze rostul unei ape potabile.

Nu se știe cât timp a funcționat fântâna cu turnul său, dar este de presupus că istoria lor s-au prelungit până la sfârșitul funcționării abației (până la jumătatea veacului al XVI-lea), evident cu intermitențe. Oricum, s-a dovedit cea mai rezistentă componentă constructivă din ansamblu, în prima parte a secolului al XX-lea, având încă o formă cubică, cu aproximativ doi metri înălțime, dacă folosim drept scară personajul plasat lângă el (PI. 16)¹⁴. Secretul vieții îndelungate i-a venit din formidabila rezistență a mortarului de var și absența aglomerată a pietrelor care ar fi putut furniza spolii bune pentru ale construcții noi.

Abia după regăsirea celorlalte clădiri majore ale mănăstirii, amplasamentul ales pentru turnul-fântână pare a-și dezvălui și alte secrete. Este de acum clar că frontul din est, conținând palatul, biserica principală, claustrul și o serie de anexe (PI. 19), a constituit un fel de „sparge val” pentru apa Mureșului care se putea revărsa peste insulă. În spatele lor, la oarecare distanță, fântâna nu recepționa direct șocul viiturilor. Pe de altă parte, depărtarea de spațiul strict al claustrului, ne dă de înțeles că apa de la ea putea sta și la îndemâna călugărilor¹⁵, dar și a fraților laici ori a celor găzduiți temporar la Bizere. Mai ales că, în zona sa, au mai fost identificate prin sondaje urme de clădiri.

Adoptarea unei simple fântâni (*puteus*), cu asemenea ziduri masive, s-ar putea justifica doar circumstanțial. Toată construcția pare a se subordona funcționalității legate de sursa de apă. Logica turnului de cărămidă și piatră, în care trebuie să se instaleze o fântână are și alte explicații, în afara celor care privesc o „apărare” ori „protecție” de suprafață atât de performantă. Întâi de toate, principalul „dușman” al fântânii și mai cu seamă al calității apei din interiorul ei, trebuie să fi fost Mureșul. Apa râului o putea grav tulbura pe cea din interior, dacă nu chiar să o scoată total din uz, iar urme ale unor inundații puternice au fost constatate în partea răsăriteană a sitului, pe partea pe care acum există brațul secăt al Mureșului, sau decurg din documente vechi¹⁶. Un bloc de zidărie compactă și hidraulică asigură protecția față de apa din exterior, atât la înălțime, pe laterale, cât și în sol.

¹⁴ *Temes vármegye*, p. 363.

¹⁵ Sursa de apă interioară claustrului, cu trasee către fântâna arteziană (prin țevi de plumb) și bucătărie (țevi de lemn, așezate pe suport din pietre), nu era o apă filtrată, deci foarte sănătoasă. Experiența le îngăduia din plin benedictinilor să realizeze rostul unei ape potabile.

¹⁶ Despre revărsări puternice ale Mureșului se vorbește, spre exemplu, într-un document de la 1367, care menționează năprasnice revărsări ale Mureșului, din pricina cărora abatele mănăstirii de la Igrîș nu s-a putut prezenta la un proces desfășurat în Transilvania. *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, XIII (1366–1370), București, 1991, p. 362.

Pentru problemele din sol, discutăm despre filtrare. Dacă vom privi către unele dintre cisterne, cele care doar păstrează apa, vom descoperi imediat, pe lângă bazinul de stocare a apei, și amenajări cu straturi de nisip și pietre, destinate filtrării și menținerii calității. Ele chiar poartă denumirea de „cisterne de filtrare”¹⁷. Iar căutarea lor în Europa medievală ne arată că au existat și „fântâni de filtrare” dotate cu gropi mai ample, rectangulare sau circulare, la mijlocul cărora se amenaja tubulatura, învelită în bandajul de straturi care urmau să opereze curățarea apei freatică. Formele cele mai simple au fost din combinații cu piatră și lemn¹⁸, dar mereu piatra a fost esențială pentru calitatea apei. Le găsim în cetăți¹⁹, evident, dar și în mediul monastic. La benedictinii din Mondsee (Austria), o cavitate de cărămidă a ajuns într-un cadru de piatră²⁰. Carmeliții din Pécs au construit încă imediat după anul 1372 o altă fântână strict integrată într-un careu de zidărie din piatră²¹. În sfârșit, soluția pare să fi avut o lungă și largă răspândire, pentru că o regăsim și mai târziu, la amenajările pentru aprovizionarea cu apă a cetății Buda, în vremea regelui Matia Corvin²².

Aparentul insolit al combinației de turn cu fântână, din zona noastră, dispare însă la cercetarea analogiilor. Ar fi de menționat mai întâi cele care au constituit elemente secundare în economia unor turnuri a căror destinație a fost esențial militară. Este cazul unuia dintre turnurile de incintă ale cetății episcopale de la Oradea, construit tot cu parter orb, și perforat de o cisternă ori fântână²³. Deosebirile constau doar în planimetria turnului-gazdă (cel de la Oradea fiind rotund) și poziționarea ghizdului (excentrică, nu centrală, la Oradea).

Turnuri cu baze pătrate și parter orb sunt însă și în alte cetăți din spațiul european: Eutingertal (Baden-Württemberg, Germania), a doua jumătate a secolului al XIII-lea, Frudeneck (Franța), circa 1300, Friedensburg (Turingia, Germania) începutul secolului al XIV-lea, Leonrod (Bavaria, Germania), secolul al XIII-lea, Neuberg și Welsberg (Austria), secolul al XII-lea. Dimensiunile laturilor unora dintre ele (5–5,5 m) se apropie de cele înregistrate la turnul analizat aici. Turnuri asemănătoare, însă cu planimetrie circulară, vom regăsi și în Moravia (Neiperg și Nový Cimburek, secolul al XIV-lea)²⁴.

¹⁷ În acest sens, A. A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*. Cluj-Napoca, 2005, p. 229.

¹⁸ Am cita doar exemplul unei fântâni cu ghizd de piatră și bloc de filtrare din lemn din Zürich (B. Lohrum, *Baumaterial*, în vol. *Stadtluft, Hirsebrenn und Bettelmönch*, Stuttgart, 1993, p. 271).

¹⁹ Un volum special de studii le-a fost dedicat: *Wasser auf Burgen im Mittelalter*, în colecția *Geschichte der Wasserversorgung*, Band 7, Mainz am Rhein, [2007].

²⁰ *Fundort Kloster. Archäologie im Klösterreich*, Wien, 2000, p. 172.

²¹ Kárpáti G., Szekér Gy., *A pécsi ferences és domonkos kolostorok kutatása*, în vol. *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*, Budapest, 1994, p. 237.

²² Garády S., *Buda középkori és újkori vízművei, különös tekintettel a Svábhegy-városkút kutatására*, în *Budapest régiségei*, 32, 1998, p. 259, fig. 5, 262, fig. 11.

²³ Prima imagine topografică a acestei instalații urmează să fie publicată în Adrian A. Rusu, *A váradi vára a 16. századig*, din vol. *Várak nyomában... Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*, Budapest, aflat sub tipar.

²⁴ *Arhaeologia Historica*, 6, 1981, p. 83, 87-88, 173.

Mult mai puține sunt turnurile care posedă o fântână ori o cisternă interioară. Turnuri de apă apropiate (pătrate, cu tubulatura centrală, circulară, îngrijit construită) există în Elveția, la Frohburg și Alt-Wartburg, toate datate în jurul anului 1250²⁵. O serie bogată de cisterne de filtrare, cu frapante asemănări de tehnică cu cazul nostru, în privința realizării cavității mai ales, o constituie cele din cetățile Alsaciei (spre ex., Wangenburg, Warthenberg, Fleckenstein, Haut-Barr) (Pl. 24)²⁶.

Turnuri-fântâni din mănăstiri, datate ori reconstruite după forme din secolul al XII-lea, se cunosc și de la Sayn, Steigaden, Sf. Matthias din Trier, Sf. Petru din Salzburg, Sf. Emmeram din Regensburg, Eberbach²⁷. Iar unele desene de epocă indică turnuri peste fântâni acolo unde astăzi nu se mai regăsesc (Canterbury, Anglia). Multe par să fi fost așezate peste lavatorii, întâlnindu-se la ele o utilizare liturgică a apei cu o alta, profană.

În arhitectura ambianței monastice din Ungaria medievală, nu sunt cunoscute multe exemple de turnuri cu fântână interioară. O excepție ar fi la mănăstirea paulină Márianosztra (comitatul Pest), la care se întâlnește în colțul de sud-vest al claustrului o fântână cu deschidere de 1,40 m în diametru, amplasată într-un bloc de zidărie²⁸. În mod neașteptat, tipurile de locuințe-turnuri în mănăstiri benedictine sunt încă de ilustrat prin așa-numita „locuință a abatelui” de la Ják (comitatul Vas). Despre ea avem la îndemână doar câteva date restrânse. Respectiv, că a fost vorba despre un turn cu planimetrie patrulateră, cu contraforturi de colț și mediane, de o dimensiune mai mare decât a turnurilor bisericii, și situat către vest de aceeași biserică. S-a avansat opinia potrivit căreia a fost vorba de o construcție ridicată deja în prima jumătate a secolului al XIII-lea²⁹.

Exemplele din vestul Europei, de turnuri cu parter orb și de fântâni sau cisterne de filtrare, ca și răspândirea lor, ne arată că la Bizere s-a importat un tip de construcție practicat în secolele XII–XIII și s-a adaptat o tehnologie la condițiile locului, de pe insula Mureșului. Analogiile nu ne duc însă suficient de aproape de un loc anume încât să putem stabili o sorginte directă a acestui tip de construcție.

Problematica generală a acestei componente este de racordat și cu cea care urmează să fie tratată separat, adică cu cea a fântânii din

²⁵ Maria-Letizia Boscardin, *Die Wasserverordnung auf schweizer Höhenburgen*, în *Castella Maris Baltici*, 6, 2004, p. 38-39.

²⁶ R. Kill, *Filterzisternen auf Höhenburgen im Elsass*, în *Geschichte der Wasserversorgung. Band 7. Wasser auf Burgen im Mittelalter*, Mainz am Rhein, [2007], p. 239–241.

²⁷ C. Kosch, *Wasserbautenrichtungen in hochmittelalterlichen Konventanlagen*, în vol. *Wohn- und Wirtschaftsbauten frühmittelalterlicher Klöster*, Zürich, 1996 (Kosch, *Wasserbautenrichtungen*), p. 75.

²⁸ *Magyarország régészeti topográfiája. 9. A szobi és a váci járás*, XIII/2, Budapest, 1993, p. 191, 189, fig. 20.

²⁹ Horváth Z. A., Káldi Gy., D. Mezey Alice, Valter Ilona, în vol. *A jáki apostolszobrok. Die Apostolfiguren von Ják*, Budapest, 1999, p. 9, fig. V, 58.

curtea claustrului³⁰. Ambele țin, alături de resturi de zidărie ce provin probabil de la un port (la nord de palat) și de altele suspectate că au aparținut unor docuri (în sud-estul claustrului, lângă fostul braț al Mureșului), de hidrotehnica mănăstirească medievală³¹. Prin ele se pot înțelege performanțele atinse la Bizere și în domeniul utilizării apei.

Adrian Andrei RUSU

THE TOWER FOUNTAIN

Abstract

Already since 1883 it was known that on the *Island of the Monastery* above the ground a block of masonry existed, which contained the pipe system of an old fountain (PI. 15). Collective memory associated this ruin with the name of “Fountain of the Turk”. Thus we have only an old image, ignored until now, which shows us that at the beginning of the twentieth century this ruin still had around two meters height (PI. 16).

In the second half of the twentieth century, on the ground level, where Bizere monastery was situated only two areas separated by masonry were preserved; one surface of ca. 4,80 × 4,90 m with a central cavity of square carved stones of a fountain and a block of masonry of 1,20 m height (PI. 20–21). Both of them turned out to be highly resistant masses of masonry built from bricks or bricks and stones joined with the same hydraulic mortar.

Archaeological research was done at the first element in 2002 and 2004 (PI. 22). This consisted of sections laid out in a cross (conventionally marked with S1T – S3T) with the purpose of clearing and its purpose was to clear the interior of the cavity. The depletion was stopped because of the insecure state of conservation of the pipe system and because of the rise of groundwater. However, the research reached a depth of –3,20 m thus passing beyond the foundations of the tower, which was situated at –2,50 m from the highest elevation point of the ruin.

The archaeological investigation showed that the block of masonry, which was close to the south-east of the fountain had no foundations and stood directly on the top soil. Moreover, it turned out that this was an old elevation of the tower, which fell down. It could also be established that the brick masonry was made in *opus incertum* with parts in *opus spicatum* (PI. 23). On the exterior, the surface of the wall was probably mixed, with rows of brick and square carved stones, and from sandstone (on the corners) identical with the ones that can be found on the inside of the central cavity. From stratigraphy the remains of a construction level were identified, a fragment of an insignificant annex (ladder?) and mortar pits were identified. From the same sections a number of iron nails were collected, which came from a shingle roof.

The original height of the building was reconstructed through the association of the two parts of masonry found on the site and its comparison

³⁰ În pregătire, pentru un volum următor.

³¹ Un inventar al performanțelor ei se regăsește la Kosch, *Wasserbauerrichtungen*, p. 69 și urm.

with the image from the beginning of the twentieth century. Thus, a construction of approximately four meters resulted, which would justify its continuous denomination as a tower (Pl. 25). The hypothesis of its height is feasible if we think about the primary function of the building that housed the fountain, which would've made the ascension of the users of the water uncomfortable to go up until the platform of the cornice and the water extraction mechanism.

The chronological guidelines of the construction and the existence of the tower of the fountain do not come from stratigraphy or from other indications supplied by archaeological finds. The one relating to the foundation can be obtained by the analysis of the materials, which compose the masonry, the building technique and the comparison with other architectural components of the abbacy, relatively dated as well. The resistant white mortar, which contained crushed bricks too, or the use of cut stone was characteristic to the abbacy's church and partially to the abbot's palace and refectory. These were raised before the third decade of the thirteenth century and this dating is valid also for the tower fountain.

It is not known for how long was this water source used but it can be presumed that its life was prolonged with some disruptions until the end of the functioning of the abbacy. Anyhow, its tower turned out to be the most resistant part of the complex, which still had a massive form in the second half of the nineteenth and at the beginning of the twentieth century. The secret of its long life was in the amazing resistance of the lime mortar and in the lack of too much stone, which could've been exploited for new constructions.

The use of a simple fountain with massive walls at Bizere can be explained with the conditions offered by the terrain. First of all, the main "enemy" of the fountain, which had an impact on the quality of the water, must have been the River Mureș. A branch of the river surrounded the monastery on its eastern side. The water of the river could disturb the water from inside the monastery and probably even make it useless. Sign of intense flooding inundations in the area of the monastery were identified archaeologically and are mentioned even in the written sources. In such conditions, a block of compact and hydraulic masonry filtered and protected the water inside of it, in an even manner, at its height as well as inside the soil.

The motivation for using such a water source, at a distance from the branch of the River Mureș, can also be explained in the context of the other major constructions of the monastery. The eastern limit, which contained the dock, the palace, the cloister and other annexes, protected the water source from eventual floods. Then, the distance from the strict cloister space can allude to the fact that the water could be used by monks as well as by lay brothers or by the people temporarily staying at Bizere; knowing that to the west and south of the tower building remains were identified.

Similar constructions, massive tower-types, in which wells or water tanks were discovered, are known from castles as well as from ecclesiastic space on a European scale from the twelfth to the fourteenth centuries. In the ambience of the medieval Kingdom of Hungary and on the present day Romania the construction from Bizere monastery is highly unusual and it constitutes a start for future discoveries.

The tower fountain is only one part of the hydraulic network of which the monks from Bizere benefited from; its problematics will be discussed together with the fountain from the courtyard of the cloister and with the general use of water in the monastic complex.

Edificiul religios despre care tratăm în paginile următoare a făcut parte din grupul principal al ansamblului de la Bizere, cel care s-a dezvoltat în partea răsăriteană a insulei, lângă brațul Mureșului (Pl. 19). Din același grup, în cercetările arheologice din anii 2001-2009, au mai fost identificate rămășițe ale fundațiilor unei clădiri rectangulare pe care o considerăm palat abațial, ale bisericii principale, ale cimitirului abației și ale claustrului ce a avut o serie de anexe spre sud, sud-est și vest (Pl. 26). Distanțele dintre capelă și clădirile imediat învecinate au fost destul de reduse, la nivelul fundațiilor înregistrându-se circa 4 m până la palatul aflat la nord și 4,50 m față de biserica abațială situată la sud. Spre vest, la aproximativ șase metri sud-est de palat, în dreptul capelei, s-au găsit și urmele unui val cu palisadă și șanț care au delimitat împreună, la un moment mai târziu, zona dintre biserica abațială și palat.

Denumirea de „capelă” s-a dat de la început acestei clădiri nu atât datorită dimensiunilor modeste, cât mai ales contextului în care i-au fost descoperite urmele, context din care au făcut parte mai sus-pomenita biserică abațială, o bazilică de aproximativ 26 × 10 metri, și cimitirul comunității monastice (Pl. 20).

Documentele sunt, și în cazul acestui edificiu, exclusiv arheologice, până acum nefiind cunoscută vreo sursă scrisă, cartografică ori de altă natură care să se refere la ea și să provină din vremurile în care a fost utilizată sau a stat în ruină deasupra solului¹. Hramul său, așadar, rămâne total necunoscut.

Condițiile cercetării

Perimetrul ocupat de capelă a fost obiectul de cercetare al unor secțiuni arheologice din anul 2006 (Pl. 26–28): S 50 (19,20 × 2 m), 51 (10 × 2,5 m), 55 (12 × 2,50 m) – toate orientate est-vest, și a două casete alăturate: C 52 (4 × 2,5 m) și C 52A (3 × 2 m) (dispuse nord-sud)², prin

¹ Resturile sale ar fi trebuit să se afle în zona de 43 m delimitată de Rácz Károlyi (în articolul *A Zástyi apátság*, în *Történelmi és régészeti értesítő*, IX, 3, 1883, p. 109–111), dar autorul nu a reușit să o identifice între ruinele mai extinse (Pl. 15), pe care le-a considerat ca provenite de la biserica abației și de la chiliile ale călugărilor. Pe de altă parte, o secțiune arheologică din anul 1981 (realizată de șantierul condus de Mircea Rusu) a fost în așa fel plasată, așa încât nu a atins capela, ci spațiul dintre ea și biserica abațială (Pl. 26) (a se vedea capitoul II, *Ruinele mănăstirii Bizere. Cercetări vechi și noi*, în prezentul volum).

² Colectivul de cercetare arheologică, care în campania din 2006 a mai lucrat și investigarea altor obiective din cadrul ansamblului, a fost alcătuit din: Adrian Andrei Rusu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca), responsabil de șantier, Florin Mărginean și Kopeczny Zsuzsanna (Complexul Muzeal Arad), Ileana Burnichioiu (Univ. „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia). Au mai colaborat, în diferite etape, colegii: Ionuț Ciorba și Cristian Apati (Administrația Patrimoniului Imobiliar, Primăria Mun. Oradea), Vladimir Agrigoroaei (Centre d’Etudes Supérieures de Civilisation Médiévale, Univ. de Poitiers), Diana Iegar (Muzeul Jud. Satu Mare), studenții și masteranzii:

care rămășițele i-au fost dezvelite aproape în întregime. Relația cu clădirea învecinată de la nord a ieșit în evidență în S 57 (8,5 × 2 m, nord-sud), dispusă perpendicular pe S 55³.

Primele relicve care au aparținut capelei, și anume baze și asize sau amprente de cărămidă de la doi stâlpi (plasați est-vest), jumătate din fundația laturii de vest și cea mai mare parte a celei sudice, cu un mic decroș al absidei, dar și o cistă centrală de cărămidă, au fost dezvelite în S 50 (Pl. 28). Secțiunea paralelă de la sud, S 51, nu a mai adăugat nimic legat de fosta construcție, ci doar de cimitirul înconjurător. În schimb, în C 52 s-au pus în evidență urmele lăsate de arcuirea absidei, cu unele fragmente de elevație. Apoi, C 52A, în care s-a urmărit sondarea zonei din exteriorul capelei, a arătat că cimitirul s-a prelungit și la răsărit de absidă. Altă pereche de baze ale unor stâlpi de cărămidă dispuși pe axa est-vest a fost descoperită apoi în S55, iar în continuarea acesteia, la răsărit, s-a decopertat partea nordică a laturii vestice a navei, latura de nord și decroșul dintre navă și absidă, cu un segment din arcuirea absidei spre sud.

Pe de o parte, secțiunile și casetele de mai sus au demonstrat gradul mare de distrugere a edificiului și a contextului său, cu gropi de recuperare a „comorilor” și a materialului de construcție, dar au relevat și detalii semnificative despre fundații sau terenul de fundare, despre dimensiunile generale ale spațiului construit, despre planimetrie și tehnica de realizare; toate constituie date importante pentru o analiză arhitecturală și funcțională a obiectivului.

Stratigrafia

Deși foarte bulversată prin campaniile de recuperare a materialelor și a profanării unui mormânt care stătea în poziție centrală în nava fostului edificiu, stratigrafia surprinsă în unele dintre secțiunile de mai sus a oferit totuși câteva certitudini. În primul rând, a dovedit că terenul de dinaintea fundării capelei avea nivele de balast (pietriș grosier de râu) și nisip (Pl. 29) aduse de apa ce curgea în proximitatea estică, peste care s-a format ulterior un strat vegetal. Cel din urmă a fost acoperit de un consistent strat de gresie sfărâmată a cărui grosime a atins pe alocuri și 35 cm. Acest din urmă strat, foarte important pentru relații cronologice între clădirile estice ale ansamblului, a fost identificat și pe alte suprafețe din cadrul sitului⁴ și reprezintă nivelul unui atelier de piatrărie care a pregătit inclusiv materialul pentru zidăria

Cristian Cireap (Univ. „Aurel Vlaicu”, Arad), Alexandru Bărbat, Andreea Deaconu, Geanina Giura, Simona Jeler, Dorin Bota, Diana Maria Niculescu, Otis Crandell (Univ. „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia), Szabó Tünde, Bakonyi Regina, Baráth Carmen Anita („Eötvös Lóránd” Budapest), Imre Renata, Bencze Ünige, Bogdan Cornea, Toda Oana, Balázs Bence, Andreea Pocol, Kovács László, Király József (Univ. „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca), Alexandra Băbău și Luminița Andreica (Univ. de Vest Timișoara, specializarea Antropologie).

³ Partea de nord-vest i-a fost întâlnită și în S 75 din campania anului 2008, secțiune dispusă nord-sud, prin care s-a cercetat zona palatului.

⁴ A apărut până acum în secțiuni de pe toată partea exterioară de vest a porticului de la claustru, în zona palatului și a cimitirului, dar și în partea vestică a bisericii abațiale.

și decorația sculptată a bisericii abațiale. Stratului de gresie sfărâmată i-a urmat un strat foarte subțire de pământ cu arsură, ce sugerează, ca și în secțiunile din zona palatului, urmele unei incendieri superficiale. A fost probabil vorba de o lăzuire sau o curățare cu ajutorul focului necesară după oarecare timp de la încheierea activității șantierului de prelucrare a pietrei.

Depunerea masivă a gresiei reziduale și depunerile cu balast au fost ulterior sparte, la adâncimi diferite, de o serie de înmormântări amenajate în gropi sau în ciste, dar și de fundațiile capelei.

Fundarea capelei s-a reușit cu un traseu destul de neregulat, în terenul ușor înclinat spre est, care conținea pietriș de râu, nisip și gresie sfărâmată. Terenul aparținea deja cimitirului comunității monahale, iar capela a fost așezată în așa fel încât unul dintre mormintele existente, cu cistă de zidărie, a ajuns la interiorul navei, în poziție centrală (Pl. 28–30).

Nivelul de construcție al capelei, identificat prin lentile de mortar alb, curat, pare să se fi conservat doar în două puncte, printre gropile care au distrus stratigrafia medievală, și anume, de o parte și de alta a laturii de vest a navei (la - 0,70-0,75 m). În profilul nordic al S 50 s-a putut observa că acest nivel a fost urmat de un strat din pământ nisipos galben, cu ușoare pigmentări de mortar (prezent și la exterior, către vest, unde s-a asociat cu cea de-a treia asiză de cărămidă a unui stâlp), despre care putem presupune că a fost un suport de pardoseală. În interior, stratul a fost spart la o intruziune – a doua – dinspre nord-vest, în cista mormântului central (Pl. 29). Anterior, o primă intervenție s-a soldat cu bulversarea întregului conținut al cistei și dislocarea osemintelor. Apoi, a mai trecut un timp după care, peste cista cu marginile superioare deranjate, s-a depus natural un strat de pământ; în final, s-a amenajat peste ea un fel de podea din material refolosit – bucăți de cărămidă, gresie și lespezi de calcar alb.

Același profil al secțiunii S 50 a mai arătat și că straturile care au urmat pe înălțime (Pl. 29/2–4), de pământ cu nuanțe cenușii, conținând bucăți din materialul de dărâmtură (cărămidă, resturi de mortar) pot reprezenta nivelul perioadei de spoliere treptată a materialului din elevațiile capelei căzute în ruină. După abandonarea definitivă a capelei, cista lui M 111 nu pare să mai fi fost deranjată.

Fundațiile

Fundațiile compartimentelor capelei nu sunt uniforme pe tot traseul lor, prezentând o serie de particularități date de diferențele de adâncime, lățime și componența materialului, care sunt relevante pentru a ne face o idee despre pregătirea tehnică și posibilitățile materiale ale celor care și-au propus să ridice lăcașul. Terenul cu pietriș de râu și nisip ar fi trebuit excavat la oarecare adâncime care să nu determine, în timp, tasări diferite și să afecteze soliditatea elevațiilor. Însă, apa era în apropiere, mormintele populau deja locul (existau cel puțin mormintele denumite convențional M 111, M 136 și M 140 – Pl. 28), iar materialul de construcție disponibil pe insula abației nu mai era

piatra⁵, cea care putea asigura o mai mare stabilitate în astfel de teren, așa cum s-a întâmplat la biserica principală, la claustru sau la palat. Pe lângă aceste impedimente, ar mai fi de luat în calcul și o anumită inabilitate a constructorului de a se adapta la condițiile locului.

Fundația laturii de nord a navei s-a bazat pe bucăți de cărămidă așezate relativ ordonat, cu trei retrageri de grosime spre zona viitoarei elevații. În colțul interior, de nord-vest, șanțul a fost mai lat cu 0,50 m (Pl. 31/a). Ulterior întemeierii capelei, în același colț, peste marginile de cărămidă a fost depus un decedat, cel numit convențional M 146. Spre est, șanțul laturii nordice a navei nu putut fi realizat cu pereții drepecți, ci în ic; apoi, a devenit mai lat și mai neregulat (spre est). Întrucâtva asemănător s-a procedat și pe latura de vest a navei, în colțul sud-vestic fundația fiind iarăși mai lată (0,40 m), adâncită la -0,40-0,60 m, și cu o umplutură de cărămidă sfărâmată, mortar și pietre de râu. În schimb, pe sud s-a realizat alt tip de fundație. Din cauza terenului instabil, a materialului inadecvat, și poate a prezenței mormântului central, meșterul a introdus aici o altă soluție, rămasă deocamdată inedită față de tot ce s-a găsit până acum la clădirile abației. Odată realizat șanțul pentru fundarea laturii, aproximativ în dreptul gropii lui M 111, a fost montat un cofraj, înalt de 0,90 m, confecționat din nuiele împletite. Tehnica lui seamănă cu cea a pereților unor case simple ori a gardurilor împletite din răchită în jurul unor bețe verticale mai viguroase. În cofraj s-a turnat apoi un amestec de pietriș, câteva fragmente de cărămidă și mult mortar care a conservat bine amprentele fostei împletituri de crengi și golurile de la parii verticali (Pl. 31/b).

La absidă, fundația a putut fi observată mai puțin din cauza unei plăci de mortar care a depășit lățimea șanțului, dar care a fost menită probabil să egalizeze terenul (Pl. 28). Pe alocuri, placa a fost înregistrată și cu 1,80 m lățime, dar trebuie să ținem seama că ea ni s-a păstrat doar parțial, fiind spartă de înmormântări sau de spoliatorii târzii ai sitului, prin urmare, nu-i putem aprecia întinderea inițială⁶. Putem doar observa că s-a prelungit și în exteriorul capelei, la răsărit, un fragment fiind surprins în C52 A⁷. În interior, este de presupus ca o astfel de egalizare să fi servit drept suport pentru o pardoseală.

⁵ Un studiu asupra materialului litic uzitat la construcții și decorații este în curs. Din observațiile preliminare, reiese că abația a avut o etapă, pe care o aproximăm în secolul al XII-lea, în care s-au adus pe insulă cantități importante și variate de material litic. În timp, stocurile inițiale s-au epuizat, iar cărămida a început să fie larg utilizată (împreună cu unele pietre reciclate). În cadrul materialului litic s-a aflat piatră de carieră (gresie, mai ales) și piatră de râu, dar și o cantitate apreciabilă de spolii romane, dintr-un sit încă neidentificat, dar pe care-l presupunem accesibil medievalilor prin intermediul apei Mureșului. Din rândul lor, s-au recuperat prin cercetările arheologice și lespezi numeroase de calcar alb, unele prelucrate grosier, altele special pentru mozaicuri. A se vedea și Cap. IV/1 din prezentul volum.

⁶ În exterior, la răsărit de capelă, ca și în zona palatului, a bisericii abațiale și a claustrului, apa de pe brațul Mureșului care înconjură ansamblul a rupt din ruine și a lăsat în urmă doar depuneri de nisip și pietriș.

⁷ Rămășițe ale unor plăci de mortar au mai fost găsite și în restul cimitirului, dar ele nu țin de construcția discutată aici. Este cazul și unora surprinse în S 51 și S 52.

În pofida tuturor acestor diferențe de tehnică implicată, materiale și grosimi, sectoarele de fundație descrise mai sus erau țesute între ele, așa încât se poate spune că au fost realizate în același timp. O atare certitudine nu putem avea însă și în cazul rămășițelor compartimentului de la vestul navei. Unele diferențe constatate în privința modului de construcție, precum legarea în fundație doar a stâlpilor de sud, stâlpul de nord-vest care avea la bază pietre mai mari (așa cum am întâlnit la biserica abațială), spre deosebire de restul, ca și faptul că stâlpul nord-estic nu se aliniază zidului nordic al navei precum cel sudic, permit ipoteza ca acest compartiment să fie avut antecedente mai vechi și să fi fost reconstruit în același timp cu fațada vestică a capelei.

Mormântul central (M 111)

Atunci când s-a decis ridicarea capelei, terenul era deja populat de morminte. Unora li s-au tăiat gropile sau scheletele, odată cu noile fundații. Așa s-a întâmplat cu cele denumite M 136 și M 143 (**Pl. 28**). Primul a fost găsit la 1,38-1,40 m adâncime, la limita de sud-est a navei, în exterior, iar M 143 a fost tăiat de fundația absidei semicirculare. Ambele morminte au fost de adulți, așezați în gropi simple și orientați vest-est, la care nu s-a descoperit inventar funerar.

Ulterior, au mai avut loc în capela deja construită cel puțin două înhumări, care au ocupat locuri lângă laturile navei. Dar, niciuna dintre ele nu a mai avut parte de o amenajare în cistă. În colțul de nord-vest al navei a fost instalat M 140, un schelet de adult, pe care arheologia l-a găsit fără craniu, cu oasele brațului stâng pe treapta fundației⁸, iar în latura opusă, M 114, un mormânt de matur, a fost plasat la mijlocul laturii de sud, lângă sectorul de fundație cu pari de lemn. Particularitatea celui din urmă constă în faptul că a fost așezat în mod neobișnuit, cu capul spre răsărit, iar trunchiul și craniul i-au fost găsite răsturnate spre stânga (**Pl. 33/a**). O astfel de poziție dă impresia unei înmormântări grăbite de un eveniment, într-un loc ce părea mai accesibil.

Așadar, dintre toate mormintele descoperite la interiorul sau exteriorul capelei, cel numit convențional M 111 pare să fi ocupat un loc privilegiat în cadrul cimitirului; îl considerăm o componentă inseparabilă a capelei, motiv pentru care îl prezentăm și analizăm deja aici⁹.

Sub un pseudo-acoperământ alcătuit din fragmente de cărămizi, bucăți de piatră (fragmente de gresie, diforme, alături de un bloc fasonat) și două lespezi de calcar, ce ocupa o suprafață de circa 1 × 2,40 m, s-au conturat, mai întâi în S 50, marginile parțial deranjate (mai ales pe est și vest) ale unei ciste funerare de cărămidă cu înălțimea maximă de 0,80 m (în partea vestică) (**Pl. 32/a**). După cercetarea din S 55 s-a observat apoi că pereții laterali ai navei au fost ridicați la distanțe de doar 1,30 m (nord) și 1,10 m (sud) față de cei ai cutiei de cărămidă.

⁸ Mormântul a fost deranjat, așa explicându-se lipsa craniului și faptul că o monedă (ce i-a aparținut probabil, rămasă nedeterminată) a fost găsită lateral de brațul său, pe șirul de cărămizi din fundație).

⁹ Cimitirul abației va face obiectul unei tratări separate.

În umplutura cistei s-au identificat două straturi. Unul a fost cu pământ gri-închis curat, și nu s-a întins pe toată suprafața cistei, ci doar în partea superioară nord-vestică (**Pl. 29**). În el au început să apară la -0,96-1,20 m adâncime, o serie de 31 de monede, din care unele izolate, altele grupate. Monedele care s-au putut identifica s-au dovedit a fi în majoritate emisiuni de oboli și denari din cupru din vremea lui Sigismund de Luxemburg (1387-1437), alături de o monedă din a doua parte a domniei lui Matia I Corvinul (1471-1488)¹⁰.

Spre deosebire de stratul superior, depunerea care a ocupat restul cavității conținea un pământ gri-închis amestecat cu fragmente osteologice umane, fragmente de cărămizi, lespezi de calcar alb, câteva fragmente de sticlă și resturi de lemn. În timp, umplutura s-a tasat și a făcut să se încline spre interior un bloc de gresie (0,65 × 0,30 m) așezat la o reparație peste capătul de răsăritean al cutiei de cărămidă (**Pl. 33**). Pe măsură ce a început să fie cercetat, după ce s-au depășit trei asize de cărămidă legate superficial între ele ca într-o reparație nereușită, interiorul cistei a arătat că a avut la început pereții acoperiți de o tencuială subțire, albă, de calitate.

Groapa de fundare a cistei a tăiat nivelele de balast, nisip și de gresie de la atelierul de prelucrare a pietrei, fiind astfel plasată mai jos decât fundațiile navei. Față de latura vestică a capelei, spre exemplu, cista s-a fundat cu circa 0,75 m mai adânc.

Intenția celui care a realizat mormântul a fost să-i dea o formă anatomică, cu lățimi diferite pentru trunchi și picioare (**Pl. 34/a**). De la 0,62 m lățime în jumătatea vestică, s-a trecut printr-un mic decroș la 0,57 m, pentru ca apoi pereții ușor oblici să se apropie până la 0,50 m în capătul de răsărit al cistei. La capătul vestic, pe podeaua de cărămidă, exact pe mijloc, i s-a conservat parțial o „pernă” dintr-o cărămidă cu formă specială, având un lăcaș de 15 cm în diametru și 4,5 cm adâncime, potrivită pentru o calotă craniană. Piesa a fost găsită cu marginile dinspre răsărit rupte și cu fisură pe mijloc. Deocamdată, ea este singulară în cadrul înmormântărilor din abație, particularizând o dată în plus acest mormânt din nava capelei. Alte morminte cu cistă, din cadrul abației, au avut nișe cefalice alcătuite din suprapunerea unor cărămizi de-o parte și de alta a capului celui decedat.

În apropierea cărămizii speciale, tot în jumătatea vestică a cavității, s-au găsit răsfirate oseminte de la doi adulți (mandibulă, oase ale mâinilor și picioarelor, fragment de bazin). Așadar, ca și în alte situații surprinse în cimitirul abației, mormântul inițial a fost deranjat, iar în cistă au fost rămas oase răvășite, despre care nu se poate ști dacă au între ele au avut și pe unele care au aparținut primului înmormântat aici.

În continuare, pe fundul cistei, la fel ca și la sarcofagele de piatră, aproximativ în dreptul decroșului, regăsim lăcașul de doar

¹⁰ Réthy L., *Corpus nummorum Hungariae*, II, Budapest, 1907, 125-129. Em. Unger, *Magyar éremhatározó. Középkor. II. 1307-1540*, Budapest, 1960, 578. Curățarea și determinarea a avut loc la Muzeul de Istorie al Transilvaniei, iar cele 28 de piese care se mai păstrează se află acum la Complexul Muzeal Arad (nr. inv. 17.471/1-28).

12 × 8 cm al unui sifon de scurgere, iar dincolo de el un strat de mortar care a acoperit cărămidile cu care s-a podit interiorul.

După felul de execuție al cistei sale, s-ar putea deduce că M 111 nu a făcut parte tocmai din „prima generație” de călugări ori laici înhumați în cimitirul abației. Aceasta a avut parte de ciste construite cu bucăți de gresie, unele chiar cu fețe fasonate, asemeni celor folosite la biserica principală. Dar cista lui M 111, amenajată deosebit de îngrijit din cărămidă, tencuită, și beneficiind de plăci de calcar și bucăți de gresie (pentru partea superioară, probabil) demonstrează că nu a trecut nici foarte mult timp de la perioada în care mănăstirea dispunea de piatră de carieră. O cistă construită asemănător, trapezoidală, dar cu nișă cefalică amenajată din cărămidă suprapuse, a fost descoperită în zona aripii estice a claustrului, la sud de biserica abațială, în secțiunea S 2/2004. Așadar, cirmcumstanțele locului și cronologia generală schițată până acum prin raportare la monede din prima jumătate a secolului al XII-lea în zona refectoriului¹¹, permit ca datarea mormântului să fie aproximată la mijlocul ori în al treilea sfert al secolului al XII-lea. Ea concordă și cu datări propuse pentru același tip de mormânt în teritorii învecinate¹².

Pentru etapa anterioară capelei, trebuie să vedem mormântul numit M 111 în alt context și cu altă formă. Era amenajat afară, în exteriorul bisericii abațiale și al claustrului – spații de prestigiu în general, căutate pentru înhumări¹³, dar pe care la Bizere le considerăm absente într-o primă etapă, datorită existenței mozaicurilor pavimentare. Acel perimetru de la nordul bisericii abațiale pare să fi fost un loc comun de înmormântare, cercetarea întâlnind mai mult înmormântări în gropi simple (de bărbați și copii – de exemplu, M 121 din S 50 ori M 128, din S 51, M 155 din C 52, dar și de femeie – M 122, din S 51) (Pl. 28)¹⁴.

¹¹ În acest sens, vezi și subcapitolul *Benedictinii de pe Insula Mănăstirii*.

¹² Pentru sinteze ale cercetărilor cu morminte având nișe cefalice, inclusiv cu datări, în spațiul Transilvaniei: Daniela Marcu-Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba Iulia (sec. XII-XIII). Contribuții privind istoria oaspeților occidentali în Transilvania, în Relații interetnice în Transilvania. Sec. VI–XIII*, București, 2005 (Marcu-Istrate, Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*), p. 231–234; Daniela Marcu-Istrate, *Catedrala romano-catolică „Sfântul Mihail” și palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000–2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 121–122. Ciste de cărămidă au unele morminte de la Alba Iulia (catedrală) și Sibiu – Piața Huet.

¹³ După câte ne informează literatura de specialitate, secolul al XI-lea a fost tocmai veacul ce a dat un reviriment, îngăduind dintr-o dată înhumări masive și la interiorul bisericilor abațiale (Annie Bardel, R. Perennec, *Abbaye de Landévennec: évolution du contexte funéraire*, în vol. *Inhumations et édifices religieux au Moyen Âge entre Loire et Seine. Actes publiés sous la direction d’Annelie Alduc-Le Bagousse*, Caen, 2004, p. 145). Sinteza juridico-canonice a lui *Decretum Gratiani*, apărută în 1140, stabilea oficial că episcopii, abații și preoții, ca și unii laici care meritau, puteau fi înhumați în interiorul lăcașurilor de cult. De fapt, el nu făcea decât să transpună în dreptul canonic o practică demult timp intrată în uz începută cu înmormântări *ad sanctos* (exemple foarte timpurii la P. Brown, *Cultul sfinților. Apariția și rolul său în creștinismul latin*, 1995, p. 36).

¹⁴ Din păcate, toate acestea au fost lipsite de inventar.

Felul în care arăta la început partea superioară a cistei poate fi doar presupus¹⁵. Analogiile posibile, care ne-ar ajuta la o reconstituire, ne arată că putea fi plat, dar și în două ape¹⁶. Am înclina spre cea de-a doua variantă, întrucât trei lespezi calcar, toate cu aparențele unor spolii romane – de acolo și dimensiunile diferite (cu lungimi între 40–55 cm și lățimi între 10–20 cm) – pe care le considerăm parte din lotul bogat de calcar alb adus odată cu marea etapă de construcție din vremea bisericii abațiale, au fost recuperate de deasupra și din umplutura cistei (Pl. 32). Grosimea și urmele unor elemente de îmbinare le fac potrivite și pentru amenajarea unui acoperiș de cistă, în două ape, după modelul îndepărtat al sarcofagelor romane care au fost imitate în piatră sau/și cărămidă în spațiile funerare occidentale.

Tradiția îndepărtată a tipului de mormânt cu cistă se leagă de cea a sarcofagelor romane de suprafață, iar răspândirea lui medievală în Europa de sud-est s-a produs datorită practicilor funerare promovate de instituțiile Bisericii catolice. Cele mai timpurii morminte în ciste cu nișă cefalică ar fi înregistrate în regatul Ungariei la finele secolului al XI-lea, anume la cimitirul bisericii din Szentes-Kaján (com. Csongrád)¹⁷.

Mănăstirile contemporane cu Bizere, din spațiul Europei centrale și de sud-est, nu au fost deloc străine de asemenea amenajări funerare. Vom aminti câteva exemple, mai apropiate de spațiul nostru, care oferă o serie de similitudini. Cunoaștem astfel mormântul M 175, constând dintr-un sarcofag cu gaură de scurgere de la bazilica Sf. Petru și Paul a mănăstirii benedictine din Vyšehrad (Cehia), care datează probabil din a doua jumătate a secolului al XII-lea¹⁸. De asemenea, în cercetări de la mănăstirile din Mačvanska Mitrovica și Rakovac (= Dombó, Serbia, benedictină) au apărut alte morminte cu nișe cefalice, acoperite cu cărămizi¹⁹ (Pl. 34). Morminte de același fel și provin din mănăstirea de la Vokány (lângă Pécs)²⁰ sau de la Somogyvár (ambele în Ungaria)²¹.

Așadar, mormântul în sine nu este o inovație a locului. Nici prin formă, dar nici prin poziționarea de la interiorul spațiului de cult, fiind

¹⁵ În cuprinsul cimitirului abațial s-au găsit în cercetările arheologice, atât în mormânturi în gropi simple, cât și în ciste de zidărie (dreptunghiulare, cu sau fără nișă cefalică); dar, toate cele din urmă aveau părțile superioare distruse.

¹⁶ Pap Ildikó Katalin, *Téglás és téglakeretes temetkezések*, în *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2002, p. 183, 5/2 kép.

¹⁷ Vezi Türk A., *Árpád-kori templom körüli temető feltárása Szentes-Kaján, Temetőhalmon*, în vol. „...a halál árnyékának völgyében járok”. *A középkori templom körüli temetők kutatása*, szerk. Ritoók Ágnes, Simonyi Erika, Budapest, 2005 (*A középkori templom körüli temetők*), p. 213-219.

¹⁸ B. Nechvátal, *Stredoveké dlažby v bazilice sv. Petra a Pavla na Vyšehrade*, în *Archaeologia Historica*, 31, 2006, p. 419, fig. 5.

¹⁹ N. Stanojev, *A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői*, în vol. *A középkori Dél-Alföld és Szer*, szerk. Kollár T., Szeged, 2000 (*Dél-Alföld*), p. 394; Idem, în *A középkori templom körüli temetők*, p. 64, fig. 2 (mormintele 18 și 159), p. 60–61, 69, fig. 7/3.

²⁰ Stanojev, *A középkori templom körüli temetők kutatása*, p. 61, nota 15.

²¹ Papp Sz. și Papp Sz. – Koppány, în vol. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. Takács I., Pannonhalma, 2001, p. 300, 304, 352.

un caz târziu de edificiu ridicat peste un mormânt. Exemple diverse, chiar din cuprinsul fostului regat, pot fi invocate în legătură cu amplasarea centrală a unor morminte de la interiorul unor biserici. Pentru exemplificări selective, care posedă și alte particularități similare celor de la Frumușeni, avem cazul mănăstirii private a neamului de origine germană Tibold, de la Babócsa-Basakert-Nárciszos, cu mormânt în cistă cefalică plasat în preajma altarului central²². Altele, fără particularitatea celui de la Bizere, au fost identificate la biserica mănăstirii Szer²³ ori la biserica (inițial benedictină), din Bzovik (Slovacia)²⁴. Dar, seria mormintelor interioare ar fi nesfârșită și nu are niciun sens să o urmărim aici.

Deși jefuit de inventar și dislocat din cista sa într-o etapă ulterioară, topografia mormântului numit 111, rezultată în urma înălțării capelei, sugerează posibilitatea ca cel înhumat inițial în ea să fi avut, pentru o vreme măcar, o importanță aparte. Circumscrierea sa în navă, central, poate trece drept un act particularizant, menit să cinstească pe cel înhumat în ea, să-l scoată din rândul celorlalți defuncți ai cimitirului, să-i perpetueze memoria. Însă, nu se poate spune cu siguranță dacă partea superioară a mormântului a fost lăsată la vedere (reducând astfel și așa spațiul restrâns al navei) sau a fost aplatizată la nivelul podelei din capelă. Dar, acțiunile de profanare și de utilizare secundară, cu plasarea „tezaurului” la interior, pledează într-o oarecare măsură pentru existența unei forme de evidențiere măcar la nivelul de călcare din interior.

O serie de întrebări se pot ridica pe tema identității personajului. A fost el un abate sau un simplu călugăr scos din anonim de sfințenia și faptele sale cucernice? A fost personajul înhumat aici legat de întemeierea mănăstirii? Au încercat călugării de la Bizere să dezvolte un cult local și chiar un loc de pelerinaj?

Teoretic, lipsa de inventar specific unui costum laic sau sărăcia inventarului ar pleda, într-un astfel de caz, pentru un personaj din rândul clerului²⁵. Numai că osemintele au fost deranjate și risipite, iar ceea ce a rămas nu ne permite să spunem dacă a fost sau nu înmormântat cu accesorii. Un indiciu pare să ofere perna pentru cap, dar pentru prezența ei în practica funerară a altor spații occidentale creștine se enumeră doar posibile explicații și nu semnificații clar identificate: trimitere la Învierea lui Lazăr, la imaginea Sf. Mormânt²⁶,

²² Magyar K., *Árpád-kori nemzetségi központok egyházainak temetőiről*, în *A középkori templom körüli temetők*, p. 164, 170, tab. 4/2. Întâmplător era singurul mormânt de o asemenea factură din întregul ansamblu, dar, din păcate, complet golit de inventar.

²³ Trogmayer O., *Fecerunt magnum aldums. Gondolatok Szer monostorának építéstörténetéről*, în *Dél-Alföld*, p. 89, fig. 5.

²⁴ F. Romhányi Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Budapest, 2000, sub voce.

²⁵ Spre comparație aducem mormântul principal de la mănăstirea Ellésmonostor, care conținea, printre altele, fragmente de zale și haine din piele. Vezi Pávai Éva, *Ellésmonostor kutatása*, în *Dél-Alföld*, p. 227-228.

²⁶ Sunt invocate la A. Ioniță, D. Căpățână, N. Boroffka, R. Boroffka, A. Popescu, *Feldioara-Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei*. *Archäologische*

semn de prestigiu, mai ales când este vorba de înmormântări la interiorul bisericii, element pur funcțional menit să susțină craniul (mai ales în cazul celor decapitați), semn al noilor credințe din secolele X–XII în Judecata de Apoi și ridicarea sufletului din mormânt, semn al umilinței și penitenței²⁷, ultimul puse în legătură, în cazul benedictinilor, cu scara lui Iacob și Regula Sf. Benedict (cap. 7)²⁸. Prin urmare, este nevoie să apelăm la contextul dat de aria înmormântărilor locale și observăm că din cele aproape 200 de morminte identificate până acum în cadrul complexului de la Bizere, doar la o singură cistă s-au constatat caracteristici generale similare celei avute de M 111 și doar la M 111 a fost găsită o piesă specială ca pernă de cap. Detaliile acestea favorizează ipoteza unor semne de prestigiu care s-au asociat defunctului, datorate rangului ori faptelor sale.

După cum s-a menționat mai sus, cista a ajuns la un moment dat și locul depunerii unui „mic tezaur” de monede. După componența lui, faptul se putea petrece oricând de la jumătatea la secolului al XIV-lea. Motivația depunerii în cista lui M 111 nu reiese foarte clar. Dar, alcătuirea „tezaurului”, cu majoritatea pieselor grupate provenind din vremea lui Sigismund de Luxemburg (oboli din cupru și denari), alături de una din vremea regelui Matia Corvinul, despre care nu este sigur că nu provenea din stratul superior, ca și pământul curat în care au fost descoperite (fără pietriș, nisip ori mortar așa cum este compoziția terenului în care au fost practicate înmormântările), plasat doar în partea nord-vestică a cistei, sugerează o acțiune individuală, a cuiva care a cunoscut locul și a folosit cista pentru a ascunde o mică agoniseală, cu monede având o valoare nominală modestă.

Datarea construcției și durata funcționării

Începuturile capelei ne sunt indicate de câteva elemente relevate în cursul cercetării arheologice din perimetrul său și al mănăstirii, însă ele ne dau o datare relativă. Între aceste indicii nu se află însă, așa cum se întâmplă adesea când edificiul este asociat unui cimitir, un inventar funerar din care să facă parte și monede identificabile. Monede au fost descoperite în cursul campaniei din aria capelei, însă erau deja decontextualizate, fiind recuperate din gropile căutătorilor moderni și din depunerea secundară a cistei lui M 111.

Un reper cronologic ni-l oferă stratigrafia, cea care ne-a arătat că terenul de fundare fusese al atelierului de piatrărie (utilizat cel puțin în timpul înălțării bisericii abațiale) și al cimitirului din care făcea parte și așa-numitul M 111²⁹. Și cum s-a observat deja, cel din urmă a fost amenajat într-o cistă din cărămidă și gresie, tencuită la interior și dotată cu o piesă specială de inventar, la care este plauzibilă și utilizarea

Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes. București, 2004, p. 55–56; Marcu-Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*, p. 231.

²⁷ Ch. Daniell, *Death and Burial in Medieval England. 1066-1550*, London, 1998, p. 159.

²⁸ D. Gisolfi, S. Sinding-Larsen, *The rule, the Bible, and the council: the library of the Benedictine Abbey at Praglia*, Seattle, 1998, p. 17.

²⁹ În secțiunile în care au ieșit la iveală urmele capelei s-au identificat peste 45 de morminte.

lespezilor de calcar alb. Din toate cercetările întreprinse până acum, se poate spune că acest calcar alb a fost, alături de gresie, materialul cu care s-a lucrat masiv în cea mai amplă etapă de construcție, din veacul al XII-lea, în care au apărut biserica principală și mozaicurile sale de paviment (descoperite în 2003-2004), dar și mare parte a claustrului și a palatului. Prin urmare, capela, destul de neglijent fundată și înălțată cu materiale de calitate inferioară (piatră de râu, cărămidă, chiar lemn), peste morminte din cimitir și în primul rând peste M 111, atașată totodată și unui portic ce lega de la palatul de biserica principală, este o clădire apărută ulterior amenajărilor din jurul său. Ea a avut însă absida semicirculară, tot de factură romanică, așadar de același stil ca și biserica principală³⁰.

În același timp, sursele scrise ale mănăstirii sau istoria generală a comitatului demonstrează că o mare parte a secolului al XIII-lea, de după anul 1235, a cunoscut o serie de evenimente defavorizante pentru eventuale proiecte constructive la Bizere și în regiune: conflictele cu episcopia Cenadului și cu canonicii din Arad, soldate cu mari distrugerii în interiorul mănăstirii, alungarea călugărilor și vacanța postului de abate³¹, apoi invazia tătară din anii 1241-1242 sau revoltele cumanilor din anii 1280 și 1282. Prin urmare, întemeierea capelei pare admisibilă la sfârșitul secolului al XII-lea sau în primele decenii ale veacului al XIII-lea.

Cât timp a funcționat această capelă este la fel de dificil de aproximat. Ca limită superioară a existenței sale poate fi considerată perioada 1520-1530, în care a fost dedusă din documentele scrise indirecte abandonarea totală de către călugări a așezământului de la Bizere³². Însă, și în interiorul intervalului dintre secolele XIII–XVI, în utilizarea ei puteau interveni o serie de sincope, unele determinate chiar de lipsa călugărilor despre care vorbesc izvoarele scrise³³. Mai ales că, stratigrafia din interiorul mormântului său central vorbește despre o profanare și o intervenție radicală, urmată de o înlocuire a conținutului cistei și de apoi de folosirea unei părți a ei drept loc de depozitare a unor monede.

Arhitectură și funcțiune

Chiar dacă fundația a fost neuniformă ca structură și material, sau neregulată ca traseu, nu ar fi fost neapărat cazul ca defectele să se fi continuat și în elevație. Mai ales că, după lipsa pietrei din straturile cu dărâmată și din prezența masivă a fragmentelor (unele *in situ*) și a amprentelor de cărămidă pe toate laturile capelei și la stâlpii din vest (Pl. 28, 31/c, d), deducem că pereții au fost ridicați cu precădere, dacă nu integral, din acest din urmă material ce putea fi confecționat chiar

³⁰ După cum ne indică urmele fundațiilor, negativelor de ziduri și fragmentelor din elevații care au fost descoperite prin cercetarea arheologică, biserica principală a abației a fost o bazilică cu trei nave despărțite de trei perechi de stâlpi și corul încheiat cu o absidă circulară, flancat de două capele cu închidere semicirculară.

³¹ Anexe. 1. *Cronologia abației Bizere*.

³² Vezi Cap. II. *Ruinele mănăstirii Bizere. Cercetări vechi și noi*.

³³ În acest sens, vezi Anexe. 1. *Cronologia abației Bizere*.

pe insulă³⁴. La atenuarea neregularităților ar fi putut să contribuie cărămizile întregi sau fragmentare, așezate în asize cu lățimile spre exterior. Cu toate acestea, s-au înregistrat o serie abateri și diferențe de grosime la pereți (de la 0,60 la 0,80 m) și stâlpi (1 × 0,60 m și 1 × 0,80 m) care anunță o execuție destul de neglijentă. Pe latura de nord a navei, un grup de trei cărămizi nu a menținut linia paramentului, ci a fost retras spre interior, iar în alte locuri se vede că lățimile zidurilor nu au fost calculate nici măcar prin raportarea simplă la dimensiunile cărămizilor întregi. Așadar, în final pare să fi fost nevoie, măcar pe alocuri, de un mortar foarte gros pentru acoperirea golurilor și a denivelărilor parietale. De altfel, bucăți de mortar cu grosimi variate au și fost observate în dărâmătura excavată rămasă în perimetrul capelei.

Pe fundațiile mai sus descrise, sanctuarul s-a înălțat cu un traseu aproximativ semicircular, decroșat (cu umeri de 0,20 m la sud, 0,27 m la nord), având o deschidere de 3 m spre navă și o adâncime de 2 m. Dar, nici primele asize ale elevației și nici fundația nu au conservat resturi de material care să ne indice existența unui arc de triumf, element comun al edificiilor de cult; la fel, și în cazul componentelor de boltă, deși semicalota era un element obișnuit chiar și la cele mai modeste monumente romanice. De asemenea, cercetările nu au relevat vreun compartiment atașat sanctuarului (care să fi fost o sacristie) sau navei, înafara spațiului creat de stâlpii deja menționați, din fața laturii vestice.

Prin urmare, cu datele înregistrate la nivelul fundațiilor și al resturilor din elevație putem vorbi în acest loc despre o fostă construcție de cult realizată din zidărie cu multă cărămidă, așezată cu deviere de 5° spre sud de la axa cardinală vest-est; totodată, despre o construcție simplă, alcătuită dintr-o navă dreptunghiulară de aproximativ de 6,20 × 3,50 m la interior și un sanctuar semicircular decroșat. Lungimea totală a capelei, la interior, ajungea la 8,20 m. Navei i s-a asociat la vest, cu alte rosturi decât cele liturgice, un compartiment (cel mai probabil deschis), cu două perechi de stâlpi (Pl. 26, 30).

Structura cercetată arheologic nu a evidențiat nicio urmă de la vreo intrare în fostul lăcaș. Dar, cel puțin una trebuie să fi existat. Cea mai plauzibilă ar fi o deschidere pe zidul vestic, preferat, în general, pentru plasarea intrărilor principale în edificiile de cult. Mai ales că, spațiul redus al capelei, importanța axei est-vest și existența compartimentului vestic, protejând cel mai probabil o cale de trecere dintre clădiri vecine, constituie argumente în favoarea existenței, în primul rând, unui acces dinspre vest. Pe de altă parte, vecinătatea capelei cu palatul și biserica principală nu exclude nici amenajarea vreunei intrări secundare.

³⁴ Despre calitatea materialului, la Corina Ionescu, Lucreția Ghergari, *Studii preliminare de mineralogie și petrografie asupra materialului tegular: compoziție și microfabric*, în prezentul volum. Dimensiunile cărămizilor întregi care s-au putut înregistra variază mult între 3,9–5 × 25,5–28,8 × 15 (latura nordică a navei), 4,3 × 26,4–27,2 × 13,8–15,2 cm (la absidă) și 5–7,1 × 29–30 × 15–16 cm (la stâlpul de nord-vest).

În ceea ce privește deschiderile de fereastră, sunt și ele de presupus, cel puțin pentru părțile de răsărit și de sud ale construcției, însă fragmente care să le aparțină cu certitudine nu au fost identificate. Unele bucăți de gresie purtând semne de cioplire potrivite unor astfel de luminatoare, recuperate din secțiunile arheologice ale capelei, puteau să aparțină la fel de bine și bisericii principale sau palatului.

Acoperișul a fost probabil realizat (ca și la alte clădiri ale mănăstirii), din materiale ușoare, ușor de procurat din zonă: plante de apă uscate (trestie, stuf, papură), paie sau scânduri din lemn. Cuiele de șindrilă s-au întâlnit și în perimetrul capelei, dar și în vecinătate, în toată zona dintre biserica principală și palat, așa încât este imposibil de spus de la care dintre clădiri provin.

Mai îngust decât nava, pe vest s-a creat un spațiu oarecum separat, delimitat de două perechi de stâlpi din cărămidă, cu secțiune rectangulară. Fundațiile și resturile din elevațiile lor trebuie să fi servit unei componente arhitecturale cu o bază ușor neregulată. Cei dinspre sud au fost legați în fundație, detaliu care, alături de distanța mică dintre ei (circa 1,60 m), ar putea susține ipoteza ca stâlpii să fi fost legați cu arcade.

Rosturile acestui spațiu din fața capelei pot fi doar presupuse. El putea constitui baza unui mic turn sau al unei turle, sau – și mai plauzibil – putea constitui un segment dintr-un portic ce lega palatul aflat la nord, și el dotat pe latura sudică cu o pereche de stâlpi adosați, de biserica abațială și claustrul de la sud (PI. 26). Cea din urmă ipoteză ar mai trebui verificată în viitoare sondaje arheologice. Oricum, a fost un spațiu acoperit și dotat cu podea de cărămidă, un fragment din suportul cu mortar și resturi de cărămidă al acesteia fiind identificate în S 50, la -0,83 m, între cei doi stâlpi vestici.

Tot în exteriorul navei, dar la sud, într-o zonă cu înmormântări dense (PI. 28), la 1,60 m de umărul navei, dispus nord-sud, și la o adâncime de -0,80-0,90 m, a fost degajat un șir de blocuri mari de gresie, cu urme de cioplire grosieră și colțuri distruse, alăturate aparent fără o logică, strict nord-sud, și fără a fi legate cu mortar. Lățimea maximă a suprafeței ocupate de pietre era de 1,10 m, iar o parte a ei a fost distrusă de gropile de morminte (de exemplu, M 135, 137)³⁵. Menirea acestui aranjament aflat în spațiul dintre capelă și corpul bazilical al bisericii principale (a cărei fundație nordică a fost surprinsă doar în negativ), alcătuit din blocuri de gresie de calitate a celor utilizate în fundațiile clădirilor mai importante (biserica principală și claustru), rămâne deocamdată sub semnul întrebării. Întreaga stratigrafie colaterală a fost eliminată prin practicarea înhumărilor și reînhumărilor de aici. Prin urmare, în cazul său, cel mult s-ar putea avea în vedere ipoteza unei amenajări posterioare bazilicii, care să fi făcut o legătură directă dintre ea și capelă.

³⁵ Deși a existat suspiciunea că ele ar fi pietre descoperite și abandonate în secțiunea arheologică din anul 1981, stratigrafia și topografia mormintelor confruntate cu desenele lui Mircea Rusu (din arhiva personală), o infirmă.

În perioada în care aproximăm că s-a realizat capela de la Bizere, sfârșitul secolului al XII-lea – 1230, arhitectura bisericii sală cu absidă circulară, realizată din cărămidă sau/și piatră, era deja larg răspândită. Ea face parte, așadar, dintr-o lungă serie de astfel de edificii care au îndeplinit rosturi atât comunitare, cât și private, și ale căror exemple numeroase din cuprinsul regatului are puțin rost să le invocăm aici. Vom spune doar că tipul de construcție era cunoscut deja în comitatul Arad și în comitatele vecine acestuia, după cum ne-o dovedesc, spre exemplu, primele biserici de la capitlul din Arad (Glogovăț, Vladimirescu)³⁶ și din complexul de la Tauți³⁷ sau numeroasele exemple de biserici din comitatul Békés³⁸.

Aria cu înmormântări în care au fost descoperite fundațiile pun în evidență, în primul rând, caracterul funerar al capelei de la Bizere. Apoi, existența în navă a lui M 111, cu specificul cistei sale, poate lega motivația construirii ei de un personaj, necunoscut, dar cu o anumită importanță pentru abație. Totodată, amplasarea edificiului la o mică distanță de palat (Pl. 26), determină încă două ipoteze de lucru privitoare la rosturile sale, și anume: 1) ca el să fi dedicat unui personaj din rândul personalului abatei (prim abate) sau un alt personaj în jurul căruia să se fi dezvoltat chiar un cult special, pe care călugării l-au dorit individualizat în cadrul cimitirului; 2) ca să fi fost legat, ca și palatul, de un donator (chiar personaj laic). Și într-un caz și în altul, capela putea servi nu doar drept capelă funerară a comunității monastice, ci și drept loc de cult particular, al rezidenților din palatul alăturat.

Așadar, contextul din teren ne arată că o încercare de a identifica mai precis rosturile îndeplinite de capelă interferează chiar cu problema patronajului mănăstirii Bizere, deschisă în prima parte a volumului, și care ar putea primi argumente noi pe măsură ce se vor valorifica și alte documente de natură arheologică.

În cercetările din teritorii ale fostului regat s-au mai identificat, în context monastic, lăcașuri de cult secundare având caracteristici arhitecturale și stilistice comparabile cu ale capelei de la Bizere. Ele au avut inclusiv cimitire dezvoltate în proximitate. Dar, funcțiunile multora, mai puțin a celor aflate în interiorul claustrului, sunt supuse discuțiilor încă, cunoașterea lor depinzând de extensiunea cercetărilor.

Una dintre ele, de factură romanică, a fost relevată de investigații arheologice la Acâș (jud. Satu Mare) pe latura nordică a bisericii principale, iar valorificarea ei prin publicare a prilejuit autorului Szócs Peter o încercare de clasificare a capelilor romanice din mediul monastic, din fostul regat maghiar, în funcție de poziția față de biserică

³⁶ Relevată prima oară în A. A. Rusu, G. P. Hurezan și colab., *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000, p. 60, apoi analiza a fost reluată de Suzana Moré Heitel, *Az aradi káptalan temploma*, în vol. *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*, szerk. Kollár T., Budapest, 2010 (*Dél-Magyarországon*), p. 751-752.

³⁷ F. Mărginean, *Biserica romanică de la Tauți*, în vol. *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, IV, 2007, p. 95–114; F. Mărginean, Adrian A. Rusu, *Feltót középkori templomai*, în *Dél-Magyarországon*, p. 895–901.

³⁸ Szatmári I., *Békés megye középkori templomai*, Békéscsaba, 2005, passim.

abațială și de claustru: capele neîncorporate în complex, dar aflate la mică distanță de el (Zselicszentjakab, Ják, Bény, Boldva, Somogyvár, Zalavár); capele incluse mănăstirii (Széplak, Sárvármonostor, Csoltmonostor, Esztergom); capele conexate bisericii abațiale, pe una din laturile sudice sau nordice (Herpály, Bátmonostor, Mórighida, Ákos, Deáki, Ellésmonostor, Kána)³⁹. Acestor edificii li s-au identificat diverse rosturi: parohiale, pentru comunități rurale din apropierea mănăstirilor, liturgice comune, procesionale, de sacristii sau funerare (doar Kána)⁴⁰. Pentru cazul nostru, datorită locului în care a fost descoperit, ar trebui să ne raportăm la prima categorie, numai că, pentru exemplele acestei categorii au fost argumentate funcțiuni specifice bisericilor parohiale.

La Bizere, raportul topografic și cronologic între capelă și realitățile din jur – biserica principală, palatul, cimitirul și eventualul portic dintre biserica principală și palat, cărora le este posterioară, alături de o serie de informații despre satul alăturat cu același nume, de pe prima terasă de la sud de insula mănăstirii (Pl. 18)⁴¹, nu sunt de natură să pledeze pentru o biserică parohială. Pe terasa de la sud de fosta abație, cercetări din anii 1948 și 1981 (Dorin Popescu și Mircea Rusu, în principal) au identificat urmele unui cimitir cu cel puțin 20 morminte, dar și vatra satului, cu resturi de locuințe, materiale de construcție, obiecte de fier și fragmente ceramice. Vechimea descoperirilor s-a apreciat, datorită ceramicii și monedelor (trei monede bizantine schifate și una de la regele Bela al III-lea, 1172–1196), în secolele XII–XIII⁴². Acel sat, despre care presupunem că a fost satul Bizere, cu cimitir propriu, putea avea deja de atunci, și o biserică parohială. Mai ales că, în anii 1333 și 1335, parohia și preotul său au apărut explicit la plata dijmei papale⁴³. Așadar, apariția mai târzie în cadrul abației și foarte posibilă ei contemporaneitate cu o biserică parohială din cadrul satului, nu pledează pentru un rosturi specifice unei biserici parohiale pentru capela analizată aici.

Concluzii

Din analiza datelor arheologice rezultate în cercetarea capelei, se poate observa că avem de-a face cu unul dintre mai modeste edificii religioase romanice, al cărui rol cel mai bine reliefat, în cadrul complexului abațial de la Bizere, este cel funerar. Contextul în care a fost descoperit și sursele scrise indirecte permit aprecierea fondării în perioada de la sfârșitul veacului al XII-lea până în jurul anului 1230.

³⁹ Szöcs P. L., *The Abbey Church of Ákos: An Architectural and Functional Analysis of a 'Kindred Monastery' Church*, în *Annual of Medieval Studies at CEU*, 9, 2003 (Szöcs, Ákos, p. 172.

⁴⁰ Szöcs, Ákos, p. 172–173.

⁴¹ Dimensiunile reduse ale capelei ar putea fi invocate și ele aici, însă nu ni se pare relevante pentru o atare departajare.

⁴² (*Szepfalu, Sohtindorf*), *Com. Fântânele, jud. Arad*, p. 1, mss., 3 p., dactilografiat, în arhiva personală M. Rusu; *Repertoriul Mureșului Inferior. Județul Arad, Timișoara*, 1999, p. 71.

⁴³ *Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania*, vol. III (1331–1340), București, 1954, p. 224, 247.

Capela reflectă un moment din istoria complexului, cel al unei generații secundare de construcții, tot de factură romanică ca și biserica principală sau claustrul, dar de execuție locală. Pe de altă parte însă, ea reprezintă o etapă de vârf pentru organizarea cimitirului comunității monastice și pentru practicile funerare din cadrul complexului. Mai mult, ea pare să fi avut inițial și altă semnificație, comemorativă, pentru un personaj înmormântat anterior în cimitirul abației, semnificație ce pare că s-a atenuat în timp.

Ileana BURNICHIOIU

THE FUNERARY CHAPEL

Abstract

The archaeological research from 2006 has led to the identification of the remains of a small religious construction that later proved to be a chapel. As most buildings of the monastery, the chapel was used but it is not mentioned by any of the preserved written sources.

The small chapel was part of the main, eastern group of buildings of the monastic complex running along the shore of one of the branches of Mureș River (now dried out). Archaeological research between 2001 and 2009, led to the identification in that area of a rectangular building that we believe to have functioned as a palace, the chapel, the cemetery and the cloister with a number of annexes (Pl. 19, 26).

The observation of the stratigraphy indicated that the chapel was founded on a strip of land tilted towards the east, with rough river pebbles and sand (due to the water nearby), superposed by a level of cut sandstone (till 0.35 m thickness). This level corresponds to the masonry workshop, which functioned near the abbey church and was also disturbed by burials. The foundations of the chapel superposed some burials (without inventory) and partially destroyed some. Exception was one burial (M 111) with brick and stone cist, which was in a central position in the nave. In the cist (Pl. 28, 29) only the remains of disturbed burials of two skeletons and remains of an intrusion that took place in 1500 were identified.

The foundations of the chapel vary in depth (0.40–0.60–0.90 m) and were rather irregularly built with variable quantities of stone and river pebbles (in some sections placed inside a scaffold of wattle built around wooden posts) or brick layers (Pl. 28, 31/a, b). A mortar plaque, probably meant to equalize the masonry of the foundation, extended into an irregular shape, much wider than the projected elevation would have required. Only samples of the first two or three layers of bricks have been preserved from the elevation. Despite this fact, it became obvious that the small religious building was a Romanesque church with a single nave measuring ca. 6.20 × 3.50 m on the inside of nave, and a semicircular apse with a maximum span of 3 m. On the inside, the total length of the chapel reached 8.20 m.

The walls of the chapel, measuring between 60 and 80 cm in thickness, were probably built out of bricks (Pl. 31/c, d). But the building material has been drastically exploited and reused between the sixteenth and the nineteenth century when the ruined chapel was still visible above the ground. Thus, the

shape and location of a number of architectural or cult elements of this chapel are not known, such as its entrance(s), windows, covering system, altar table, or its decorations. One can only hypothesize the location of an entrance on the western side, since the remains of two pairs of pillars have been unearthed in front of the foundation wall of the nave. The foundations and remains of the elevation of four adorsed pillars, rectangular in section (1×0.60 and 1×0.80 m), indicate that they supported a building unit, on a slightly irregular base, attached to the chapel (**Pl. 26**). The pillars towards the south were connected at the level of their foundations, a detail, which together with the small distance between them (ca. 1.6 m), might endorse the hypothesis that the pillars once supported arches. However, the foundations of the western pillars seem to be older than the chapel. Therefore it is possible that an older arrangement was rebuilt in the elevation together with the western façade of the chapel. The compartment could have been a foundation of a tower but it seems more plausible that it was a part of a *portico* built between the palace (north) and the abbey church (south).

The beginnings of the chapel are indicated by a few elements revealed during archaeological research of its area and of the abbey. These elements supply a relative dating. The piece of land on which it was founded was the site where the stone used for the erection of the abbey church was prepared, and it was also reserved for the cemetery, which included the so-called M 111 burial. The latter was a cist burial of bricks and sandstone, plastered on the inside with a brick pillow for the head (**Pl. 32–34**) and probably a roof made of “white marble” slabs (in fact white limestone), following the old model of Roman sarcophagi. Research in the rest of the complex indicated that white limestone and sandstone were the materials massively used during the biggest construction phase of the abbey, with its main church and its floor mosaics, the largest part of the cloister and maybe the palace. Thus, the chapel, built on floppy foundations and from low quality materials (river stones, bricks, bad quality mortar), on top of burials in the cemetery and especially on top of M 111 (probably dated to the twelfth century), is a later building compared to the buildings around it. Nevertheless, it had a semicircular Romanesque apse, a fact that indicates that it might have been built anytime during the thirteenth century. But from the written sources of the monastery and from the general history of the county it becomes clear that during a large part of the thirteenth century, after 1235, a number of events took place, not at all favorable to building sites (conflicts with the bishopric of Cenad leading to destructions inside the monastery, the vacancy of the abbot’s see, the Tatar invasion in 1241–1242, and Cuman revolts in 1280 and 1282). Therefore, the chapel might have been built sometime at the end of twelfth century or during the first three decades of the thirteenth century.

One faces even more difficulties in asserting for how long and how this chapel was used. It can only be noted that until the final abandonment of the abbey (probably 1520-1530) the burial in its center was disturbed since bones of two male skeletons, in secondary position, have been discovered inside the cist. A small coin hoard (from the time of Sigismund of Luxembourg and King Matthias) has been found inside the earth of the cist at its western end in the most upper layer, which shows that the disturbance must have taken place before the end of the fifteenth century. After that, the burial (we don’t know what shape it had inside the nave) was flattened carelessly with remains of reused fragmented bricks and white limestone slabs (**Pl. 29, 32–34/a**).

The area of burials, where the foundations were discovered, first of all makes the funerary character of the chapel from Bizere for the monastic community obvious. But in the same time the existence of M111 in the nave can link the motivation for the construction of the chapel to a person, yet unknown, with a certain importance for the abbey. Furthermore, the placement of the edifice at a short distance from the palace (Pl. 26) can indicate two hypotheses connected to its use: 1) it was dedicated to a person from the monastic community (first abbot or another person around who a special cult could have evolved), whom the monks wanted to individualize in the cemetery; 2) it may have been connected to a patron or even a lay founder. In both cases, the chapel could serve not only as a funerary chapel for the monastic community but also as a place of cult for the residents from the near-by palace.

Hence the context seen on terrain shows that an attempt to identify the precise roles of the chapel interferes with the problem of patronage of Bizere abbey, described in the first half of the volume, and which could gain new arguments as soon as other archaeological evidence will be exploited.

In the case of the chapel from Bizere, the connection with the surrounding buildings – main church, palace – and with the cemetery, it's later building in comparison to these but also the information about the neighboring village with the same name, from the first terrace on the south of the monastery's island (Pl. 18) exclude the possibility of an initial role as a parish church, which would have been erected for the community from Bizere village. On the southern terrace of the abbey, old research (1948, 1981) identified the traces of a cemetery with at least twenty graves as well as the center of the village with remains of dwellings, construction materials, iron objects and pottery fragments, the dating of which was based on the coin and pottery finds (three Byzantine hollow coins and a coin from Béla III, 1172–1196) to the twelfth century. That village probably had its own church in the years 1333 and 1335, since its parish was mentioned to pay the papal tithe.

From the analysis of the archaeological data of the chapel it can be noted that we deal with one of the most modest Romanesque religious edifices, the role of which within the abbey complex from Bizere is best highlighted by its funerary character. Its foundation took place most probably till the first decades of the thirteenth century. The chapel reflects one moment from the general history of the complex, that of a second generation of constructions. This was Romanesque as well as the main church and cloister but of local execution and character. As construction type it was one of the common ones but it represents a peak stage of the organization of the monastic community's cemetery and presents few indications that it would perhaps be connected to an attempt to preserve the memory of one from the people buried in the abbey's cemetery.

3. AMPRENTA DE BARCĂ

Cercetările arheologice întreprinse în cadrul sitului mănăstirii Bizere au scos la iveală instalații dintre cele mai variate care au deservit activităților din cadrul complexului monastic. Printre acestea se numără și piesa de transport medieval abordată în paginile următoare. Ambarcațiunea a ajuns să fie folosită secundar, pentru un șantier de construcție, ceea ce a favorizat păstrarea și transmiterea sa către noi sub forma unui negativ în mortar.

Urmele bărcii au fost dezvelite cu prilejul unei investigații prospective, derulate în cadrul campaniei din anul 2008, prin intermediul căreia s-a intenționat verificarea acelei părți a perimetrului abației de la sud de reperul turn-fântână, aflat aproximativ în centrul complexului de pe insulă. Terenul plat, cu cote absolute cuprinse între 117,75 și 117,94 m, nu prezenta, nici de această dată, vreo anomalie sau denivelare care să anunțe viitoarea descoperire (Pl. 19).

Astfel, practicarea secțiunilor de control, în scopul obținerii, pe o axă nord-sud, a dispunerilor stratigrafice în vederea delimitării perimetrului de desfășurare a complexului în acea zonă, a debutat prin trasarea segmentului S 74/A (15 × 1 m), pornind de la cava fântânii turnului, după un martor de opt metri de la limita ei sudică¹. A fost urmată de S 74/B (10 × 1) după un nou martor de un metru. S 74/D (4 × 1 m) a fost intercalat apoi sondajelor S 74/B și S 74/C (15 × 1 m), cu martori de 0,50 m, eliminându-se astfel martorul de cinci metri păstrat inițial. Sondarea prospectivă a mai continuat spre sud cu S 74/E (9 × 1 m), S 74/F (10 × 1 m), S 74/G (20 × 1 m), separate prin martori standard cu lungimea de un metru (Pl. 38).

Urma în negativ a bărcii s-a descoperit la circa 30,40 m de cava fântânii din turn. Conturul i-a fost localizat în jumătatea de nord a magistralei S 74/B, la 2,40 m față de profilul nordic. Secțiunea l-a surprins transversal, cu orientarea pe direcția nord-vest – sud-est. După identificarea obținută prin intermediul sondajului de prospectare, amprenta a fost urmărită în continuare prin săpături colaterale și cercetată exhaustiv prin intermediul S 77, S 77/A înspre vest, S 82, S 84 și S 84/A înspre est (Pl. 39/a). Cea dintâi realizată a fost caseta S 77 (4 × 3,5 m), cu laturile lungi pe direcția est-vest, aliniată la extrema de nord a secțiunii de referință, după un martor cruțat de 0,50 m. În completarea sa a fost trasată o casetă nouă, S 77/A (1 × 1 m), racordată paralel laturii de vest a S 77, la un metru sud de colțul nord-vestic al casetei de referință. În zona situată la est de S 74/B, casetele de cercetare au fost inițiate la 2,20 m de colțul de nord-est al secțiunii. S 82 (3 × 1,90 m) a fost practică cu latura lungă pe secțiunea S 74/B, fără păstrarea unui martor stratigrafic. În continuare, la un metru sud de colțul de nord-est al S 82, și după un martor de 0,30 m, spre est, au fost

¹ Pentru turnul cu fântână, vezi subcapitolul care i-a fost dedicat în volumul de față.

executate casetele S 84 (3 × 1,90 m) și S 84/A (1,60 × 1,50 m), cea din urmă dispusă în continuare spre est, la 0,50 m de colțul de sud-est al castei S 84. În faza finală de cercetare, martorii dintre casete au fost parțial înlăturați. Întregul complex nu depășea deci suprafața de 30 m². Pentru obținerea relevanțelor stratigrafice, un sondaj cu -0,20 m a secționat partea inferioară a amprentei conservate în mortarul din cadrul S 74/B. Acesta a permis observarea profilului ambarcațiunii în secțiune transversală, într-o zonă cu relevanță maximă pentru restituirea științifică, anume, cea mediană.

Stratigrafia din zona de descoperire a amprentei de barcă s-a dovedit extrem de simplă și uniformă în primele patru segmente ale sondajului S74 (A-D), aceste caracteristici de altfel dominând perimetrul de la sud de turnul cu fântână. Sub solul vegetal actual, reprezentat de un nivel de pământ brun-închis de aproximativ 0,15 m, a fost găsită o depunere cu grosimea de 0,40-0,50 m, a cărei parte superioară era uniformizată de arăturile practicate în zonă pe parcursul secolului trecut, dar care, în adâncime, și-a trădat proveniența din demolarea turnului cu fântână, prin apariția în pământul brun-cenușiu a cărămizii sfărâmate și a pigmentului de mortar. Nivelul amintit se diferențiază clar de cel imediat inferior, o acumulare de cărămidă și mortar având grosimea constantă, cu 0,15-0,17 m, și reprezentând o fază de dărâmare. Absența sa din imediata vecinătate a turnului și extinderea la sud de barcă au atras atenția asupra posibilității existenței unei alte construcții din cărămidă în imediata apropiere a bărcii. Această acumulare stratigrafică suprapunea direct pelicula de mortar din zona înconjurătoare a complexului în discuție, înglobând și amprenta ambarcațiunii degradate, unde contextul a înregistrat și o grosime maximă de 0,48 m. Sub nivelul de mortar s-a regăsit solul geologic, reprezentat printr-un strat de pământ galben nisipos, bine compactat (Pl. 39/b).

În perimetrul cu mortar descris mai sus, s-a conturat întregul mulaj în negativ² al obiectivului deja degradat, cu orientare pe direcția nord-vest – sud-est (Pl. 40). Fără nicio îndoială, era vorba despre o ambarcațiune, fapt dovedit de forma sa hidrodinamică, cu capetele ogivale, și foștii pereți laterali din lemn integral conturați.

Negativul a permis, în primul rând, observarea unor date tehnice referitoare la obiectul dispărut. Lungimea ambarcațiunii a fost de 12,25 m, iar lățimea maximă, înregistrată în zona mediană, de 1,15-1,20 m. Tot în sectorul respectiv al bărcii s-a măsurat o înălțime maximă de 0,48 cm între punctul cel mai adânc al fundului bărcii la exterior și urmele foștilor pereți. După cum arată și conturul ei general, exista o parte (spre vest) mai ascuțită, opusă alteia care nu era identică, așa cum indică și diferențele în grade ale celor două capete: la vest 34°, la est 44°. Așadar, poate fi vorba despre o simplă deformare datorată

² La finele campaniei de cercetare, amprenta de mortar a fost conservată prin grija restauratorilor Ion Oprescu și Răzvan Găvan, de la Muzeul Banatului din Timișoara, cu sprijinul Complexului Muzeal Arad.

degradării, ori un indiciu pentru a diferenția prora, mai ascuțită, de pupa, mai masivă. După felul de păstrare al amprentelor în secțiune transversală, pare că avem de-a face cu o barcă cu pereții înclinați și fundul ușor curbat (**Pl. 41/a, b**).

Amprenta pereților, vizibilă în mortar (**Pl. 42/a**), ne oferă și date referitoare la grosimea laturilor și fundului de vas, de numai 3–4 cm, respectiv 6 cm. S-a văzut că niciun fel de element de structură nu s-a transmis, ceea ce sugerează fie absența, fie înlăturarea lor voită la schimbarea funcționalității piesei, pentru că deveniseră inutile.

Finisajele lucrăturii au fost și ele căutate pentru a fi luate în considerare. Însă, s-au remarcat doar slabe urme din fibra lemnului, dovezi ale existenței unor îmbinări de componente lipsind cu desăvârșire. Indiferent cum s-au realizat ele, lucrarea a fost foarte bine uniformizată, iar în momentul impregnării sale în mortar starea de degradare nu era atât de avansată încât să ni se transmită evidente imperfecțiuni ori detalii de construcție. Vom mai face și mențiunea că, în starea regăsită, barca nu prezenta înclinări vizibile spre o parte anume. Cu alte cuvinte a fost bine echilibrată, prin adâncirea în sol, pentru a servi deplin noului scop.

Spre marginea de sud a bărcii, paralel cu vechiul perete, a fost sesizată și urma de circa 0,80 m lungime și 0,12–0,13 m lățime a unei scânduri bine finisate ce nu prezenta niciun fel de curbura (**Pl. 42/b**). Dar, spre deosebire de pereții bărcii, această bucată a lăsat urme vizibile din fibră de lemn. Rămâne sub semnul întrebării apartenența ei la ambarcațiune și posibilitatea ca să se găsească în poziție secundară în urma degradării fostei bărci, în timpul utilizării pentru prepararea mortarului. O altă variantă de explicare ar fi legată de folosirea respectivului fragment pentru ranforsarea peretelui acolo unde „recipientul” de bază, barca, prezenta deteriorări.

O altă amprentă diferită, a unui capăt de bârnă semicirculară, tăiată pe ax (0,40 × 0,10 m), a fost descoperită în mortarul curat din partea de vest (**Pl. 42/c**). Și ea a lăsat urme de fibre lemnoase, similare celor de la scândura mai sus menționată. Pentru că era urma îi era dreaptă, este dificil de presupus apartenența ei la structura bărcii. Mai curând, poate fi imaginată ca servind la extragerea mortarului din barcă și la încărcarea lui în recipiente pentru a fi transportat apoi la un loc de zidit.

Revenind la amprenta bărcii, mai este de subliniat și că urmele bordajului au fost conservate diferit pe unele sectoare, fapt datorat prezenței mai multor tipuri de mortar, precum și golirii diferențiate a preparatului. Treimea din extremitatea vestică era plină cu mortar întărit, curat, de bună calitate, care a transmis cel mai bine fostele limite de lemn ale bordajului (**Pl. 41/b**). A urmat un spațiu pentru care conturile erau vizibile, dar interiorul a fost golit până la fundul vechii bărci. Apoi, în sectorul lui S 82, barca era din nou plină cu mortar, dar cu o consistență diferită de a celui de la vârful dinspre vest. Mortarul era

grosier în acel punct, plin cu bucățele de cărămidă, conservând mai slab contururile piesei (Pl. 40).

Limitele platformei ce înconjura barca, determinate de către mortarul întărit, erau inegale. Dacă la capătul dinspre est, depășirea perimetrului ambarcațiunii era destul de mică (0,40 m spre sud și doar maximum 0,20 m spre nord), pata se lărgea considerabil în dreptul sectorului de barcă golit. Iar spre sud, amprenta de conservare a petei de mortar la nivelul solului avea un contur semicircular, ca și când ar fi rezultat dintr-o scurgere naturală, neprovocată. S-a putut astfel constata că mortarul s-a prelinș la peste un metru de locul unde a fost preparat. Asociind observației și consistența diferită a mortarului de la interiorul bărcii, se poate deduce că a apucat să fie golită pe sectoare, înainte de a fi abandonată ca utilitate. Conservarea diferită a fost determinată de faptul că aproape jumătate din barcă a fost lipsită de „mulajul” mortarului de foarte bună calitate. Dar, nu este de exclus nici ca părțile respective din barcă să fi fost deja deteriorate, motiv pentru care să-i fi fost schimbată radical destinația. Pe de altă parte, dacă sunt comparate între ele segmentele descrise, o nouă ipoteză pare posibilă, și anume, ca suprafața interioară să fi servit la două tipuri de amestecuri: partea dinspre apus pentru prepararea unui mortar curat, necesar legării materialului de construcție vizibil, al paramentelor, iar cealaltă, pentru un amestec cu reziduuri de materiale solide (cărămidă, în special), destinat unor sectoare de zidărie mai puțin pretențioase.

Deja din descrierea noastră decurge cu ușurință explicația conservării amprentei de barcă. Pare că, o ambarcațiune ce nu mai putea servi destinației inițiale – transportul pe apă, a fost dezafectată, trasă pe uscat și folosită la un moment dat drept loc de preparare a mortarului. Prilejul putea fi cel al construirii turnului cu fântână ori – și mai plauzibil – a unei alte clădiri mai apropiate decât turnul, dar care a rămas neidentificată până acum³.

După cum au indicat vecinătățile imediate ale bărcii, nu s-au adăugat niciun fel de amenajări auxiliare care să-i protejeze suplimentar perimetrul. Ne gândim, evident, în primul rând la un tip de șopron improvizat pentru protecția de ploaie. La terminarea construcției sau în urma unui accident, mortarul s-a scurs mai ales spre sud, acolo unde barca permitea acest lucru, probabil datorită unei deteriorări produse prin scoaterea treptată a preparatului. De fapt, chiar în acea zonă, bordajul din lemn nu a putut fi observat cu acuratețe. Este posibil ca o ultimă „șarjă” de mortar să fi fost golită spre sud, resturile ei înghețând acolo, în așa fel lăsând o amprentă aproximativ semicirculară.

Jumătatea de est a amprentei era plină cu fragmente de cărămidă, de mărime mică, puține pietre, ceramică arpadiană timpurie și numeroase oase de animale (mamifere, păsări, pești). Alături de

³ În același timp, corelarea varniței cu ridicarea construcțiilor asociate claustrului abației este imposibilă, deoarece amplasarea ei este prea îndepărtată de locul pentru care era nevoie de mortar.

conturul ei s-au întâlnit alte fragmente de cărămizi, ale căror dimensiuni integrale par să fi fost de 30 × 16 × 6 cm, 28 × 14 × 5 cm, 26 × 15 cm. Deși au provenit de la diferite loturi de ardere, cărămizile nu pot fi decât contemporane.

Materialele arheologice descoperite în sondajele din apropiere au fost concludente în stabilirea unor repere de încadrare cronologică a complexului. Pentru că nu a existat nicio stratigrafie complicată, nici piese care să aparțină mai multor perioade istorice, determinările cronologice realizate în legătură cu piesele mărunte pot fi implicate și în datarea bărcii.

Principalul material descoperit în perimetrul celor câțiva zeci de metri pătrați a fost ceramica comună, caracteristică perioadei arpadiene târzii (secolele XII–XIII). Ea s-a regăsit în cele două niveluri de dărâmătură care suprapuneau amprenta bărcii. Din multitudinea de piese ceramice s-au remarcat un mic fragment smălțuit și un alt mic fragment cu decor în relief, în forma unui brăduț (S 84), care face parte dintr-o serie limitată socotită drept ceramică de import ori de influență bizantină⁴. Asocierea numeroaselor fragmente ceramice cu oase de animale constituie un argument în favoarea îngropării finale a bărcii, devenite varniță, într-un nivel de depunere cu multă dărâmătură și gunoi menajer.

Datarea aproximativă a complexului a fost posibilă pe baza unei monede schifate, emisă de către Ștefan al IV-lea (1162–1163)⁵, a unui pinten cu spin și bulb terminal, precum și a unei catrame metalice de prindere a curelei pintenului⁶, de la sfârșitul secolului al XII-lea, eventual de la începutul secolului al XIII-lea⁷, toate descoperite în vecinătatea imediată, în nivelul cu dărâmătură care suprapunea mortarul (S 74/C, □ 3, –0,50 m). Prin urmare, putem afirma că reutilizarea piesei s-a produs cel mai probabil pe parcursul secolului al XII-lea, atâta vreme cât artefactele ce datează nivelul imediat următor plăcii de mortar, stabilesc pentru acesta ca *terminus post quem* domnia lui Ștefan al IV-lea. Această datare corespunde și celei relative propuse pentru construcția turnului, dar se raliază și marii etape constructive de la Bizere, care a precedat deceniul patru al secolului al XIII-lea, ultimul moment dedus din izvoare scrise ca început al declinului abației⁸.

Ambarcațiunea ale cărei urme au fost descoperite la Bizere constituie o raritate pentru istoria navigației de pe teritoriul României

⁴ Pentru o scurtă trecere în revistă a răspândirii și cronologiei respectivului tip ceramic în spațiul țării noastre, vezi A. A. Rusu, D. Marta, *Vesela ceramică*, în vol. *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Vol. I. Zona palatului episcopal*, sub redacția A. A. Rusu, Oradea, 2002, p. 133–136.

⁵ Réthy L., *Corpus nummorum Hungariae*, I, Budapest, 1899, p. 6, 98.

⁶ Piese aflate la Complexul Muzeal Arad, cu nr. inv. 17.473 și 17.474.

⁷ Pintenul se încadrează tipului Ruttkay B4a, din A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, în *Slovenská Archeológia*, XXIV, 2, 1976, p. 347, fig. 72, p. 350. Catarama curelei de prindere este identică cu cea descoperită în groapa 104 din situl de la Bratei (jud. Sibiu), databilă în secolele XII–XIII. În acest sens, A. Ioniță, *Așezarea din secolele XII–XIII de la Bratei*, Alba Iulia, 2009, p. 36, Pl. 16/24.

⁸ Vezi Capitolul III.1. Turnul cu fântână și Anexe. *Cronologia abației Bizere*.

de astăzi. Faptul se datorează atât modului de transmitere a urmelor sale, cât și descoperirii ei cu ocazia unei cercetări arheologice sistematice. Condițiile cercetării au permis documentarea contextului și, prin urmare, obținerea primei datări argumentate științific a unui asemenea artefact pentru zona discutată.

Rezervele în interpretarea bărcii de față intervin în privința tehnicii de construcție. Transmiterea vestigiilor ei prin imprimarea în mortar, neuniformă de la un segment al ambarcațiunii la altul, a privat în bună parte cercetarea de amănuntele constructive. Din păcate, nu au fost surprinse urme ale unor îmbinări sau componente structurale suplimentare, ceea ce ne pune în imposibilitatea de a afirma cu siguranță ce anume a fost: monoxilă sau ambarcațiune asamblată. Cele mai evidente caracteristici ale piesei, cum ar fi angularitatea accentuată a extremităților sau grosimea redusă a pereților (3–4 cm) se întâlnesc cu precădere la ambarcațiunile din scânduri, însă ele nu constituie argumente suficiente pentru clasarea bărcii în această categorie. De exemplu, capete ogivale prezintă și piesele monoxile⁹, cum este cazul celor de la Wakefield (Yorkshire, Anglia)¹⁰ și Hamburg (Germania)¹¹. Nici grosimea redusă a pereților nu constituie un element nemaîntâlnit în cazul pirogilor¹².

Dovezi incontestabile pentru atestarea unei tehnici de construcție bazate pe asamblarea părților componente ar fi constituit utilizarea cuielor metalice sau din lemn, precum și a dublurilor, dar urme de acest fel nu au fost reperate în cazul de față. Absența cuielor, absolut necesare construirii unei bărci din scânduri alăturate simplu¹³, precum și cea a unor urme în mulajul de mortar, a căror conservare ar fi de așteptat dacă scândurile s-ar fi asamblat printr-o suprapunere parțială (așa-numita *clinker technique*)¹⁴, par să excludă și mai mult această variantă de încadrare. Totodată, amprenteles unor scânduri

⁹ Nu este exclus ca o asemenea tratare a extremităților să nu fi fost legată de intenția obținerii unei forme hidrodinamice, ci de o influență a modului de concepere a profilaturilor bărcilor asamblate.

¹⁰ S. McGrail, *A Medieval Logboat from the R. Calder at Stanley Ferry, Wakefield, Yorkshire*, în *Medieval Archaeology*, 25, 1981, Fig. 5.

¹¹ B. Arnold, *Pirogues monoxyles d'Europe centrale: construction, typologie, évolution*, tome 1, în seria *Archéologie Neuchâteloise*, 20, Neuchâtel, 1995 (Arnold, *Pirogues monoxyles*, 1), p. 141.

¹² Atragem atenția asupra faptului că pereții piesei monoxile de la Palanca (jud. Prahova) măsoară aproximativ aceeași grosime. Vezi D. Lichiadopol, *Monoxila de la Palanca – Râfov, jud. Prahova*, în *Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova. Studii și cercetări. Serie Nouă*, III–IV (11–12), 2007–2008 (Lichiadopol, *Monoxila*), p. 142. Bărci din scânduri de mai mici dimensiuni, identificate arheologic în alte zone europene, au bordaj mai subțire: spre exemplu, maxim 2 cm în zona de suprapunere a scândurilor, pentru o piesă descoperită în Anglia. G. Hutchinson, *Medieval Ships and Shipping*, London, 1994 (Hutchinson, *Medieval Ships*), p. 124.

¹³ P. Pomey, E. Reith, *L'archéologie navale*, Paris, 2005 (Pomey, Reith, *L'archéologie navale*), p. 29.

¹⁴ Tehnică specifică zonelor nordice ale Europei. În acest sens, *Medieval Archaeology: an Encyclopedia*, Pam J. Crabtree (ed.), New York–London, 2001, p. 440; Pomey, Reith, *L'archéologie navale*, p. 29.

dislocate (parțial) ar fi de presupus în cazul retragerii din folosință, datorită degradării, a unei ambarcațiuni cu structură asamblată. Și să mai amintim doar că multe dintre epavele de acest tip, descoperite în alte zone ale continentului, prezintă numeroase reparații¹⁵, ale căror urme ar fi fost inevitabil transmise și în cazul de față, dacă într-adevăr ar fi existat.

După cele enunțate, nu ne rămâne decât să afirmăm, cu rezervele de rigoare, că ambarcațiunea de la Bizere se încadrează categoriei monoxilelor. Însă, indiferent de tehnica constructivă utilizată, rămâne cert faptul că piesa vine să completeze sumarele date existente cu referire la capitolul navigației pe râurile interioare în părțile estice ale fostului regat maghiar.

Chiar și a menționa capitolul arheologiei navale¹⁶ medievale, la modul mai general, demersul este insolit față de stadiul cercetării de pe teritoriul actual al României. Tot ceea ce s-a descoperit și conservat până acum la noi, ca material de natură arheologică, aparține exclusiv categoriei monoxilelor (pirogilor)¹⁷. De altfel, și la nivel european se remarcă numărul redus al descoperirilor de bărci asamblate cu tonaj redus¹⁸. Fenomenul își găsește motivația în fragilitatea lor, comparativ cu a monoxilelor, și în modul de păstrare, dispersarea fragmentelor pe suprafețe mai mari făcând practic aproape imposibilă identificarea lor drept componente ale unei ambarcațiuni¹⁹.

Importanța pe care o deține descoperirea de la Bizere rezidă mai ales în faptul că este singura dovadă materială sigură a prezenței ambarcațiunilor pe cursul Mureșului în Evul Mediu (secolul al XII-lea). În condițiile în care majoritatea monoxilelor a fost recuperată din albiile râurilor, fără contexte arheologice „clasice”, datările lor sunt supuse relativismului. Dar, tehnica principală, de scobire și profilare a unui

¹⁵ Vezi, spre exemplu, S. J. Allen, D. M. Goodburn, J. M. McComish, P. Walton Rogers, *Reused Boat Planking from a 13th-century Revetment in Doncaster South Yorkshire*, în *Medieval Archaeology*, 49, 2005 (Allen et al., *Reused Boat Planking*), p. 282.

¹⁶ Așa cum este ea definită ca domeniu de studiu aparte în mediile științifice arheologice occidentale (Pomey, Reith, *L'archéologie navale*, p. 9).

¹⁷ 14 asemenea piese au fost descoperite pe cursuri de ape din diverse zone ale țării, însă nu au constituit până acum obiectul unor studii de sinteză care să le centralizeze datele. Cele mai multe au beneficiat de simple mențiuni ori informații deficitare. Date tehnice cu o oarecare relevanță există pentru piesele de la Berindan (jud. Satu Mare), Bocsig (jud. Arad), Cărășeu (jud. Satu Mare), Galu (jud. Neamț), Palanca (jud. Prahova), Timișoara (jud. Timiș). În acest sens, I. Iurașciuc, *O monoxilă neobișnuită*, în *Revista Muzeelor*, IV, nr. 1, 1967 (Iurașciuc, *O monoxilă*), p. 57–58; I. Chelcea, *Luntrele monoxile la noi*, în *Revista Muzeelor*, V, nr. 4, 1968 (Chelcea, *Luntrele monoxile*), p. 362–366; M. Botzan, *Drumuri de apă*, București, 1990, p. 14–15 (Botzan, *Drumuri*); P. M. Florea, *Transporturile în Țara Românească (secolul XIV-XIX)*, București, 2002, p. 181; Lichiadopol, *Monoxila*, p. 141–146.

¹⁸ Piese asamblate, de mai mari dimensiuni, apar frecvent în medii acvatice din nord-vestul Europei sau pe cursul Dunării. Vezi J. A. Tóth, *Adatok a kora újkori közép-Duna-medenczei hajók régészetéhez*, în vol. *A középkori és a kora újkor régészete Magyarországon*, szerk. Benkő E., Gyöngyi Kovács, Budapest, 2010 (Tóth, *Adatok*), p. 871–883.

¹⁹ Hutchinson 1994, p. 123.

trunchi, a rămas neschimbată sute de ani și, tocmai din acest motiv, în lipsa analizelor dendrocronologice sau cu radiocarbon, nu se pot stabili cronologii de finețe²⁰. Studiile de specialitate derulate pentru alte spații europene au demonstrat imposibilitatea realizării unei tipo-cronologii pentru piesele respective, deoarece tehnica de execuție nu prezintă o evoluție liniară ale cărei modificări să fie sesizabile de la o perioadă la alta. Din acest motiv, tipologiile deja existente au rezultat din analiza caracteristicilor acestui gen de piese și, implicit, din cea a metodelor de construcție²¹. Pentru că partea inferioară a negativului ambarcațiunii nu a putut fi pe deplin relevată, piesa descoperită în situl mănăstirii benedictine de la Bizere nu poate beneficia de o încadrare tipologică obiectivă, fiind astfel imposibilă reconstituirea modului de valorificare a trunchiului de copac utilizat la realizarea sa.

În privința dimensiunilor, se cuvin făcute câteva observații. Barca documentată prin amprenta sa în mortar pare să fie una dintre cele mai mari ambarcațiuni descoperite în aceste părți²², rivalizând cu cele de la Berindan²³ și Bocsig²⁴, care ating lungimi totale de 13,10 m, respectiv 13 m. Nici monoxila de la Palanca nu este mai prejos, cu cei 10,35 m ai săi, iar din Ungaria putem aminti piesele de dată mai târzie de la Barcs²⁵ și Tiszabecs²⁶, care măsoară 11,35 și, respectiv, circa 12 m.

Înălțimea redusă a pereților piesei de la Bizere, o recomandă pentru navigația în ape mai liniștite, cum erau cele ale râurilor interioare. După cum se înțelege din sursele scrise sau din ilustrația Evului Mediu târziu, astfel de vehicule au fost folosite pentru scopuri dintre cele mai diverse, inclusiv pentru transportul materialelor de construcție²⁷. Este imposibilă imaginarea existenței unor tipuri de habitat precum cel de la Bizere în absența vehiculelor de transport pe apă. În același timp, trebuie să admitem că descoperirea nu limitează întrebunțările din epocă, doar le particularizează la un singur capitol. Cel puțin plute, dacă nu chiar nave de tonaj mai mare, au slujit mereu la transportul pietrei și al sării.

²⁰ Metode utilizate frecvent în Europa pentru datarea ambarcațiunilor descoperite, încă din anii '60 ai secolului trecut (vezi S. McGrail, R. Switsur, *Medieval Logboats*, în *Medieval Archaeology*, 23, 1979, p. 230; Hutchinson, *Medieval Ships*, p. 12; Arnold, *Pirogues monoxyles*, 1, p. 15–9; Anna Pazdur, M. Krąpiec, A. Michczyński, W. Ossowski, *Radiocarbon and Dendrochronological Dating of Logboats from Poland*, în *Radiocarbon*, 43, nr. 2A, 2001, p. 403).

²¹ Arnold, *Pirogues monoxyle*, 2, p. 7–8, pentru o prezentare a principalelor clasificări operate în Occidentul european în legătură cu bărcile monoxile.

²² În lipsa unor datări obiective, referirile la ele vor fi strict tehnice.

²³ Iurașciuc, *O monoxilă*, p. 57–58, fig. 1–2; Chelcea, *Luntrele monoxile*, p. 362–363; Botzan, *Drumuri*, p. 14.

²⁴ Botzan, *Drumuri*, p. 15.

²⁵ K. Magyar, *A középkori barcsi bödönhajó feltárása és kormeghatározása*, în vol. *Az erdő és a fa régészete és néprajza*, szerk. Gömöri J., Sopron, 2007, p. 181; Tóth, *Adatok*, p. 879–880.

²⁶ Tóth, *Adatok*, p. 880–881, Fig. 16.

²⁷ Vezi reprezentarea din 1485, la G. Binding, N. Nussbaum, *Der mittelalterliche Baubetrieb nördlich der Alpen in zeitgenössischen Darstellungen*, Darmstadt, 1978, p. 141.

Cum s-a văzut, amprenta de mortar nu a furnizat detalii de fibră lemnoasă care să ajute la determinarea tipului de arbore din care s-a confecționat ambarcațiunea. Aceasta chiar în contradicție cu mărturia scândurilor care se aflau în interiorul său. Prin urmare, tot analogiile trebuie invocate pentru o gamă a posibilităților.

În privința contextului descoperirii, cea mai apropiată asemănare o regăsim pe Mureș, în aval de situl nostru, mai exact, la confluența cu Tisa, la Orozlanos, unde vechi cercetări arheologice au anunțat descoperirea unor resturi de barcă în perimetrul ocupat de fosta abație²⁸. O bună comparație se poate face și cu mijloacele de navigație timpurii de pe râul Oder (Silezia, Polonia), din intervalul secolelor XII–XIII. Teritoriul mai are avantajul de a fi cunoscut și mănăstiri cisterciene (Lubiąż – Leubus, Trzebnicy – Trebnitz) care au obținut privilegii pentru transport de heringi și sare din Pomerania. Pirogile stau și acolo pe primul loc între descoperiri, unele fiind chiar mai lungi decât barca noastră²⁹. Tot zona polonă a beneficiat și de cercetarea a cel puțin trei loturi de bărci-jucării inspirate formal după piese funcționale. Să notăm, totodată, că tipul cel mai comun posedă contururi similare cu ale bărcii de la Bizere, iare în clasificare predomină piesele cu fundul plat, iar primul loc este deținut de ambarcațiunea fără bancă. Tipul s-au utilizat în primul rând pentru transport de persoane, pescuit și abia la urmă pentru transporturi de mărfuri³⁰. Prin urmare, chiar dacă barca de la Bizere este o descoperire izolată pentru teritoriul României și cu totul insolită ca modalitate de conservare, adică în amprentă negativă, comparațiile ne conduc la concluzia că piesa a avut o formă comună, larg utilizată geografic și fără limite cronologice stricte.

Dacă arheologic ni s-au transmis date mai ales în legătură cu bărcile monoxile³¹, în iconografie situația se prezintă în favoarea pieselor asamblate. Însă, imaginile sunt de luat în seamă sub rezerva de a fi supuse licențelor artistice, formației meșterilor și perioadelor târzii în care s-au realizat. Pentru ele, este posibil ca schematizările să fi apărut tocmai din lipsa materialelor reale din care schițele de bază să se fi alimentat³².

²⁸ K. Juhász, *Die Stifte zur Tscanader Dioceze im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats*, Münster, 1927, p. 66; D. Țeicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Reșița, 2007, p. 113.

²⁹ Ambarcațiuni de acest tip se regăsesc chiar și în zone unde avem clar atestată funcționarea unor șantiere navale ce produceau în număr mare bărci asamblate, cum este cazul pentru Wolin (Polonia). Vezi W. Filipowiak, *Die Häfen unde der Schiffbau an der Odermündung im 9.–12. Jahrhundert*, în vol. *Untersuchungen zu Handel und Verker der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, Göttingen, 1989 (Filipowiak, *Die Häfen unde der Schiffbau*), p. 351–398.

³⁰ S. Moździoch, *Usum aquarum. Der Fluß im frühmittelalterlichen Alttag Schlesiens*, în vol. *Život v archeologii středověku*, ed. Jana Kubková, J. Klápště, M. Ježek, P. Meduna et al., Praga, 1997, p. 467-474.

³¹ Să amintim, în treacăt, că deși avem dispozitivul portuar de la Păcuiul lui Soare, cu date certe care mărturisesc performanțele flotilei bizantine în secolele X–XI, niciun fel de ambarcațiune contemporană nu i se poate asocia. Vezi P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, p. 25.

³² Toate cercetările arheologice mai noi diminuează reținerea față de „iconografia ideală”, mărturisind că există sincronizări și o aliniere generală a spațiilor noastre la cultura materială vest- și central-europeană.

Totodată, figurările aparțin în special unor programe iconografice cu caracter religios și ele nu se integrează foarte strict mediului fluvial, ci mai degrabă celui marin (ex. Iona, pescuitul miraculos al lui Isus, ciclul Sf. Nicolae etc.). Cele mai puține șanse de reprezentare au avut bărcile de pe râuri, deoarece, datorită cadrelor culturale care au dat tonul iconografiei (ebraic și grec), marea a avut întâietate. Din aceste considerente, incertitudinile rămân în privința formelor alese pentru figurarea de bărci, alimentate fiind și de schematismul redării, caracteristică generală ce domină iconografia europeană și pe care o regăsim încă din secolul al XI-lea în *Tapiseria de la Bayeux*³³. După cel din urmă moment cronologic, mărturia iconografică europeană a devenit abundentă, depășind treptat constrângerile impuse de o tematică religioasă prea rigidă.

În cazul monoxilelor, cele mai vechi imagini din regat sunt prezente în miniaturile *Cronicii pictate de la Viena* (mijlocul secolului al XIV-lea). Pe de altă parte, o măturie veche din mediul cultural ortodox pare a fi o miniatură de pe un evangheliar al mănăstirii Bistrița, datat în secolul al XV-lea³⁴. Este cazul să atragem atenția că asemenea tipuri de ambarcațiuni au fost figurate și pe frescele din secolele XVI–XVII, cu deosebire păstrate în nordul Moldovei. O asemenea barcă a fost redată în pridvorul catedralei *Sfânta Paraschiva* din Roman, pe o frescă ce ilustrează *Viața Sf. Nicolae*, datată în secolul al XVI-lea³⁵. Tot în veacul al XVI-lea a fost realizată fresca bisericii *Învierii Domnului* de la Sucevița, unde, deservind aceeași temă iconografică, au fost pictate trei bărci de dimensiuni reduse; însă, detaliile lor tehnice lipsesc, ceea ce ne pune în imposibilitatea de a spune clar dacă este vorba despre ambarcațiuni monoxile sau asamblate. Ca și o altă presupusă monoxilă de la Neamț, și cea de la Sucevița are extremitățile diferențiate, cu un vârf (prora) și extremitatea opusă rotunjită (pupa).

Bazate pe iconografie, interpretările tipologice rămân ambigue, iar documentele scrise, cu toate că pun la dispoziția cercetării numeroase atestări ale ambarcațiunilor, fac prea puține diferențieri între categorii. Primele atestări cronistice ale monoxilei, sunt legate de bărcile cu care bizantinii au traversat Dunărea la 1148, pentru a lupta împotriva cumanilor³⁶. Tot în zona Dunării au fost atestate bărci, la 1445, cu ocazia relatării lui Walerand de Wawrin despre derularea pregătirilor de luptă ale flotei de cruciați de pe Dunăre în scopul asedierii Silistrei, Turnului și Giurgiului ce se găseau sub ocupație turcească³⁷. Când documentele

³³ Document vizual foarte des invocat pentru capitolele de cultură materială ale epocii.

³⁴ I. I. Solcanu, *Artă și societate românească (sec. XIV–XVIII)*, București, 2002 (Solcanu, *Artă și societate*), p. 70.

³⁵ I. I. Solcanu, *Imagini ale mijloacelor de transport în pictura murală din Moldova (secolele XV–XVII)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, Iași, XX, 1983, p. 273; Idem, *Artă și societate*, p. 71, Fig. 22.

³⁶ *Fontes historiae daco-romanae. III. Scriitori bizantini (sec. XI–XIV)*, ediție Al. Elian – N. Șerban-Tanașoca, București, 1975, p. 233–235.

³⁷ „Și s-a fâgăduit acel domn al românilor [Vlad Dracul – n. n.] că, pentru a călăuzi galerele pe râu, el le va da patruzeci sau cincizeci de vase numite monoxile [*manoques* în original – n. n.] care sunt făcute dintr-o singură bucată ca o // troacă pentru porci,

privitoare la arealul nostru se înmulțesc, avem știri despre bărci până și în secolul al XVII-lea³⁸.

În arealul văii Mureșului mențiunile sunt mai puțin precise, însă ambarcațiunea de față poate fi socotită drept una dintre acele *naves* numite în documente din secolele XII–XIII. Termenul latin este general, astăzi fiind chiar în contradicție cu ceea ce s-ar înțelege printr-o „navă”. Este, de asemenea, evidentă o oarecare comoditate a traducătorilor în a face efortul de înțelegere a realității din spatele termenului. Este dificil de stabilit care i-a fost numele băștinaș, din afara denumirii convenționale de cancelarie. El putea fi de o formă strict locală ori poate doar tipică pentru artera Mureșului. Dar, terminologia sa putea fi și mai complicată, având în vedere mediul lingvistic cosmopolit al mănăstirilor zonei.

Cert este faptul că ambarcațiunile abației Bizere sunt menționate ca tranzitând sare pe Mureș în anul 1183³⁹, cu toate că, în asociere cu izvoarele activității altor așezăminte monastice de pe aceeași arteră, ele sunt de presupus și pentru perioada anterioară. În 1138, erau deja amintite obligațiile locuitorilor din Șetin (jud. Arad) legate de drepturile de sare ale mănăstirii Dömös (Ungaria) și care presupuneau efectuarea, cu două „nave”, a șase transporturi de sare pe an⁴⁰.

Revenind la documentul din anul 1183, aflăm și că după modelul mănăstirii Bizere (*Bisra*) își primește privilegiile privitoare la transportul sării și biserica episcopală din Nitra („... cu aceleași privilegii pe care le au năvile mănăstirii din *Bisra* în ce privește cumpărarea și transportarea sării fie la Arad fie la Seghedin...”⁴¹). Cum vor fi arătat așa-numitele *naves* nu se poate spune cu certitudine, însă este plauzibil ca, în secolul al XII-lea, abația de la Bizere să fi deținut mai multe asemenea piese. Din aceeași sursă mai cunoaștem și cel puțin un tip de transport realizat cu ajutorul lor, cel al sării.

Încercările de reconstituire a aspectului ambarcațiunilor de pe Mureș s-au bazat în special pe unele mențiuni documentare, cum este cea din timpul domniei lui Andrei al II-lea, într-un document regal

lungi și înguste și cu mulți luptători înăuntru, în unele mai mulți, în altele mai puțini”, *Călători străini despre Țările Române*, I, volum îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 86; C. C. Giurescu, *Construcții navale în Principatele Române în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în vol. *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 318.

³⁸ *Călători străini despre Țările Române*, III, volum îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, 1971, p. 89; Solcanu, *Artă și societate*, p. 70.

³⁹ Vezi Anexe. Cronologia abației Bizere, din prezentul volum.

⁴⁰ *Documente privind istoria României. Veacul: XI, XII și XIII. C. Transilvania*, I (1075–1250), București, 1951 (DIR.XI–XIII.C.), p. 2–3; G. Kovach, *Date cu privire la transportul sării pe Mureș în secolele X–XIII*, în *Ziridava*, XII, 1980, p. 195 (cu mențiunea că autorul comite o eroare de lectură a textului, rezultând astfel extinderea obligației de transport și asupra locuitorilor din Sâmbăteni, localitate amintită însă doar ca punct pentru depozitarea sării de către slujbașii din Șetin); Iambor, *Drumuri și vămi*, p. 77; Gh. Anghel, Viorica Suci, *Mărturii ale practicării plutăritului în Transilvania din antichitate, evul mediu și perioada modernă. Rolul orașului Alba Iulia în istoria plutăritului*, în *Apulum*, XL, 2004 (Anghel, Suci, *Mărturii*), p. 369.

⁴¹ DIR.C.XI–XIII, I, p. 15.

amintindu-se trei tipuri vase, diferențiate după mărime, care circulau pe Mureș⁴². Diferențele par a fi fost date numai de capacitatea de încărcare, adică de ceea ce astăzi poartă numele de tonaj⁴³. Din păcate, privilegiul reînnoit la 1289 de către Ladislau al IV-lea, repetă simplu clasificarea, îngrijindu-se doar de menționarea sumelor percepute ca vamă⁴⁴.

Devine astfel evident faptul că nu avem de-a face doar cu plute al căror lemn să fi fost comercializat în punctele de desfacere a sării⁴⁵, ci și cu o parte a ambarcațiunilor ce reprezentau investiții care motivau efortul considerabil al tragerii la edec, deci navigarea în amonte. O dovadă incontestabilă, în acest sens, ne este oferită de documentul anului 1222, prin care se reînnoiește privilegiul cavalerilor teutoni din Țara Bârsei. Potrivit lui, navele ordinului circulau pe Mureș și Olt, atât în aval, cât și în amonte („Am mai îngăduit zișilor frați să țină liber pe râul Olt șase năi și pe râul Mureș alte șase, care să ducă sare prin tot regatul nostru la mers în jos, iar la venit în sus să aducă alte lucruri”)⁴⁶. În 1230, situația reapare într-un document redactat după modelul privilegiilor abației de la Bizere, în care se amintește transportul mărfurilor pe Mureș în ambele direcții⁴⁷. Putem bănui că aceasta a fost modalitatea de vehiculare a unei părți importante a culturii materiale cu origini occidentale, regăsite în situri precum cel de la Bizere. Prin urmare, ambarcațiunile nu erau limitate doar la transportul de sare, încărcătură de bază, a cărei importanță a distras atenția cercetării de la documentarea riguroasă a transportului altor tipuri de mărfuri. Spre exemplu, sub domnia lui Ladislau al IV-lea erau menționate bărcile care coborau pe Someș⁴⁸, iar întâmplarea face ca documentul în cauză să asocieze navele cu transportul de piatră și var (calcar?) pentru construcție (*caementum*)⁴⁹. Este singura dovadă scrisă care ne-a parvenit în legătură cu problemele, socotite prea banale, ale

⁴² DIR.C.XI–XIII, I, p. 289.

⁴³ Nu putem spune cu certitudine cum arăta ambarcațiunea de mari dimensiuni numită *carina*. Folosirea unui termen special poate sugera o diferențiere față de obișnuitele și mult invocatele plute. Pentru epoca romană, termenul denumea chila navei, anume componenta principală a scheletului, așezată pe axa longitudinală a acesteia, termen transmis și în latina medievală, probabil sub influența terminologiei marinărești specifice Levantului. Vezi Pomey, Reith, *L'archéologie navale*, p. 58. S-ar putea să fie vorba de extinderea termenului de la un element la întreaga navă, chiar în legătură cu anumite caracteristici ale ei. Desigur că, în momentul de față, nu se poate clarifica dacă numele navei se leagă de forma sa ori de capacitatea de transport. Contextul în care apare menționată ar pleda pentru a doua variantă, în vreme ce sensul cuvântului trimite la prima.

⁴⁴ *Documente privind istoria României. Veacul XIII. C. Transilvania*, vol. II (1251–1300), București, 1952 (DIR.C.XIII), p. 309–310.

⁴⁵ Afirmația noastră vine să contrazică ideea conform căreia, până în secolul al XVIII-lea lemnul „plutelor” era comercializat consecvent la finalul cursei, și pe care o întâlnim, spre exemplu, la Anghel, Suci, *Mărturii*, p. 373.

⁴⁶ Vezi DIR.C.XI–XIII, I, p. 182–184, 187–188.

⁴⁷ Vezi Anexe. *Cronologia abației Bizere*.

⁴⁸ *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpádkori új okmánytár*, kiad. Wenczel G., XI, Budapest, 1873, p. 561; DIR.C.XIII, II, p. 390.

⁴⁹ Cum pasta de var ori de mortar încă nu se inventase, ar fi normal să apreciem că fusese vorba despre piatră de var.

materialelor și șantierelor de construcție, tematică ce integrează și funcționalitatea secundară a piesei prezentate de către noi.

Tipul de ambarcațiune descoperit nu este unul care să fi ajuns în zona văii Mureșului numai datorită călugărilor benedictini. Cel mai probabil el face parte dintr-o veche zestre, a cărei perpetuare s-a datorat doar continuei civilizări a teritoriului. Contribuția monahilor trebuie să fi fost îndreptată, eventual, înspre modalitatea de finisare a lucrării, a unei flotabilități foarte bine calculate, a participării sale la activități diversificate și deservite de instalații portuare, nu numai de ancoraj pentru transport de persoane și materiale, dar și pentru construcție și reparație navală.

Deja menționarea porturilor ne conduce obligatoriu către un domeniu de studiu generos și încă insuficient abordat. Astfel, discuția poate fi continuată prin analiza a ceea ce reprezintă nou descoperirea amprentei de barcă pentru cunoașterea instalațiilor speciale și sezoniere asociate șantierelor de construcție (ateliere, schele, locuri de pregătire a materialelor). Cercetarea arheologică a furnizat doar unele indicii care arată că atelierele necesare zidărilor mănăstirești au existat. La Bizere a funcționat un atelier de piatrărie (identificat după numeroasele așchii de gresie pe care le-a lăsat pe o suprafață apreciabilă din zona bazilicii)⁵⁰, dar posibil și cuptoare de ars cărămida (sugerate prin rebuturi care, în eventualitatea producerii în alt loc, nu aveau de ce să fie transportate la locul de construcție)⁵¹, precum și o fierărie pentru produs/reparat unelte manuale⁵².

Cu o mai mare ușurință, în investigațiile arheologice, au fost recunoscute cuptoarele de ars piatră de var. Acestea presupun atât apropierea materiei prime, fundamentală, respectiv a calcarului de bună calitate, cât și a sării și a lemnului, dimpreună cu instalația de realizare, care este și are forma unui cuptor special⁵³. Gropile de amestec, mai exact, locurile în care varul nu era produs prin ardere, ci prin stingere, pentru a intra în compoziția destinată liantului de zidire, se localizează diferit. Aceste aranjamente pentru preparat și folosit mortar sunt cu adevărat rar semnalate și, pe cât se pare, există încă probleme în a fi recunoscute ca atare. O groapă în formă de calotă, cu mult mortar placat prin rigidizare în jurul ei, s-a descoperit la mănăstirea benedictină din Kufstein (Austria), unde a fost asociată unui șantier activ în preajma anului 1300⁵⁴. De pe teritoriul actual al României am putea cita cazul

⁵⁰ Parte a cercetării care urmează să fie tratată în alt studiu. În acest volum, mai este amintit la subcapitolul dedicat capelei funerare.

⁵¹ Problematika lor specială va fi tratată tot în studii viitoare.

⁵² Până acum, existența lor este indicată doar de lupe de fier și numeroase fragmente de zgură descoperite pe un perimetru larg din șantierul arheologic.

⁵³ Vezi despre vărărit, R. O. Maier, *Procedee populare de obținere a varului în zona Bicazului*, în vol. *Etnografia Văii Bistriței. Zona Bicaz*, Piatra Neamț, 1973, p. 581; D. Rusan, M. Zahariuc, *Zona etnografică Câmpulung Moldovenesc*, Câmpulung Moldovenesc, 1996, p. 92–94; D. Prigent, C. Sapin, *La construction en pierre au Moyen Âge*, în vol. J.-C. Bessac, Odette Chapelot et al., *La construction. Les matériaux durs: pierre et terre cuite*, Paris, 2004 (Prigent, Sapin, *La construction*), p. 138.

⁵⁴ Christa Farka, *Zum Ausstellungsthema: Fundort Kloster. Klosterarchäologie der Abteilung für Bodendenkmale des Bundesdenkmalamtes*, în vol. *Fundort Kloster. Archäologie im Klosterrreich*, hrs. A. Horst, Wien, 2000, p. 35.

gropii de ars varul (?) și de amestec din cetatea Râșnov, care inițial a fost publicată drept cisternă⁵⁵. O asemenea instalație, de formă patrulateră, având marginile ranforsate cu ajutorul unor scânduri din lemn, a fost surprinsă și în situl de la Șcheia⁵⁶.

Iconografic, acest tip de anexă a șantierelor de construcție este mult mai bine reprezentat⁵⁷. Una dintre cele mai vechi gropi de var a fost ilustrată în perioada anilor 1181-1185 (**Pl. 42/d**). Este astfel conturată încât dă impresia unei amenajări anume. În reprezentările mai târzii, din secolul al XV-lea, aceleași gropi nu mai au cadre, ci avem doar sugestii de grămezi în care se intervine cu o sapă⁵⁸. Cu totul rar, marginea gropii din dreptul muncitorului care face mixtura este protejată de o scândură⁵⁹, două⁶⁰ ori trei⁶¹. Uneori, apar și improvizații de șoproane pentru acoperirea lor⁶². Și în *Cronica pictată de la Viena* (scena construcției catedralei din Oradea) avem una dintre reprezentările unei gropi de amestec ce a fost plasată pe un șantier de construcție. Dacă materialul de amestecat se aducea cu căruța⁶³, mortarul se transporta în coveți⁶⁴ sau ciubere⁶⁵. Dar, problemele legate de dificultatea de transport au fost în general rezolvate prin plasarea apropiată a locului de amestec față de cel al construcției. Și, adesea, era suficientă o groapă fără o formă anume ori vreo grijă pentru delimitarea ei. Dar, amestecul trebuia protejat pentru a nu se scurge haotic. Fundul varnițelor se putea rezolva, prin izolarea obținută de întărirea mortarului de la primele tranșe preparate.

Ne este aproape imposibil să imaginăm barca metamorfozată în recipient cu rost de preparat mortarul de la Bizere ca singura utilitate de acest fel care a funcționat pe insulă. Ideea este susținută în primul rând de situarea sa la o distanță considerabilă față de principalele clădiri ale abației. Construcțiile cele mai importante de la mănăstire s-au derulat într-o perioadă de câteva decenii în secolului al XII-lea, și funcționarea unei singure gropi de amestec un timp atât de îndelungat ar fi imposibilă. Să specificăm doar situația din interiorul refectoriului, unde o peliculă de mortar s-a scurs peste podele din cărămidă, probabil cu prilejul unei reparații. Dar acolo, același mortar a fost sigur transportat cu recipiente mobile.

⁵⁵ A. A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*, Cluj-Napoca, 2005 (Rusu, *Castelarea carpatică*), p. 117.

⁵⁶ Rusu, *Castelarea carpatică*, p. 177.

⁵⁷ Prigent, Sapin, *La construction*, p. 138.

⁵⁸ Cf. N. Nussbaum, *Katalog*, în vol. *Der mittelalterliche Baubetrieb nördlich der Alpen in zeitgenössischen Darstellungen*, hrs. G. Binding, N. Nussbaum, Darmstadt, 1978 (Nussbaum, *Katalog*), p. 160, 130 (cu datări la 1468, 1473, 1480).

⁵⁹ Nussbaum, *Katalog*, p. 191, 132–133 (cu datări la cca. 1436, 1491).

⁶⁰ Nussbaum, *Katalog*, p. 163, 171 (cu datări la 1365, 1499).

⁶¹ Nussbaum, *Katalog*, p. 170, 185 (datat la cca. 1478).

⁶² Nussbaum, *Katalog*, p. 135 (datat la 1411).

⁶³ Nussbaum, *Katalog*, p. 139 (datat la 1472).

⁶⁴ Nussbaum, *Katalog*, p. 127, 159–160, 157–158, 173, 164, 144–145, 132–133 etc. (cu datări la 1181–1185, 1310–1325, 1380, 1411, circa 1440, 1451, 1476).

⁶⁵ Nussbaum, *Katalog*, p. 134–135, 138–139, 131 (cu datări la 1411, 1472, 1485).

Putem deduce că schimbarea destinației bărcii a survenit, în primul rând, ca urmare a degradării ei, deoarece prepararea mortarului se putea realiza și în moduri mai puțin costisitoare decât prin sacrificarea unei bărci aflate în perfectă stare de funcționare. Însă, modificarea utilității piesei de la Bizere nu trebuie privită ca un act izolat, practica fiind dovedită prin descoperiri arheologice din zone europene⁶⁶. Peste tot a fost vorba despre simple „reciclări” la care se recurgea din motive pragmatice. La fel de pragmatică este și prezența acestei ambarcațiuni la abația Bizere. Ea se integra perfect în ambianța economică a regiunii, din perioada secolelor XII-XIII, așa cum este relevată de documentele referitoare la transporturi pe Mureș și de topografia locală, cu o insulă ce obliga, în primul rând, la dotarea complexului cu ambarcațiuni pentru trecerile dintre cele două maluri ale râului și accesul la posesiunile deținute.

Adrian Andrei RUSU, Oana TODA

THE BOAT IMPRINT

Abstract

A mortar imprint of a boat was identified in the Bizere island area located southwards from the tower fountain. The boat has been reused for the preparation of the binder necessary for building the above mentioned construction or for some other buildings located in that specific area, yet unidentified. This particular secondary use of the boat allowed the preservation of its shape and the transmission of a number of technical details regarding its structure.

It's dimensions (12,25 m long, 1,15–1,20 m wide, 0,48 m exterior height) help us place it in the same category as other large vehicles uncovered on present day territories of Romania and Hungary. However, it is unclear how should this artefact be classified from the construction technique's point of view: log boat or plank boat. The general appearance points towards a plank watercraft, but an in-depth analysis highlights the absence of any obvious elements and rather suggests that the discovery represents a one-piece boat. Therefore, it is either the case of a well done and unified plank construction, with no significant deterioration, or, most likely, that of a log boat, which copied the formal characteristics of a plank boat.

This type of watercraft was of common shape and widely spread across Europe, as one can easily find from both archaeological and iconographic sources, without any precise chronological frame for its use.

The dating of the boat has, however, originated from the context of discovery. The change in function had most likely taken place during the 12th century, and the dating of its construction could be set even at the second half of the previous century.

⁶⁶ Părți ale bordajelor provenind de la două ambarcațiuni din scânduri au fost întrebuințate la realizarea unei îndiguiri pe malul râului Don în Doncaster (Anglia). (Allen et al., *Reused Boat Planking*, p. 282). O altă barcă a fost reutilizată într-un atelier din cartierul meșteșugăresc al șantierului naval de la Wolin (Polonia) (Filipowiak, *Die Häfen unde der Schiffbau*, p. 363, 388, Abb. 27).

The boat from Bizere is an important archaeological evidence of a certain type of watercraft so far only assumed as navigating the inland waters of Transylvania during the Middle Ages. It is one of the so-called *naves*, frequently mentioned by the written sources in connection with salt transportation on the Mureş River (some documents directly link these boats to Bizere abbey). The highly hydrodynamic shape of the boat's ends suggests that it was easy to manage could have even carried other types of merchandise when navigating upstream, most certainly the transport of salt being just one of its many uses.

The artefact fits perfectly the economic environment of the abbey during the 12th and 13th centuries, as shown by written documents stating its major role in the Mureş River transportation. Furthermore, the site's location on an island gives watercrafts an extremely important role in connecting the abbacy to the river banks and to its possessions.

The discovery of the boat at Bizere monastery stands out especially because of its peculiar way of preservation, and for the fact that, on the territory of present-day Romania, it is the only inland means of navigation with a clear dating based on an archaeological context, as well as one of the few known remains belonging to medieval construction sites.

Obiectivul care va fi discutat în paginile următoare, și care s-a dovedit a fi un cuptor, ne conduce către zona sud-vestică din exteriorul claustrului abației, nu departe de locul în care au fost rânduie bucatăria, o clădire din lemn, dar și un depozit cu aparențele unui grânar. Descoperirea lui a intervenit mai întâi în capătul de sud al secțiunii S 65 din 2007 (dispusă nord-sud), cea care a avut dimensiunile $12 \times 2 \text{ m}^1$. Pentru dezvelirea sa integrală s-a practicat suplimentar, în prelungirea secțiunii, o casetă de $3 \times 2,5 \text{ m}$. Prin urmare, între $0,40\text{--}0,60 \text{ m}$ adâncime, a apărut conturul părții inferioare de la un cuptor din cărămidă cu formă ușor elipsoidală, care la interior avea axele de $1,85 \text{ m}$ (nord-sud) și $1,65 \text{ m}$ (est-vest) (Pl. 35; 36/a).

Stratigrafia secțiunii și a casetei în care au apărut rămășițele cuptorului a arătat doar depuneri de pământ, asemănătoare în consistență, fără mărturii arheologice, trădând vagi urme ale răscolirilor de mijloace mecanice și ale căutărilor de „comori” de până la jumătatea secolului XX, care au atins și acest perimetru.

După rămășițele descoperite, cuptorul nu a fost așezat pe un soclu propriu-zis, cărămizile sale fiind rânduie, radiar, direct pe sol, fără vreo înclinare spre interior a cărămizilor (dar care nu trebuie exclusă pentru elevație). Grosimea peretelui a fost dată de lungimea cărămizilor care oscilau în jurul a $0,30 \text{ m}$. La cele 2–3 asize, legate cu lut, s-au putut număra în jur de 36 de cărămizi, cu grade diferite de păstrare, purtând urme de mortar de la o folosire anterioară², unele având și fețele acoperite cu o ușoară pulbere de cenușă. În zona vestică, șirul cărămizilor care forma peretele a fost întrerupt pentru a lăsa loc gurii cuptorului, a cărei deschidere s-a putut aproxima la $0,50 \text{ m}$ lățime. Deschiderea a fost, probabil, bordată simplu cu cărămizi dispuse pe cant, întrucât la stânga șirului s-au găsit, scăpate de la demantelare, și trei cărămizi așezate astfel, având dimensiuni similare celor care au format elipsa.

În exteriorul conturului de cărămidă dispusă regulat, cu precădere în jumătatea nordică a casetei și spre zona deschiderii, au mai fost dezvelite și o serie de fragmente dispartate de cărămidă, dar și câteva fragmente de piatră. Dintre cele din urmă, două s-au remarcat

¹ Secțiunea s-a aflat în vecinătatea secțiunii S 66/2007, dispusă cu direcția est-vest pe latura vestică a porticului. Colectivul de cercetare din anul 2007 a fost format din Adrian Andrei Rusu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca), responsabil de șantier), George Pascu Hurezan, Florin Mărginean, Ileana Burnichioiu și studenții: Oana Toda, Derzsi Csongor, Molnar Andreea, Ioana Marușca, Elena Trișcă, Marius Mihalache (Univ. „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca), Dan Sima (Univ. „Aurel Vlaicu” Arad).

² O analiză de laborator a materialului nu a fost posibilă până în acest moment, dar după consistență, deformări și gradul de exfoliere a suprafețelor se poate vorbi despre o cărămidă de calitate mediocră. Datorită urmelor de mortar, putem spune că ele au fost desprinse dintr-o construcție scoasă din uz și reutilizate aici.

prin faptul că erau plăci din calcar și aveau fețele sau/și marginile prelucrate (PI. 36/b). Una dintre ele, găsită la -0,45 m adâncime, a fost o piesă dreptunghiulară cu 22 × 14,3 × 3,2 cm, cu rupturi vechi, dar cu o față bine șlefuită, marcată la margine de o canelură dreaptă, adâncă; o a doua față i-a fost tăiată mai neglijent, dar pe ea s-au realizat, pe două margini, tăieturi în unghi drept, pe care le putem explica doar ca folosind la îmbinări. Aceeași piesă mai purta și restul ruginit al unui cui din fier, care, alături de profilaturile în unghi drept constituie semnele unei prime utilizări într-o poziție verticală sau înclinată.

A doua piesă, din calcar alb cu vene gri-albăstrui, a provenit de la 0,57 m adâncime, și a fost tăiată în formă simplă, asemănătoare unei cărămizi dreptunghiulare, cu dimensiunile 22 × 14,3 × 3,3 cm și cu toate fețele bine șlefuite. Calitatea materialului și particularitățile date de prelucrare, dar și faptul că în cursul campaniilor din anii 2001–2009, o cantitate apreciabilă de piese relativ asemănătoare, disparate, au fost descoperite în mai multe puncte din perimetrul estic, principal, al complexului (de la palat, până spre refectoriu și bucătărie)³, ridică problema apartenenței celor două lespezi la un lot mai numeros de material litic, care a inclus spolii romane de calcar alb, și care a fost utilizat pentru mozaicul parietal și pavimental al celor mai importante construcții de la Bizere (biserica abațială, în primul rând). Însă, dată fiind poziția față de resturile cuptorului aflate *in situ*, nu se poate spune cu certitudine dacă plăcile au fost accidental purtate spre acest punct sau chiar au fost utilizate în vreun fel la această instalație. Situația pledează mai curând pentru identitatea lor de spolii refolosite.

În afara traseului de cărămidă legată cu lut, de la cuptor s-a mai conservat, în interior, o crustă de pământ ars la roșu, de 1-3 cm, cu numeroase fisuri, dar fără amprente care să indice vreun suport de vas sau o altă amenajare specială a vetrei. Crusta s-a prelungit în dreptul deschiderii, însă fără a ieși prea mult în exterior. Sub ea, un sondaj practicat pe jumătatea nordică a interiorului, a relevat un strat ceva mai gros, de 5–7 cm, de pământ ars (PI. 37), în care s-au descoperit fragmente ceramice de proveniență arpadiană, provenind de la vase-borcan de factură comună, dar și câteva fragmente de oase animale. Covorul de fragmente ceramice era menit să sporească capacitatea de conservare a căldurii.

Așadar, cercetarea ne-a dat planimetria unui cuptor de formă ovoidală, dar niciun fel de reper sigur despre forma pe care a primit-o în elevație. Locul a fost bine spoliat de material și lăsat destul de „curat”, așa că mai putem observa, doar datorită resturilor celor 2–3 asize de cărămidă și modului în care au fost găsite, că pereții nu au avut elemente suplimentare de întărire, iar instalația era independentă și nu atașată vreunui perete. Însă, ca protecție în vreme ploioasă, cuptorul trebuie să fi avut deasupra un acoperiș ușor, din lemn, sprijinit pe stâlpi aflați la oarecare distanță de perimetrul de cercetare.

³ Aceste piese vor fi rediscutate în studiile viitoare despre materialul litic utilizat la abația Bizere.

Dacă structura cuptorului a fost cu o cameră sau două, pe verticală, dacă a avut vreo platformă, cupolă sau un coș, dacă partea superioară a fost din cărămidă sau dintr-un mixaj cu piatră sau mai mult lut, iarăși nu putem ști, date fiind rămășițele descoperite. Și totuși, opțiunea pentru o instalație având o suprafață relativ mare, de 1,85 × 1,65 m, și pereți groși de 30 cm, pare să fi dictat o instalație închisă cu o cupolă, posibil cu o singură cameră, și nu una cu deschidere circulară care să fie suport pentru un vas metalic de capacitate mai mare, așa cum ne-ar sugera, spre exemplu, unele mărturii iconografice medievale (inclusiv în martirajele unor sfinți)⁴. Pe de altă parte, crusta superioară din interior, deși fisurată, nu prezenta denivelări/distrugerii de la vreun suport de vase sau de la instrumente necesare manevrelor din timpul utilizării. În același timp, prezența patului de fragmente ceramice bătute în lutul inițial, din primul strat al interiorului, destinate reținerii căldurii, ne arată că nivelul descoperit a fost al camerei focului, chiar dacă nu s-au mai păstrat urme de cărbune sau resturi de ardere de altă natură.

Rostul acestei instalații se lasă dedus mai mult prin excluderea unor funcțiuni care nu s-ar potrivi cu datele descrise mai sus. În primul rând, izolarea față de construcțiile din apropiere nu îl recomandă pentru încălzirea vreunui spațiu anume. Apoi, nu are semnalmentele unui cuptor de var, al vreunui de produs cărămidă, sticlă sau ceramică de bucătărie. Pe aceste considerente, care se alătură mărimii, dar și poziției pe care a avut-o față de bucătărie, putem spune că acest cuptor izolat a servit călugărilor din abăție, în principal pentru coacerea pâinii. O astfel de structură era mai întâi încălzită, apoi curățată de cărbune și cenușă, după care se introducea aluatul pentru copt, uneori pe un suport drept, rezistent la temperatură înaltă. Suportul putea fi din lemn de esență tare, dar putea fi și din cărămidă sau din plăci de piatră. Gura cuptorului, era evident, etanșeizată în timpul coacerii⁵.

Când a fost nevoie de acest cuptor și cât timp a fost în folosință ne spune, oarecum, materialul cercetat arheologic. Dacă piesele de calcar nu au mare relevanță pentru datarea lui, deși putem spune că au aparținut unui lot de lespezi de calcar folosite în secolul al XII-lea și prima jumătate a secolului următor la construcțiile mănăstirii, covorul de fragmente ceramice specifice secolelor XII–XIII sunt cele care argumentează o amenajare anterioară anului 1300. Mai mult, cărămida utilizată la construcția sa pare să fie, după calitatea arderii și după consistență, asemănătoare celei pe care am mai întâlnit-o la capela abației și la podelele claustrului, adică la lucrări ce se pot data cu aproximație în aceeași perioadă.

⁴ *Europäische Technik im Mittelalter 800 bis 1400. Tradition und Innovation*, Herausg. von Uta Lindgren, ediția a IV-a, Berlin, 2001, Abb. 2.

⁵ Referitor la modul de utilizare, vezi, spre exemplu, T. Scully, *The art of cookery in the Middle Ages*, Woodbridge, 1995, p. 95–96; Melitta Weiss Adamson, *Food in medieval times*, New York, 1995, p. 61.

Pe de altă parte, crusta superficială de lut ars din interior și lipsa altor urme mai consistente de combustie din exterior dovedesc că această instalație a funcționat un timp relativ scurt⁶.

Descoperirea de la Bizere ne aduce în prim plan o amenajare utilitară destul de răspândită în mediile urbane și monastice sau în rezidențe senioriale, cea a cuptorului de pâine. Exemplele sale au fost relevate accidental de cercetări din Occident sau regiuni învecinate cu noi, însă este clar din contextele lor că felul în care au fost construite au avut legătură (ca și în cazul arhitecturii, în mare parte) cu moda și cunoștințele meșterilor, dar mai ales cu posibilitățile materiale, poziția socială, prosperitatea, preferințele culinare ale posesorilor.

Instalațiile de proporțiile celei de aici, din materiale mai rezistente (piatră sau cărămidă arsă) nu au fost foarte ușor de confecționat și întreținut în veacurile XII–XIV. Erau, de aceea, apanajul unor instituții deservite sau întreținute de comunități cum sunt și mănăstirile, al spațiului urban în care se puteau găsi mai multe într-un loc, cu funcționarea clar reglementată, al rezidențelor senioriale care dețineau și monopolul utilizării lor în cadrul domenal, și al altor grupuri care își permiteau să producă și să consume o mai mare cantitate de pâine⁷.

Cât de obișnuită a fost o astfel de instalație în spații apropiate geografic de noi, descoperirile izolate, întâmplătoare, nu ne permit să vedem încă; relevarea lor a fost întâmplătoare în timpul cercetărilor și exemplele nu sunt încă prea numeroase. Un cuptor rotund a deservit o vreme comunitatea călugărilor din abația benedictină de la Pécsvárad (com. Baranya), iar altul, din cărămidă, cu proporții apreciabile (datat cu monedă de la regele Bela al III-lea) a funcționat, izolat ca și la Bizere, la sud de refectoriul și bucătăria claustrului de la mănăstirea Csolt (com. Békés)⁸. Alte exemple cunoscute sunt mai târzii și diferă datorită contextelor, materialului și morfologiei. Un cuptor clădit doar din lut, cu diametrul de 1,94 m, deservea la finele secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea, o casă (dar, probabil, și vecinătatea sa) din satul Szentkirály⁹, iar altele șase, mai modeste, au funcționat în Suceava primei jumătăți a secolului al XV-lea¹⁰. Un altul, cu diametrul de 0,90–1 m, s-a descoperit la Csöt, lângă Budapesta¹¹. Și la mănăstirea franciscană din Gyula, într-o poziție asemănătoare s-a aflat un cuptor cu baza rectangulară¹².

⁶ Urme cu adevărat consistente de pământ ars, cenușă și cărbune s-au înregistrat în zona bucătăriei care a fost identificată în partea sud-vestică a claustrului.

⁷ P. B. Newman, *Daily life in the Middle Ages*, Jefferson, 2001, p. 15–16.

⁸ Juhász Irén, *A Csolt nemzetség monostora*, în vol. *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged, 2000, p. 287, 289.

⁹ *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon*, Budapest, 1996, p. 16. Pentru cuptoare mai modeste, conexe unor case, vezi Fodor I., *Árpád-kori külső kemencéink keleti párhuzamairól*, în vol. *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*, Budapest, 1985, p. 51–68.

¹⁰ T. Martinovici, Șt. Olteanu, *Șantierul Suceava*, în *Materiale și cercetări arheologice*, 6, 1967, p. 695.

¹¹ Iránsné Melis Katalin, *Régészeti kutatások a Budapesti középkori Csöt faluban*, în *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2002, p. 217, respectiv p. 214, fig. 24.

¹² Szatmári I., *Gyula középkori ferences temploma és kolostora*, în vol. *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*, Budapest, 1994, p. 409–436; Idem, *Békés megye középkori templomai*, Békéscsaba, 2005, p. 121–122.

La Bizere, atât piatra, cât și cărămida au fost materiale de construcție obișnuite. Cărămida s-a folosit la elevații de clădiri (de exemplu, la capelă), dar și la pavimente sau ciste funerare, iar acum vedem că și la alte instalații, precum a fost cuptorul prezentat, sugerând o dată în plus că putea fi produsă chiar în cadrul abației. Locul exact al producerii ar putea fi identificat în cercetări arheologice viitoare. Este de asemenea dovedit că aceeași cărămidă a avut o reciclare periodică, suplinind criza materială în care mănăstirea a agonizat practic în ultimele sale secole de existență.

Adrian Andrei RUSU

THE BREAD OVEN

Abstract

The remains of such an installation have been uncovered in the southwestern area outside the cloister of the abbey in Bizere, not far from the place where the kitchen, a wooden building, and a storing place resembling a granary once stood. The lower part of an oven made of brick was discovered in section S 65 during the 2007 campaign, at a depth of 0.40–0.60 m. The elliptical oven measured, on the inside, 1.85 m (along its North-South axis) and 1.65 m (along the East-West axis) (Pl. 35; 36/a). Stratigraphy did not point out reveal a relevant context for this discovery since it consisted of soil deposit layers without any archaeological material.

Based on the preserved remains, the oven was not built on a proper base, but its bricks were placed directly on the soil, straight and radial. One could deduce the thickness of the walls from the length of the bricks, which measured ca. 30 cm. The bricks, joined with clay, were arranged in 2 or 3 rows (ca. 36 bricks were identified in various states of preservation). Some of the bricks showed traces of mortar from previous use, while others were covered by a thin layer of ash powder. In the western area, the row of bricks, which formed the wall was interrupted thus creating the mouth of the oven; this opening measured ca. 50 cm in width. The opening probably had a simple border, consisting of rowlock bricks, as indicated by three bricks thus laid on the border.

A series of stray brick fragments but also several pieces of stone were discovered outside the regular brick contour. Two of these fragments proved to be different; they were made of limestone and their margins had been processed (Pl. 36/b). These pieces show similarities to other stone items discovered scattered in various places in the main, eastern perimeter of the complex (from the palace to the refectory and the kitchen) during the 2001–2009 excavation campaigns. The stone blocks in question are Roman *spolia* re-used at the medieval site of Bizere but considering their location in comparison to the *in situ* remains of the oven, one cannot decide whether they ended up there by chance or were actually used in some way for this installation.

A first layer of burnt reddish soil measuring 1 to 3 cm in thickness, with numerous cracks but without any imprints that could indicate some kind

of vessel support or a special design of the hearth was preserved inside the oven, outside the contours consisting of clay-joined bricks. A thicker layer of burnt soil, 5–7 cm in thickness (Pl. 37) was discovered during a control excavation under the red layer in the northern half of the oven's inner area. The thicker layer contained Árpád age fragments of common clay pottery.

On-site research revealed the ground plan of an oval oven, but for the shape it once had above the ground no clues were found. The place was thoroughly spoiled of material and left rather “clean”, so one can only note, on the basis of the remains of the 2–3 rows of bricks and the position they were found in, that the walls had no extra strengthening devices and the installation was self-standing and not attached to a wall. It is probable though that, at least during bad weather, the oven was covered with some wooden roof, even if no remains of such an element have been found.

The oven covered a large area of 1.85 × 1.65 m, and its walls were 30 cm in thickness; this indicates the fact that it might have been covered by a cupola and had one single room, rather than a circular opening functioning as support for a metal vessel. The coat of pottery fragments rammed in the initial clay of the first layer of the inner area was meant to hold heat and shows that the first level was that of the firing chamber.

According to the above mentioned data, one can exclude several possible functions of this installation. On the one hand, its isolation from the neighboring buildings indicates that it was not used for the heating of any of the rooms. On the other hand, it does not have the characteristics of a lime oven, neither of an oven used for the production of brick, glass, or kitchenware. Taking all these into consideration plus the size of the oven and its location close to the kitchen, one can presume that it was used, at least for a period, mainly for baking bread for the friars who inhabited the abbey.

Indications of when and for how long was the oven used come from the archaeological material discovered in it, scarce as it may be. The coat of pottery fragments, typical for the twelfth and thirteenth centuries, suggests that the oven was built before the year 1300. The superficial layer of burnt clay inside it and the absence of other, more consistent traces of firing on the outside indicate that the installation was in use for a relatively short period.

This discovery from Bizere brings under discussion an installation frequently encountered in urban and monastic contexts, as well as in noble residences, that of bread ovens. Examples of such installations have been discovered by chance during research in Western Europe and in areas closer to us, but it is clear, based on their contexts of discovery, that the way they were built depended (just like architecture did) on both the fashion of that time and the skill of building masters, but especially on the possibilities, prosperity, or cooking ambitions of their owners.

In Bizere, both stone and brick were common building materials. Bricks were used for elevations (in buildings such as the chapel), pavements, tomb cists, and “minor” installations such as the present oven, proves that this building material might have been produced on the spot. Future archaeological research might reveal the exact spot of the brick workshop inside the abbey.

ANALIZE ALE MATERIALELOR
UTILIZATE LA CONSTRUCȚII
ȘI DECORAȚII

IV

1. ANALIZA UNOR ROCI SEDIMENTARE¹

Introducere

Rocile utilizate de-a lungul timpului pentru variate construcții, inclusiv decorații se încadrează în general într-o paletă largă, care se extinde de la roci sedimentare la roci magmatice și metamorfice. Folosirea lor a depins de natura surselor, de tipul de construcție, de posibilitățile de exploatare și de transport. Identificarea cu precizie a locului de exploatare, îndeosebi pentru cariere vechi, este uneori dificilă. Exploatările de extindere mică au fost acoperite cu vegetație sau cu alunecări de teren. Alte cariere au fost reluate în timpurile moderne și roca din care s-au extras vechile blocuri nu mai există. În alte situații, s-au spoliat construcții mai vechi sau au fost utilizate blocuri descoperite ocazional.

Nr. probei	Secțiunea arheologică	Descriere	Diagnostic
FB-14e	S48/2006	Rebut de mozaic (teseră) provenit din fundația aripii nordice a claustrului	Calcar (Jurasic mediu?)
FB-29	S2/2004	Fragment din material de construcție – descoperire izolată de la sud de biserica abațială	Calcar (Jurasic superior)
FB-33	S2/2004	Fragment din piciorul fântânii claustrului	Calcar (Cenozoic)
FB-28f	S46/2006	Teseră de mozaic – piesă izolată descoperită în perimetrul încăperii vecine cu latura vestică a claustrului	Gresie (Cretacic?)

Tabelul 1. Lista probelor de roci sedimentare de la mănăstirea Bizere utilizate pentru studiul mineralogic-petrografic și paleontologic

La mănăstirea Bizere au fost identificate roci sedimentare atât în zidărie, cât și în mozaic (tesere). Sunt roci compacte de culoare albă-cenușie, fără stratificație evidentă. Din secțiuni arheologice realizate în anii 2004 și 2006, pentru studiul mineralogic-petrografic și paleontologic au fost prelevate patru probe (**Tabelul 1**). Analizele de microscopie optică în lumină polarizată arată prezența calcarelor (predominant) și a gresiilor.

Descriere mineralogică-petrografică și paleontologică

Proba FB-14e este un calcar de tipul wackestone-packstone cu „filamente” (**Pl. 43/a, b**), componentul mineralogic fiind calcitul. Calcarul conține numeroase fragmente de bivalve pelagice cu cochilie subțire, precum și alte fragmente scheletice: gastropode cu cochilie subțire, mici fragmente din piese de echinoderme, rare foraminifere nodosariide, posibile fragmente de briozoare.

Acest tip de facies carbonatic este frecvent în Jurasicul mediu (Bathonian-Callovia) din arealul tethysian². Faciesul nu se constituie

¹ Studiul a fost finanțat prin Proiectul UEFISCSU/CNCSIS PN2-ID2241/2008.

² Tethys este numele unui ocean care a ocupat poziția aproximativă a centurii muntoase Alpi-Carpați-Himalaia între sfârșitul Paleozoicului și Cenozoic (K. K. E. Neuendorf,

însă într-un argument sigur de vârstă și de proveniență, acesta putând să apară și în alte niveluri stratigrafice (e.g. Jurassic superior).

Proba FB-29 este un calcar alb cu nuanțe cenușii-rozacee, format, mineralogic, din calcit. Calcarul este dezvoltat în facies de tip wackestone peloidal-bioclastic, cu *Pseudocyclamina* (*Streptocyclamina*) *muluchensis* HOTTINGER (foraminifer) (Pl. 43/c, d, e). Mai apar rare miliolide și foraminifere textulariacee mici precum și foarte rare fragmente mici de bivalve și de alge dasycladale (Pl. 43/f). Dintre granulele ne-scheletice, peloidele sunt mai frecvente (cu dimensiuni în jur de 0,2-0,3 mm). Cele mai multe dintre ele par să provină din bioclaste micritizate. Apar și claste mai mari (intraclaste? sau bioclaste mari micritizate). Liantul este micritic, ușor recristalizat la microspatit. Specia *Pseudocyclamina muluchensis* a fost descrisă din depozite kimmeridgiene și indică vârsta Jurassic superior (probabil Kimmeridgian) pentru această probă³.

Proba FB-33 reprezintă un calcar cenușiu închis, bioacumulat, dezvoltat în facies de tip packstone bioclastic, respectiv un bioclastit (Pl. 44/a, b). Roca este constituită dintr-o aglomerare de fragmente de briozoare, bivalve, piese de echinoderme și rare foraminifere cu test hialin. Liantul este micritic. Calcarul este predominant calcitic și conține cantități mici de material terigen (cuarț siltic). Aspectul general este cel de rocă cenozoică⁴ (fără a se putea preciza vârsta).

Proba FB-28f este o gresie siltică constituită din granule fine de cuarț prinse într-un ciment cuarțos-micaceu cu oxizi de fier (Pl. 44/c, d). Roca are un aspect slab metamorfozat.

Considerații privind originea rocilor de construcție

Pe baza caracteristicilor microscopice, inclusiv paleontologice, ale calcarelor și respectiv a gresiei, se pot face supoziții asupra provenienței lor.

Calcarele jurasic superioare au fost utilizate îndeosebi la construcții (proba FB-29). Aceste calcare ar putea proveni de pe valea Mureșului, din zona localității Căpâlnaș, situată la cca 65 km est de fosta mănăstire (Pl. 44/e). Calcarele care apar aici pe suprafețe extinse au caracteristici similare, mineralogice, petrografice și paleontologice⁵, cu cele descoperite la Frumușeni.

Originea calcarului cu „filamente” (Jurasic mediu?) care constituie teserele albe (Proba FB-14e) este dificil de precizat. Este

J. P. Jr. Mehl, J. A. Jackson, *Glossary of geology*. 5th edition. American Geological Institute, Alexandria, Virginia, 2005).

³ L. Hottinger, *Foraminifères imperforés du Mésozoïque marocain*, în *Notes et Memoires du Service Géologique du Maroc*, 209, 1967; J. P. Bassoullet, *Foraminiférés. Les grads foraminifères*, în E. Cariou, P. Hanzpergue (ed.), *Biostratigraphie du Jurassique ouest-européen et méditerranéen: zonations parallèles et distribution des invertébrés et microfossiles*. Groupe Français d'études du Jurassique. Bulletin du Centre de Recherche Elf Exploration Production, mém. 17, p. 293-304.

⁴ Cenozoic înlocuiește vechiul termen *Tertiär*.

⁵ Al. Codarcea, R. Dimitrescu, N. Gherasi, M. Mureșan, G. Mureșan, H. Kräutner, F. Kräutner, M. Lupu, F. Marinescu, H. Savu, A. Arghir Drăgulescu, *Harta geologică a României*. Scara 1:200.000, Foaia Deva, Institutul Geologic București, 1967.

posibil ca teserele să fi fost prelucrate din resturi rezultate în procesul de fasonare pe loc a unor blocuri de construcție sau dintr-un bloc izolat, găsit întâmplător. La fel de bine, acest calcar ar putea fi însă și un facies local al calcarelor jurasic superioare de la Căpâlnaș. O ipoteză de lucru, luată în calcul de echipa care realizează cercetarea arheologică, ar fi proveniența calcarului alb dintr-un sit roman (încă neidentificat).

Calcarul cenozoic (proba FB-33), găsit fragmentar, și care provine cel mai probabil de o componentă din fântâna claustrului poate să-și aibă originea în zona Baștea-Crivina, localizată la cca 65 km spre est, nu departe de calcarele jurasic superioare de la Căpâlnaș (Pl. 44/e).

Localizarea provenienței gresiei din proba FB-28 este mai dificilă. Gresii (cretacice) apar în multe locuri din zonă dar, în general, au un caracter carbonatic (gresii calcaroase). Doar spre est de Frumușeni, în zona Ususău-Dorgoș⁶ și în zona Moronoșteni-Căprița-Dumbrăvița⁷, apar gresii similare celei de la Frumușeni. Cea mai plauzibilă pare a fi originea ei în zona Ususău-Dorgoș, situată la cca 25–30 km est de Frumușeni (Pl. 44/e), unde gresiile apar la suprafață pe malul sudic al Mureșului.

Corina IONESCU, Ioan I. BUCUR

THE ANALYSIS OF CERTAIN SEDIMENTARY ROCKS⁸

Abstract

Sedimentary rocks, identified at the monastery of Bizere, were used both for masonry and mosaic decoration, as *tesserae*. These were compact white-grey rocks with no obvious stratification. Four samples (**Table 1**) were taken from archaeological sections excavated in 2004 and 2006 for the preliminary mineralogical-petrographical and paleontological study. One sample comes from the structure of a well (belonging to the cloister), another from a building with yet unidentified function, located south of the abbey church, while two others from the workshop that created the mosaic inside the abbey church.

Optical microscopy analyses under polarized light indicated that the samples were lime stones (most of them) and sand stones.

On the basis of microscopic characteristics, including paleontological ones, several suppositions could be formulated on the provenance of these rocks.

Upper Jurassic lime stone was mainly used for constructions (sample FB-29). These lime stone blocks might have been extracted from the Mureș Valley, near the settlement of Căpâlnaș located ca. 65 km east of the former

⁶ D. Giușcă, M. Bleahu, V. C. Papiu, C. Ghenea și Al. Manea, *Harta geologică a României. Scara 1:200.000*, Foaia Arad, Institutul Geologic, București, 1965.

⁷ D. Giușcă, M. Bleahu, H. Savu, M. Borcoș, *Harta geologică a României. Scara 1:200.000*, Foaia Brad, Institutul Geologic, București, 1967.

⁸ The research was financed through the UEFISCSU/CNCSIS PN2 project -ID2241/2008.

monastery of Bizere (**Pl. 44/e**). Lime stone visible there over wide areas shows similar mineralogical, petrographical, and paleontological characteristics to those discovered in Frumușeni.

One encounters difficulties is indicating the origin of lime stones with filaments (middle Jurassic?) used in the making of white *tesserae* (sample FB-14e). It is possible that these *tesserae* were made from waste materials produced during on-site preparation of construction stone blocks or from an isolated stone found by chance. The limestone might equally be a local *facies* of upper Jurassic lime stone from Căpâlnaș. Another working hypothesis taken into consideration by the team performing the archaeological research is that the white lime stone came from a (yet unidentified) Roman site.

Cenozoic lime stone (sample FB-33), discovered in fragments, most probably used in a component part of the cloister well might have originated in the Baștea-Crivina area located ca. 65 km. southwards, not far from the upper Jurassic lime stones from Căpâlnaș (**Pl. 44/e**).

Locating the origin of the sandstone in sample FB-28 is more difficult. (Cretaceous) sand stones feature in many places in the area but they generally have carbonate character (calcareous sand stones). Similar sand stones can only be found east of Frumușeni, in the Ususău-Dorgoș area, and in the Moronoșteni-Căprița-Dumbrăvița area. The sand stone in Frumușeni most probably comes from the Ususău-Dorgoș, located ca. 25–30 km. to the east (**Pl. 44/e**), where sand stone is visible at the surface, on the southern bank of the River Mureș.

2. STUDII PRELIMINARE DE MINERALOGIE ȘI PETROGRAFIE ASUPRA MATERIALULUI TEGULAR: COMPOZIȚIE ȘI MICROFABRIC¹

Introducere

Aplicarea metodelor mineralogice-petrografice de investigare în studiul artefactelor arheologice a devenit a câștigat teren în România și privesc ceramica (vase ceramice), uneltele litice, pigmentii, mai puțin sticla sau materialele organice. Studiile privind materialul tegular, i.e. cărămizi și țigle, sunt însă sporadice², spre deosebire de situația pe plan mondial, unde astfel de studii sunt de rutină³.

Analiza materialului tegular se bazează pe aceleași considerente ca și analiza materialului vaselor ceramice uzuale („vase de lut”), respectiv tratarea acestuia ca pe o rocă artificială⁴, formată prin metamorfism termic (ardere) la presiune normală și temperatură înaltă⁵. Astfel, metodele mineralogice-petrografice de studiu sunt cele mai în măsură să ofere informații privind compoziția și fabricul unui corp ceramic⁶. Corpul ceramic, atât în cazul „vaselor de lut” cât și al materialului tegular, este constituit dintr-o matrice și diverse fragmente, numite și claste. Convențional, matricea include particulele

¹ Cercetările au fost finanțate prin proiectul PN2 UEFISCSU/CNCSIS, ID-2241/2008.

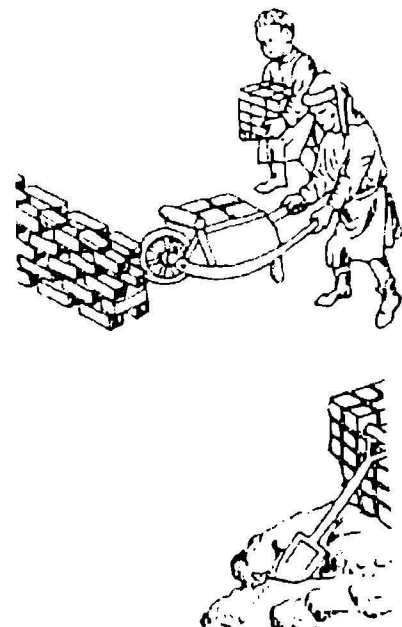
² C. Ionescu, L. Ghergari, O. Țentea, *Interdisciplinary (mineralogical-geological-archaeological) study on the tegular material belonging to the Legion XIII Gemina from Alburnus Maior (Roșia Montană) and Apulum (Alba Iulia): possible raw materials sources*, în *Cercetări Arheologice*, 13, 2006, p. 45–76.

³ Spre exemplu: P. Bruhns, R. X. Fischer, *Phase reactions in the brick firing process of V-doped clay*, în *European Journal of Mineralogy*, 13, 2001, p. 611–619; S. Wolf, *Estimation of the production parameters of very large medieval bricks from St. Urban, Switzerland*, în *Archaeometry*, 44, 2002, p. 37–65; B. Bauluz, M. J. Mayayo, A. Yuste, C. Fernandez-Nieto, J. M. Gonzalez Lopez, *TEM study of mineral transformations in fired carbonated clays: relevance to brick making*, în *Clay Minerals*, 39 (3), 2004, p. 333–344; G. Cultrone, E. Sebastian, K. Elert, M. J. de la Torre, O. Cazalla, C. Rodriguez-Navarro, *Influence of mineralogy and firing temperature on the porosity of bricks*, în *Journal of the European Ceramic Society*, 24, 2004, p. 547–564; G. Cultrone, E. Sebastian, M. J. de la Torre, *Mineralogical and physical behavior of solid bricks with additives*, în *Construction and Building Materials*, 19, 2005, p. 39–48; G. Cultrone, I. Sidrabab, E. Sebastian, *Mineralogical and physical characterization of the bricks used in the construction of the “Triangul Bastion”, Riga (Latvia)*, în *Applied Clay Science*, 28, 2005, p. 297–308; S. Pavia, *The determination of brick provenance and technology using analytical techniques from physical sciences*, în *Archaeometry*, 48 (2), p. 201–218; I. Kocserha, L. A. Gömze, *Friction properties of clay compounds*, în *Applied Clay Science*, 48, 2006, p. 425–430.

⁴ M. Maggetti, *Chemical analyses of ancient ceramics: What for?*, în *Chimia*, 55, 2001, p. 923–930; Idem, *Ceramics. Archaeometry Group, University of Fribourg*, 2001 (<http://www.unifr.ch/geoscience/mineralogy/archmet/index.php?page=749>).

⁵ V. Hoeck, C. Ionescu, L. Ghergari, C. Precup, *Towards mineralogical and geochemical reference groups for some Bronze Age ceramics from Transylvania (Romania)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Geologia*, 54 (2), 2009, p. 41–51.

⁶ Vezi și J. Riederer, *Thin section microscopy applied to the study of archaeological ceramics*, în *Hyperfine Interactions*, 154, 2004, p. 143–158.

mai mici de 0,02-0,015 mm⁷ și din punct de vedere mineralogic este formată în general din minerale argiloase (illit, caolinit, smectite), cuarț, feldspat, mice și oxizi de fier. La acestea se adaugă alte minerale, cum sunt piroxen, amfibol, granat, zircon, apatit, rutil, titanit. Ocazional se întâlnesc agregate hematitice (concrețiuni pedogenetice), originare din sol. Fragmentele au fost clasificate în următoarele categorii: cristaloclaste (fragmente de cristale), litoclaste (fragmente de roci), bioclaste (fragmente de materie organică vegetală sau animală) și ceramoclaste (fragmente de ceramică mai veche)⁸.

Lucrarea de față reprezintă rezultatele preliminare ale studiului mineralogic și petrografic realizat asupra unor probe de material tegular (cărămizi) descoperit în timpul campaniei din anul 2006 de la mănăstirea Bizere (secolele XI-XVI). Studiul a urmărit obținerea unor informații de bază, respectiv clarificarea compoziției și a caracteristicilor de fabric (microstructură și microtextură). S-a bazat în principal pe descrierea microscopică, în scopul stabilirii unei baze de date utilă eventualelor studii comparative și analogii. Orice analiză arheometrică a unui material ceramic trebuie să înceapă cu un studiu al componentelor și fabricului, ca bază pentru alte analize mai sofisticate. Rezultatele prezentate în această lucrare vor fi completate cu date noi, obținute pe baza unor analize speciale, e.g. difracție de raze X, microsondă electronică. Acestea vor permite elaborarea unor ipoteze privind tipul materiilor prime folosite, a surselor geologice, a tehnologiei de ardere utilizate și implicit a localizării unor eventuale ateliere de producție.

2. Probe și metode de studiu

În prima etapă au fost studiate 15 de probe de material tegular, respectiv fragmente de cărămizi (**Tabelul 1**). Probele au fost spălate cu apă și lăsate să se usuce la temperatura camerei. Observațiile macroscopice, cu ochiul liber sau la lupa stereoscopică Nikon SMZ660, au permis identificarea unor caracteristici ale materialului în spărtură proaspătă. Din fiecare probă au fost executate secțiuni subțiri prin tăierea unor felii de 2–3 mm grosime cu un disc diamantat. Aceste felii de ceramică au fost fixate pe suprafața unei lame de sticlă și apoi șlefuite până la o grosime finală de 0,02-0,03 mm. Secțiunile subțiri au fost studiate din punct de vedere mineralogic-petrografic la un microscop Nikon Eclipse E200 Pol (lumină polarizată). Fotografiiile la microscop au fost obținute cu o cameră digitală COOLPIX 995 atașată la microscopul petrografic.

⁷ M. Maggetti, *Mineralogisch-petrographische Untersuchung des Scherbenmaterials der urnenfelderzeitlichen Siedlung Elchinger Kreuz, Ldkr. Neu-Ulm/Donau*, în *Kataloge der Prähistor. Staatssamml. München*, 19, 1979, p. 141–172; Idem, *Phase analysis and its significance for technology and origin*, în J. S. Olin, A. D. Franklin (ed.), *Archaeological Ceramics*, Smiths Inst Press, Washington DC, 1982, p. 121–133.

⁸ L. Ghergari, Gh. Lazarovici, C. Ionescu, T. Tămaș, *Studii geoarheologice asupra unor artefacte ceramice din neoliticul timpuriu din România: Stațiunea de la Lunca-Poiana Slatinii, Jud. Neamț*, în *Angvstia*, 4, 1999, p. 1–7; C. Ionescu, L. Ghergari, *Caracteristici mineralogice și petrografice ale ceramicii romane de la Napoca*, în V. Rusu-Bolindeț, *Ceramica romană din Napoca*, Cluj-Napoca, 2007, p. 434–462.

3. Caracteristici mineralogice și petrografice

3.1. Macroscopie

Cărămizile au culoare roșie spre portocalie, în general omogenă. Sunt vizibile claste de dimensiuni variate, a căror natură nu se poate stabili numai pe baza caracteristicilor macroscopice. O singură probă (FB-25) are o structură zonală, cu o parte centrală de culoare cenușie închisă și o parte exterioară de culoare roșie-portocalie.

3.2. Microscopie optică în lumină polarizată

Studiul microscopic relevă un material ceramic eterogen, grosier, cu o matrice argiloasă în care apar claste (fragmente) de natură minerală (Pl. 45-49).

Nr. probă	Secțiunea arheologică	Descrierea probei
FB-1	S 43/2006	Cărămidă din podea din încăperea aflată la sud de refectoriu
FB-2	S 43/2006	Cărămidă din podea din încăperea aflată la sud de refectoriu
FB-8	S 45/2006	Cărămidă din pavimentul laturii vestice a porticului (claustru)
FB-9	S45/2006	Cărămidă din podeaua încăperii aflate la vest de portic
FB-10	S46/2006	Cărămidă izolată
FB-12	S47/2006	Placă ceramică, izolată
FB-15	S 54/2006	Cărămidă din colțul nord-vestic al fundației capelei
FB-16	S 54/2006	Cărămidă din colțul nord-vestic al elevației capelei
FB-17	S 50/2006	Cărămidă de la peretele sudic al cistei lui M 111 (centrul capelei)
FB-18	S 53/2006	Cărămidă din zona de fundare a absidei capelei
FB-19	S50/2006	Cărămidă din elevația stâlpului sud-estic adosat capelei la vest
FB-20	S54/2006	Cărămidă din elevația stâlpului nord-vestic adosat capelei la vest
FB-21	S 50/2006	Cărămidă din fundația stâlpilor sudici din fața capelei la vest
FB-22	S50/2006	Cărămidă din elevația stâlpului sud-vestic adosat capelei la vest
FB-24	S57/2006	Cărămidă de la stâlp adosat palatului pe latura sudică

Tabelul 1. Localizarea probelor de cărămizi

Determinările granulometrice au fost efectuate la microscopul petrografic, prin scanarea optică a suprafeței secțiunilor subțiri. Datele privind mărimea și cantitatea componentelor minerali (matrice și claste) au permis încadrarea lor în clasele granulometrice din *clasificarea Wentworth (1922)*⁹: lutit *i.e.* particule cu diametrul sub 0,004 mm; silt *i.e.* particule cu diametrul cuprins între 0,004 și 0,063 mm; arenit *i.e.* particule cu diametrul cuprins între 0,063 și 2 mm și respectiv rudit *i.e.* particule cu diametrul peste 2 mm. Ponderea ridicată a fragmentelor mai mari, de peste 0,1 mm, relevă caracterul grosier al masei ceramice tegulare¹⁰.

Proba FB-1. La nivel microscopic, masa ceramică are structură grosieră și textură neorientată. Este constituită dintr-o matrice feruginoasă semitranslucidă (văzută cu 1P = 1 polarizor). La polarizori

⁹ C. K. Wentworth, *A scale of grade and class terms for clastic sediments*, în *Journal of Geology*, 30, 1922, p. 377-392.

¹⁰ A se vedea clasificarea granulometrică a ceramicii din C. Ionescu, L. Ghergari, *Modeling and firing technology – reflected in the textural features and the mineralogy of the ceramics from Neolithic sites in Transylvania (Romania)*, în *Geologica Carpathica (Sp. Iss., CD)*, 53, 2002; C. Ionescu, L. Ghergari, *Vinča ceramics (Middle Neolithic) in Transylvania: petrographical and geoarchaeological features*, în A. A. Chatzipetros & S. B. Pavlides (ed.), *The Proceedings of The 5th International Symposium on Eastern Mediterranean Geology*, vol. 2, Thessaloniki, 2004, p. 751-754.

încrucișați (P+), matricea apare microcristalină (birefringentă) cu puține zone amorfe (izotrope), limitate la spațiile intergranulare, unde s-a produs procesul de sinterizare (Pl. 45/a, b). În matrice apar numeroase claste de dimensiuni variate dar care nu depășesc 0,4–0,5 mm în diametru. Ponderea granulelor din categoria silt este în jur de 30%. Claste grosiere, arenitice, sunt rare (2–3% din întreaga masă). Compozițional, predomină cristaloclastele de cuarț de origine metamorfică, urmate de feldspat și miche. Micele sunt reprezentate de muscovit și mai rar biotit alterat. Dintre mineralele grele¹¹ se întâlnesc amfiboli (hornblendă), piroxeni, turmalină, zircon, minerale opace. În masa ceramică apare rar și calcit microcristalin, netransformat termic. Ca litoclaste, au fost identificate fragmente de cuarțite (predomină), mai rar agregate silicioase și fragmente de natură cuarțo-feldspatică (din cauza dimensiunilor mici nu se poate preciza exact originea).

Proba FB–2. Ceramica are structură grosieră și textură neorientată (Pl. 45/c, d). Ponderea categoriei granulometrice medii (silt) este de cca 25% iar clastele mai grosiere, de până la 0,5 mm, depășesc 10%. Masa ceramică este constituită dintr-o matrice opacă din cauza oxizilor de fier (1P). La polarizori încrucișați matricea apare amorfă, izotropă, cu foarte rare zone microcristaline (birefringente). Dintre cristaloclaste au fost identificate cuarț, feldspați plagioclazi, muscovit, biotit, amfibol (hornblendă), piroxen, granat și minerale opace. Ca litoclaste predomină cuarțitul, gnaisul, micașistul. Mai rar apar fragmente cuarțo-feldspatice (granit?).

Proba FB–8. Microscopic, se observă o masă ceramică eterogenă, cu numeroase claste cuarțitice mici, în medie cu diametrul de 0,02 mm (Pl. 45/e, f). Cantitatea de silt este de cca 23–25%; clastele mai grosiere, de peste 0,1 mm, nu depășesc 5%. Dimensiunea maximă a clastelor nu trece de 0,4–0,5 mm. Textura este neorientată. Matricea argiloasă este feruginoasă, semitranslucidă și are culoare brun deschisă (1P). Optic, matricea apare predominant amorfă, respectiv izotropă, doar local se observă zone microcristaline, birefringente (P+). În matrice apar înglobate fragmente de cuarț, feldspat potasic și feldspat plagioclaz, lamele de muscovit și biotit. Sunt prezente de asemenea rare granule de amfiboli (hornblendă), piroxeni, granați și minerale opace. Fragmentele de roci sunt aceleași cu cele din proba FB–2, respectiv cuarțite și gnaise.

Proba FB–9. Este o ceramică cu peste 10% fragmente grosiere, arenitice și cca 25% granule din categoria silt. Textura este neorientată. Corpul ceramic apare la un polarizor cu o matrice feruginoasă semitranslucidă, de culoare brun deschisă (Pl. 46/a, c). La polarizori încrucișați matricea are structura amorfă (izotropă), local cu zone microcristaline, birefringente (Pl. 46/b, d). Clastele sunt reprezentate de cuarț, feldspați plagioclazi, feldspat potasic, muscovit, biotit

¹¹ Minerale cu densitate mai mare de 2.85 g/cm³ (K. K. E. Neuendorf, J. P. Jr. Mehl, J. A. Jackson, *Glossary of geology*. 5th edition. American Geological Institute Alexandria, Virginia, 2005).

cloritizat, amfiboli, piroxeni, titanit, apatit, granat, minerale opace. Ca litoclaste, pe lângă omniprezentele fragmente de cuarțite și gnaise, apar claste de masă fundamentală vulcanică (posibil andezit sau andezit bazaltoid) și câteva fragmente de calcare. Acestea din urmă prezintă slabe transformări termice, vizibile sub forma unor fine coroane de reacție (**Pl. 46/a, b**).

Proba FB-10. Granulometric, în corpul ceramic apar cca 35% claste de mărimea siltului și cca 10% claste de dimensiuni mai mari, arenitice. Cel mai mare clast observat în secțiune are 1,5 mm diametru. Textura este neorientată. Materialul ceramic este constituit dintr-o matrice argiloasă feruginoasă semitranslucidă (1P). La polarizori încrucișați, matricea apare predominant microcristalină, birefringentă. Zonele izotrope se limitează la spațiile intergranulare, unde s-a atins stadiul de sinterizare (**Pl. 46/e, f; Pl. 47/a, b**). În matrice se observă fragmente de cuarț (predominant), feldspat plagioclaz maclat, feldspat potasic, muscovit, biotit alterat, hornblendă, epidot, granat, calcit transformat termic (fără posibilitatea identificării produșilor de transformare). Ca litoclaste, au fost identificate următoarele roci: cuarțit, șist cuarțo-micaceu, micașist, granit, riolit, andezit, calcar (transformat termic).

Proba FB-12 are structură grosieră, cu cca 30–32% silt și cca 15% arenit. Clastele cele mai mari au 1,2 mm în diametru. Este singura probă care prezintă textură slab orientată, posibil doar local, datorită presiunii exercitate la fasonarea blocului ceramic. Matricea are o microstructură complexă (1P), cu zone brune opace și zone incolore, transparente (**Pl. 47/c, d**). La polarizori încrucișați, matricea apare ca o masă argiloasă intens transformată termic, izotropă. Acest proces termic include stadiul de amorfizare (distrugere a rețelei cristaline a mineralelor) și stadiul de topire, respectiv formare de sticlă. Din categoria cristaloclastelor au fost identificate: cuarț (predomină), feldspat plagioclaz, muscovit și puțin biotit, amfiboli (hornblendă), piroxen și zircon. În masa ceramică apare calcit, dar de natură secundară, probabil datorat îngropării. Ca litoclaste apare fragmente de cuarțit, șist cuarțo-micaceu, gnais, rocă granitoidă sau aplitică, silicolit (chert).

Proba FB-15. Granulometric, corpul ceramic conține cca 20% claste din categoria silt și 10% claste din categoria arenit. Clastele nu depășesc 0,5 mm în diametru. Textura este neorientată. Microscopic, ceramica este formată dintr-o matrice feruginoasă semitranslucidă de culoare brună și respectiv claste (**Pl. 47/e, f**). La polarizori încrucișați, matricea este amorfă (izotropă), cu rare zone microcristaline (birefringente). Cuarțul, plagioclazii, feldspatul potasic, miclele și în mai mică măsură amfibolii, piroxenii, zirconul și granații formează cristaloclastele. Litoclastele sunt reprezentate de cuarțit, gnais și andezit/andezit bazaltoid.

Proba FB-16 prezintă caracteristici granulometrice asemănătoare celorlalte probe, respectiv cca 30% silt și 10% arenit (1,2 mm diametrul maxim). Textura este neorientată. Microscopic, masa ceramică are o matrice feruginoasă semitranslucidă spre opacă, de

culoare brun deschisă (**Pl. 48/a, b**). La polarizori încrucișați, matricea apare izotropă (amorfă), cu rare zone anizotrope (microcristaline). În matrice apar fragmente de cuarț de origine metamorfică, mai rar magmatică, plagioclaz, feldspat potasic și mice. Ca minerale grele au fost identificate: amfibol (hornblendă), piroxen, apatit, granat. Dintre roci apar cuarțite și gnaise.

Proba FB-17 este o ceramică cu 30% claste din categoria silt și cca 10% claste din categoria arenitică (cu 0,5 mm diametrul maxim). Textura este neorientată. Ceramica este constituită dintr-o matrice feruginoasă, opacă (la 1P), respectiv amorfă, izotropă (la P+). Pe alocuri se observă mici zone anizotrope, slab birefringente, cu structură microcristalină (**Pl. 48/c, d**). În matrice sunt înglobate claste de cuarț, feldspați (plagioclaz și feldspat potasic), mice (muscovit și biotit alterat, cloritizat), hornblendă, piroxen, minerale opace. Rar, se observă și depuneri de calcit secundar, datorat îngropării. Ca litoclaste apar cuarțite, șisturi cuarțoase, agregate rotunjite de argilă, masă fundamentală de tip riolitic.

Proba FB-18. Granulometric, ceramica are cca 25% claste din categoria silt și cca 15% claste din categoria arenit (0,5 mm diametrul maxim). Textura este neorientată. Matricea este feruginoasă, opacă, de culoare brun deschisă (**Pl. 48/e, f**). La polarizori încrucișați apare izotropă, cu rare zone anizotrope, microcristaline. Clastele includ: cuarț, plagioclaz, feldspat potasic, mice, hornblendă, piroxen, granat, apatit. Dintre roci, apar: cuarțit, șist clorit și andezit/andezit bazaltoid.

Proba FB-19. Masa ceramică are cca 35% granule din categoria silt și cca 10% granule din categoria arenit, cu 1 mm diametrul maxim. Textura este neorientată. La microscop, matricea apare ca o masă feruginoasă semitranslucidă, de culoare brun deschisă. Optic, este anizotropă, microcristalină. Doar intergranular întâlnesc mici porțiuni amorfe, izotrope, datorate sinterizării. Compozițional, se identifică o largă varietate de minerale, e.g. cuarț, feldspat plagioclaz și potasic, mice, amfiboli (hornblendă), piroxeni, turmalină, epidot, titanit, staurolit. Au fost identificate și câteva granule de calcit transformat termic. Ca și litoclaste, apar: cuarțit, șist cuarțo-micaceu, micașist, gnais, andezit.

Proba FB-20 conține cca 25% claste din categoria silt și cca 15% claste din categoria arenit (cu 1,4 mm diametrul maxim). Textura este neorientată. Microscopic, matricea este o masă feruginoasă semitranslucidă, de culoare brună. Din punct de vedere optic, matricea este anizotropă, birefringentă, cu procese de sinterizare (**Pl. 49/a, b**). Ca și cristaloclaste apar: cuarț, feldspat plagioclaz zonat, feldspat potasic, muscovit, biotit, hornblendă, piroxen, granat, titanit, zircon, staurolit. Dintre litoclaste au fost identificate: cuarțit, gnais, șist cuarțo-micaceu, granit/aplit, andezit, dolerit, calcar micritic slab transformat termic.

Proba FB-21. Granulometric, este o ceramică cu cca 30% silt și numai 5% arenit (1 mm diametrul maxim). Textura este neorientată. Matricea ceramicii este feruginoasă, opacă (1P), respectiv izotropă (amorfă) cu zone rămase birefringente (microcristaline). În matrice

apare o gamă foarte largă de minerale (**Pl. 49/c, d**): cuarț metamorfic și magmatic, feldspat plagioclaz și feldspat potasic, muscovit, biotit alterat, amfibol (hornblendă), piroxen, turmalină, epidot-zoisit, titanit, granat, apatit. Mici aglomerări de calcit sunt transformate termic. Se observă și depuneri de calcit secundar. În categoria litoclastelor sunt prezente următoarele tipuri de roci: cuarțit, cuarțit micaceu, gnais, andezit, calcar transformat termic. În secțiune se observă și un bioclast, respectiv un fragment dintr-un spicul de spongier (fossil).

Proba FB-22 conține cca 32% granule din categoria silt și cca 12% granule din categoria arenit (1 mm diametrul maxim). Textura este neorientată. Matricea este feruginoasă, opacă (1P), respectiv amorfă (izotropă), cu zone microcristaline (slab birefringente). Dintre cristaloclaste, cel mai frecvent este cuarțul, urmat de feldspat plagiocaz și feldspat ortoclaz. În matrice se mai recunosc lamele de mice, granule de amfiboli și piroxeni, epidot, titanit, granat, apatit, rutil și minerale opace. Litoclastele includ fragmente de cuarțit, granit/aplit, andezit, calcar transformat termic.

Proba FB-24. Granulometric conține 30% silt și 10% arenit (0,5 mm diametrul maxim al clastelor). Textura este neorientată. Microscopic, matricea apare ca o masă opacă, de culoare brun închisă (1P). La polarizori încrucișați, matricea se prezintă ca o masă complet izotropă (**Pl. 49/e, f**), în care apar claste de cuarț, feldspat plagioclaz și potasic, muscovit și biotit, hornblendă, turmalină. Au fost identificate fragmente de cuarțit și granit. Pe fisuri este depus calcit secundar. Unele claste de cuarț și feldspat prezintă evidente fenomene termice, e.g. topire marginală, izotropizare, vitrifiere.

3.3. Observații

Este general acceptat că natura mineralogică a matricei oferă indicații privind materia primă argiloasă utilizată. Însă, din cauza dimensiunilor extrem de mici ale componentilor și mai ales din cauza transformărilor termice datorate arderii, investigațiile la nivel microscopic nu permit stabilirea cu exactitate a speciei minerale. Este și cazul materialului tegular de la Bizere. Ce se poate preciza cu siguranță este caracterul feruginos al argilei, reflectat de culoarea și opacitatea matricei, precum și atmosfera oxidantă a cuptorului, dovedită de culoarea roșie a masei ceramice¹².

Transformările termice sunt dificil de cuantificat exclusiv pe baze microscopice și comportă un anumit grad de eroare. Totuși, pe baza aspectului microcristalin, respectiv amorf/izotrop al matricei, coroborate cu observații asupra comportării termice a unor minerale cum sunt carbonații, cuarțul și feldspatul, se pot face estimări asupra intervalelor termice de ardere (**Tabelul 2**). Atingerea stadiilor de

¹² O. A. Shepard, *Ceramics for the archaeologist*, Carnegie Institute Washington, 1976; J. Molera, T. Pradell, M. Vendrell-Saz, *The colours of ca-rich ceramic pastes: origin and characterization*, în *Applied Clay Science*, 13, 1998, p. 187–202; B. Velde, C. I. Druc, *Archaeological ceramic materials. Origin and utilization*, Springer-Verlag Berlin, 1999; L. Nodari, L. Maritan, C. Mazzoli, U. Russo, *Sandwich structures in the Etruscan-Padan type pottery*, în *Applied Clay Science*, 27, 2004, p. 119–128.

sinterizare, amorfizare și de topire dovedesc temperaturi în intervalul larg de la 800 la 950 °C. Sinterizarea este un proces care se limitează strict la contactul dintre granule și indică temperaturi de peste 750 °C¹³, dar sub 850 °C. Topirea cuarțului și feldspatului însă nu are loc înainte de 900 °C. La peste 950–1000 °C micile dispar, fiind substituite îndeobște de mullit¹⁴. Carbonații încep să se descompună la peste 700 °C¹⁵, dar pot persista până în jur de 850¹⁶.

Astfel, probele FB-1, FB-10, FB-19 și FB-20 au fost arse la temperaturi relativ scăzute, care se încadrează în intervalul dintre 800 °C și 850 °C. La temperaturi mai ridicate, în jurul a 900 °C, au fost obținute cărămizile cu nr. FB-2, FB-8, FB-9, FB-15, FB-16, FB-17, FB-18, FB-21, FB-22, deci majoritatea probelor. Doar două cărămizi, FB-12 și FB-24, prezintă caracteristici care permit estimarea unei temperaturi mai ridicate, de peste 900 °C, dar care nu a depășit 950 °C.

Nr. crt.	Nr. probei	Caracteristicile optice ale matricei	Interval de ardere estimat
1.	FB-1	Microcristalină, sinterizată	800–850 °C
2.	FB-2	Amorfă, cu rare zone microcristaline	~ 900 °C
3.	FB-8	Amorfă, cu zone microcristaline	~ 900 °C
4.	FB-9	Amorfă, cu zone microcristaline	~ 900 °C
5.	FB-10	Microcristalină, sinterizată	800–850 °C
6.	FB-12	Amorfă	> 900 °C dar < 950 °C
7.	FB-15	Amorfă, cu zone microcristaline	~ 900 °C
8.	FB-16	Amorfă, cu rare zone microcristaline	~ 900 °C
9.	FB-17	Amorfă, cu rare zone microcristaline	~ 900 °C
10.	FB-18	Amorfă, cu rare zone microcristaline	~ 900 °C
11.	FB-19	Microcristalină, sinterizată	800–850 °C
12.	FB-20	Microcristalină, sinterizată	800–850 °C
13.	FB-21	Amorfă, cu zone microcristaline	~ 900 °C
14.	FB-22	Amorfă, cu zone microcristaline	~ 900 °C
15.	FB-24	Amorfă	> 900 °C dar < 950 °C

Tabelul 2. Estimarea intervalelor termice de ardere pentru cărămizile de la Bizere, pe baza caracteristicilor optice

Concluzii

Materialul tegular de la mănăstirea Bizere, analizat aici, este un material relativ grosier, cu compoziție eterogenă. Matricea are, în

¹³ T. Broeckmans, A. Adriaens, E. Pantos, *Analytical investigations of cooking pottery from Tell Beydar (NE-Syria)*, în *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B* 226, 2004, p. 92–97.

¹⁴ G. Cultrone, C. Rodriguez-Navarro, E. Sebastian, O. Cazalla, M. J. de la Torre, *Carbonate and silicate phase reactions during ceramic firing*, în *European Journal of Mineralogy*, 13, 2001, p. 621–634; K. Devineau, B. Devouard, F. Villieras, F. Faure, J.-L. Devidal, A. Kohler, *Evolution of product phase assemblages during thermal decomposition of muscovite under strong disequilibrium conditions*, în *American Mineralogist*, 91, 2006, p. 413–424.

¹⁵ M. J. Trindade, M. I. Dias, J. Coroado, F. Rocha, *Mineralogical transformations of calcareous rich clay with firing: A comparative study between calcite and dolomite rich clays from Algarve, Portugal*, în *Applied Clay Science*, 42, 2009, p. 345–355.

¹⁶ M. P. Riccardi, B. Messiga, P. Duminuco, *An approach to the dynamics of clay firing*, în *Applied Clay Science*, 15, 1999, p. 393–409.

general, o structură amorfă, mai rar microcristalină, datorită temperaturii ridicate de ardere. Cum natura exactă a materialului argilos nu poate fi determinată numai pe baza microscopiei optice, nu se poate aprecia decât că argila folosită ca materie primă este o argilă feruginoasă (roșie), posibil de vârstă cenozoică¹⁷, din zonă. Compoziția clastelor sugerează că pentru obținerea cărămizilor s-a folosit, fără îndoială, degresant, probabil nisip din râul Mureș.

Transformările termice sunt dificil de cuantificat integral numai pe baze microscopice. Totuși, atingerea stadiilor de amorfizare și de topire reflectă temperaturi în jur de 900 °C, pentru majoritatea cărămizilor. Cărămizile obținute la temperaturi mai scăzute (800–850 °C), respectiv mai ridicate (900–950 °C), provin probabil din alte șarje de ardere, ocazionale.

Corina IONESCU, Lucreția GHERGARI

PRELIMINARY MINERALOGICAL AND PETROGRAPHIC STUDIES
ON THE BRICK MATERIAL: STRUCTURE AND MICROFABRIC¹⁸
Abstract

This subchapter presents the preliminary results of the mineralogical and petrographic research on brick samples of the material discovered during archaeological research in 2006 on the site of the monastery of Bizere. The present research aimed at obtaining primary data on the structure and fabric characteristics of this material (microstructure and microtexture) and was primarily based on microscopic description; its goal was to establish a database useful for future comparative studies and the identification of analogies. All archaeometrical analysis of pottery must start from a study of components and fabric, as basis for more sophisticated analyses.

The results presented in this work will be completed with new data obtained from special analyses, i.e. X-ray diffraction and electronic microprobe. These will allow the formulation of hypothesis concerning the type of primary materials used, of geological sources, the firing technology employed and, implicitly, the location of workshops.

Fifteen samples of brick material have been researched during this first stage (**Table 1**), all brick fragments were recovered from the area of the abbey: funerary chapel, the portico, the palace, the cemetery and the refectory, from the main, eastern area of the building complex. The samples were washed with water and left to dry at room temperature. Macroscopic observation, with the naked eye or under a Nikon SMZ660 stereoscopic magnifying glass, allowed the identification of certain characteristics of the material, visible in its freshly broken edges. Small sections of each sample were cut with a diamond disk in 2–3 mm thick slices. These pottery slices were fixed on glass slides and then polished to a final thickness of 0.02–0.03 mm. The

¹⁷ Cenozoic este noua denumire a perioadei cunoscută ca *Terțiar*.

¹⁸ Research has been financed through the PN2 UEFISCSU/CNCSIS project, ID-2241/2008.

thin sections were mineralogically and petrographically studied under a Nikon Eclipse E200 Pol microscope (with polarized light). Microscope photographs were made with a COOLPIX 995 digital camera attached to the petrographic microscope.

The analysis indicated that the brick material from the monastery of Bizere analyzed here is rather coarse, with a heterogeneous structure. The matrix has in general, an amorphous structure, more rarely microcrystalline, due to the high firing temperature. As the exact nature of the clay cannot be determined on the basis of optical microscopy alone, one can only say that the argil used as primary material is ferruginous (red) clay, possibly dating from the Cenozoic, extracted from the area. The composition of clasts certainly shows that sand from the River Mureş was used to degrease clay used in the making of these bricks. It is difficult to quantify thermic transformations on microscopic basis alone. Nevertheless, for most bricks, the fact that the material reached amorphous and melting stages reflects a temperature of ca. 900 °C. Bricks produced at lower (800–850 °C), or higher temperature (900–950 °C) were probably fired during other, occasional charges (**Table 1**).

Ante 1150: întemeierea mănăstirii Bizere

Sec. XII–1230: perioada de maximă înflorire, în care se ridică cele mai importante componente ale complexului: biserica, refectoriul, claustrul de plan rectangular, palatul abațial și capela funerară, alte dependențe

1183: este amintită, pentru prima oară într-un izvor scris, mănăstirea *Bisra*. Faptul este prilejuit de un act de donație al regelui Bela al III-lea către biserica episcopală din Nitra, una dintre instituțiile care primește privilegiile echivalente (legate de cumpărarea și transportul sării) cu cele ale mănăstirii de pe Mureș²

1211: regele Andrei al II-lea confirmă abației de la Pannonhalma (Sf. Martin) privilegiile similare celor date abației Bizere (*ecclesia Bistriensis*) și bisericii din Arad (privitoare la cantitatea și transportul de sare pe Mureș)³

1230: regele acordă și comitelui Toma privilegiile asemănătoare cu ale bisericii de la Bizere (*ecclesia Bistriensis*): șase nave cu care să poată face pe Mureș trei transporturi scutite de vamă, dus-întors, și dreptul de a putea cumpăra sare de la orice ocnă⁴

1233: regele Andrei al II-lea confirmă, la înțelegerea de la Bereg, că *ecclesia de Bistria* are dreptul la 4.000 de bolovani de sare⁵

1234: cu ocazia unui conflict local, sunt pomeniți oamenii mănăstirii Bizere din satul *Suptal* (dispărut), alături de Lyther și Pousa, *procuratorum de Bistria*⁶

Ante 1236: conflict deschis între episcopia Cenadului și călugării abației Bizere pe care încearcă să-l soluționeze legatul papal Giacomo da Pecorara⁷

19 iunie 1236: se recapitulează fapte petrecute între abație și episcopia Cenadului, în câțiva ani de divergențe. Acestea ar fi avut la bază revendicări legate de drepturi patronale pe care episcopia considera că le avea asupra abației, dar și de alte motive nespecificate. Se invocă o primă sentință definitivă dată de legatul papal, care ținea seama de scutirile pe care abația le avea și de lipsa obligațiilor față de episcopie. Sentința fusese ignorată, abuzurile continuând. Prin urmare, alți reprezentanți (abați din dioceza Oradiei) au fost trimiși de papă pentru cercetarea adevărului, pentru aplicarea unor măsuri punitive și pentru restabilirea vechii libertăți a călugărilor de la Bizere. Conform poruncii, episcopul și complicii săi ar fi trebuit să plătească daune, dar și să se înfățișeze papei. Însă, ordinele au fost ignorate; mai mult, o mulțime de oameni trimiși de episcop ar fi spart porțile abației, ar fi încercat să întemnițeze pe abate și pe cei 32 de călugări care se aflau acolo. În final, abatele și doi călugări au fost uciși, iar alte persoane au fost rănite sau alungate. În fruntea mănăstirii s-a instalat un alt abate, Corneliu. Prin urmare, papa Grigore al IX-lea era nevoit să trimită noi delegați pentru a restabili ordinea și pentru a-i anatemiza pe uzurpatori⁸

3 septembrie 1236: dintr-un document papal reiese că mănăstirea nu avea încă un abate, iar episcopul și canonicii din Cenad luaseră dijme de la parohienii ținând de mănăstire și refuzaseră administrarea sacramentelor; mai mult, se vorbește din nou despre faptul că mănăstirea Bizere

¹ Cronologia de față se bazează în primul rând pe izvoarele scrise și cartografice, dar face apel și la documentele arheologice descoperite până în anul 2009.

² *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpádkori új okmánytár*, kiad. Wenczel G., XI, Budapest, 1873 (ÁÚO), p. 46–48; *Documente privind istoria României. Veacul: XI, XII și XIII. C. Transilvania, I (1075–1250)*, București, 1951 (DIR.XI–XIII.C.), p. 9–10.

³ ÁÚO, VI, p. 348–349; DIR.XI–XIII.C., I, p. 152.

⁴ Transumpt în actul lui Bela, fiul lui Andrei al II-lea, în anul 1231. ÁÚO, XI, p. 218–220; DIR.XI–XIII.C., I, p. 241–242.

⁵ ÁÚO, XI, p. 258–260; DIR.XI–XIII.C., I, p. 267.

⁶ DIR.XI–XIII.C., I, p. 142.

⁷ Reiese din documentul papal datat 19 iunie 1236 (DIR.XI–XIII.C., I, p. 293).

⁸ DIR.XI–XIII.C., I, p. 292–296.

fusese atacată de oamenii înarmați ai episcopului și jefuită de o serie de bunuri; din sacristie, luaseră cinci vase scumpe și trei scrisori privilegiale. Se menționează starea precară a așezământului și se convoacă din nou la Roma cei responsabili de pagubele produse⁹

20 septembrie 1236: se vorbește iarăși, tot în document papal, despre pagubele anterioare suferite de mănăstirea Bizere și de starea ei precară¹⁰

1 septembrie 1237: episcopul de Cenad, considerat bătrân și bolnav, este scutit de pedepsele anunțate de papă în anii anteriori. Dar, din bunurile episcopului se dispuneau despăgubiri bănești pentru călugăria abației, iar Corneliu, Zaharia, Rotundus și Matia, cei acuzați că au condus abuzurile și care n-au răspuns chemării la Roma, trebuie să fie excomunicați¹¹

1265: se menționează că abatele de Bezere avea o moșie pe apa Pâclișei, în comitatul Alba¹²

1321: la un litigiu cu nobili din familia Pósa, legat de moșii, este amintit abatele Iacob de la *ecclesia Beate virginis de Bysscere*¹³

1322: este amintit abatele de la Bizer¹⁴

1323: un abate este pomenit în legătură cu un proces legat de împărțirea unor moșii¹⁵

1333, 1335: satul Bizere este înregistrat la plata dijmelor papale¹⁶

1337: mănăstirea este lipsită de călugări; conducerea ei fusese uzurpată, ca și alte așezăminte benedictine, de către Ștefan, un fost călugăr mendicant, considerat „apostat”, care i-ar fi administrat bunurile în folosul propriu. Situația a determinat intervenția papei Benedict al XII-lea¹⁷

1341: abatele Mihail apare într-un document legat de un litigiu cu membri ai familiei Pósa¹⁸

1342: se vorbește despre cuantumul cheltuielilor făcute pentru repunerea în starea de funcționare a mănăstirii (*monasterium de Bissere*), de către abatele Siegfried de la Garamszentbenedek (Hronský Beňadik)¹⁹

1346: abatele Briciu de la Bizere era om de mărturie la o punere în stăpânire²⁰

1349: se pomenește pământul Wylak al mănăstirii Bizere²¹

1367: sunt semnalate năprasnice revărsări ale Mureșului²², despre care se poate presupune că au prejudiciat și mănăstirea

1385: abația avea pământul numit *Teser/Teszer*²³

1385–1388: abatele Nicolae este pomenit ca martor²⁴

1394: este menționată iarăși moșia Wylak a abației²⁵

1400: este înregistrat abatele Briciu (*abbas monasterii Beatae Mariae Virginis de Bissere*) la un conflict ce trebuia să se rezolve la Arad²⁶

⁹ DIR.XI-XIII.C., I, p. 299–300.

¹⁰ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia*, I, Romae, 1859, p. 149.

¹¹ DIR.XI-XIII.C., I, p. 303–304.

¹² *Documente privind istoria României. Veacul XIII. C. Transilvania*, II (1251–1300), București, 1952 (DIR.XIII.C.), p. 73.

¹³ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (DL), 91193 (<http://mol.arcanum.hu/dldf>).

¹⁴ Györfly Gy., *Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*, ediția a III-a, I, Budapest, 1987 (Györfly, I³), p. 173.

¹⁵ DL 2202.

¹⁶ *Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania*, vol. III (1331–1340), București, 1954 (DIR.XIV.C.), p. 224 (1333), 247 (1335).

¹⁷ DIR.XIV.C., III, p. 425–427.

¹⁸ DL 91315, 91321. Regeste și la Juhász K., *Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai - Aradi regeszták*, Gyula, 1962 (Juhász, *Aradi regeszták*), 45, 46.

¹⁹ DIR.C.XIV, IV, p. 94-95. Fotocopia documentului a fost publicată în vol. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. Takács I., Pannonhalma, 2001 (*Paradisum plantavit*), p. 114, 11.23.

²⁰ Juhász, *Aradi regeszták*, 61.

²¹ Györfly, I³, p. 177.

²² *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, XIII (1366–1370), București, 1994, p. 362.

²³ DL 91910.

²⁴ DL 71208. Juhász, K., *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyébe*, Budapest, 1926 (Juhász, *Hajdani monostorok*), p. 34; Idem, *Aradi regeszták*, 1962, 104.

²⁵ *Zsigmondkori oklevéltár, összeállította Mályusz E.*, I (1387–1399), Budapest, 1951 (ZsOkl), 3677.

²⁶ Juhász, *Aradi regeszták*, 137, 139, 140.

1401: *abbas Beatae Mariae Virginis de Bissere*²⁷

1402: abatele de Bizere câștigă unele pământuri (*Bozos și părți din Nadasd*) de la familiari ai nobililor Pósa²⁸

1405–1410: vicecomiții și juzii nobiliari locali emit documente la Bizere²⁹

1410: este înregistrat încă un abate al mănăstirii Bizere³⁰

1415: conflict între oameni ai abației Bizere, din satul *Vyfalw*, și vecini aflați pe pământul nobililor din familia Pósa³¹

Ante 1423: abatele Ladislau³²

1423: se menționează explicit hramul, ordinul și dioceza de care abația aparținea (*monasterium sancte Mariae de Bizere ordinis Sancti Benedicti Cenadiensis diocesis*). În acel an, postul de abate era vacant, iar în mănăstire se afla doar un călugăr; se spunea totodată, că în fruntea mănăstirii trebuie pus Blasiu, fiul lui Emeric³³

1428: Blasiu apare ca abate; totodată, se face o mențiune explicită despre hotarul comun al posesiunilor mănăstirii și ale capitlului din Arad³⁴; sunt date ca aparținând mănăstirii părți din târgul Sâmbăteni³⁵ și din satul *Vezethe* (*alio nomine Zent-Mihály* în 1354)³⁶

1444: se emite un document la Bizere³⁷

Ante 1448: este amintit abatele Paul³⁸

1454: un alt document este emis la Bizere³⁹

Ante 1471: abatele Anton este înregistrat la un mic litigiu cu nobili ce preluaseră moșii ale familiei Pósa⁴⁰

1507: în fruntea abației se afla Mihail, canonic și arhidiacon de Arad⁴¹

1514: se menționează, pentru ultima oară, că abația avea drept de vamă pe râul Mureș⁴²

1522: este înregistrat încă un abate al mănăstirii Bizere⁴³; parte din satul Cicir este în posesiunea abației⁴⁴

1528: toponimul Bizere este marcat la sud de Mureș, alături de simbolul unei construcții, pe harta lui Lazarus⁴⁵

²⁷ Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, Budapest, 1896 (Csánki, I), p. 767.

²⁸ DL 92215; Juhász, *Aradi regeszták*, 147.

²⁹ *ZsOkI*, II/2 (1400–1406), összeállította Mályusz E., Budapest, 1956, 3877, 3911, 4874, 5090, 6757, 6758; *ZsOkI*, VI/2 (1417–1418), Mályusz E. kéziratát kieg. és szerk. Borsa I., Budapest, 1999, 1722. Cel mai probabil, locul emiterii a fost în sat.

³⁰ DL 92366.

³¹ *ZsOkI*, V/2 (1415–1416), Mályusz E. kéziratát kieg. és szerk. Borsa I., 1997, 215.

³² Lukcsics P., *XV. századi pápák oklevelei*, I, Budapest, 1931 (Lukcsics, I), p. 540.

³³ Juhász K., *Die Stifte der Tschanager Diöcese*, Budapest, 1926, p. 40; Lukcsics, I, p. 540.

³⁴ Rupp J., *Magyarország helyrajzi története*, III, Pest, 1870 (Rupp, III), p. 67; Juhász, *Hajdani monostorok*, p. 34.

³⁵ Györffy, I³, p. 186; Engel P., *Hungary in the Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary. Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*, Budapest, [CD-ROM], 2001 (Engel, *Hungary in the Late Middle Age*), sub voce Szombathely.

³⁶ Csánki, I, p. 781; C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968 p. 420.

³⁷ DL 92968.

³⁸ Hervay F. L., *A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon*, în *Paradisum plantavit* (Hervay, *A bencések és apátságai története*), p. 485.

³⁹ Arhiva Națională Maghiară, DL 93244.

⁴⁰ Rupp, III, p. 68; Juhász, *Aradi regeszták*, 415.

⁴¹ Juhász, *Hajdani monostorok*, p. 34; Hervay, *A bencések és apátságai története*, p. 485.

⁴² E. Dörner, G. Kovách, *Documente ale fondului Brandenburg cu privire la campania lui Gh. Doja în valea Mureșului*, în *Studii. Revistă de Istorie*, 17, 1964, nr. 3, p. 502.

⁴³ Juhász, *Hajdani monostorok*, p. 34; Hervay, *A bencések és apátságai története*, p. 476.

⁴⁴ Engel, *Hungary in the Late Middle Age*, sub voce Csicsér.

⁴⁵ *Diferit de Zeudi*, în care se afla *castellum-ul. Siebenbürgen auf alten Karten*, bearbeitet von H. Meschendörfer, O. Mittelstrass, Heidelberg, 1996, Lazarus/Tannstetter, Siebenbürgen, 1528. Va urma să apară astfel sau numai cu toponim, sporadic, pe hărți de până la începutul secolului al XVIII-lea.

- 1557: mănăstirea este considerată pustie⁴⁶
 1562: funcția de abate devine onorifică⁴⁷.
 1567: *nahije*-ul turcesc al Aradului marchează Biszter ca un loc pustiu⁴⁸
 1764–1765: hartă cu toponimul *Monostor*⁴⁹
 1782–1785: *Monoster Insel*⁵⁰
 1785: locul fostei abații apare pe hartă cu inscripția *Rudera Monoster*⁵¹
 Ante 1835: localizarea ruinelor fostei abații Bizere de către Fábíán Gábor⁵²
 1872: periegheza lui Rómer Flóris
 1883: primul plan de situație cu ruinele din perimetrul fostei abații (Rácz Károly)⁵³

1981: o primă campanie arheologică (Mircea Rusu, George Pascu Hurezan, Mircea Barbu) în care s-au găsit fundații ale unei construcții considerate biserică și materiale arheologice izolate (pietre de construcție, fragmente de mozaic, alte artefacte)

1993: periegheză Suzana Moré Heitel, urmată de un studiu în care sunt incluse și date despre mănăstirea Bizere⁵⁴

1999: periegheză (Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan, Peter Hügel) urmată de includerea obiectivului în repertoriul bisericilor medievale din județul Arad⁵⁵

2001: se reia cercetarea arheologică și se identifică, în partea nord-estică a sitului, părți din fundațiile unei clădiri care probabil a fost palat abacial, apoi elemente dintr-o palisadă ce a funcționat la sud-vest de ea și morminte din cimitirul comunității monastice; începe sondarea ruinei turnului cu fântână interioară din jumătatea de vest a fostei abații

2002: investigațiile arheologice se îndreaptă spre refectoriul abației (conceput inițial cu trei nave despărțite de șase perechi de stâlpi) și se continuă cercetarea palatului, a cimitirului și a turnului cu fântână

2003: se localizează biserica principală a abației, la care se investighează apoi cele trei nave și parte din colaterala sudică a sanctuarului; în aceste spații apar două suprafețe de mozaic pavimentar, policrom; în paralel, continuă cercetarea refectoriului și a cimitirului

2004: se restituie și urmele părții răsăritene de la biserica abacială, cu o absidă principală și un cor flancat de colaterale închise semicircular; se investighează, totodată, cimitirul, legătura dintre biserică și clastru, dar și laturile de răsărit, apus și sud ale celei din urmă componente; continuă cercetarea turnului cu fântână; se recuperează o cantitate impresionantă de sculptură romanică de construcție provenind, în principal, de la porticul clastrului și de la biserica abacială

2005: cercetările se dezvoltă în perimetrul fostului clastru (est, vest, sud); se descoperă urmele fântânii din curtea interioară și ale aducțiunii de apă din clastru; continuă recuperarea unui important număr de fragmente sculptate de factură romanică provenind de la porticul clastrului; se identifică zona bucătăriei, situată la vest de refectoriu

2006: se descoperă integral urmele unei capele din cimitirul abației (între palat și biserica principală) și parte dintr-un portic ce lega probabil clastrul, capela și palatul; se continuă cercetarea

⁴⁶ Sörös P., *Az elenyészett benczés apátságok*, în vol. *A pannonthalmi Szent-Bendek-rend története*, XII/B, szerk. Erdélyi L., Sörös P., Budapest, 1916, p. 442–443.

⁴⁷ Juhász, *Hajdani monostorok*, p. 34.

⁴⁸ Engel, *Hungary in the Late Middle Age*, sub voce.

⁴⁹ <http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S11 No 0301.

⁵⁰ *Josephinische Landesaufnahme*, coll XXIV, sectio XXXII. Alte mențiuni cartografice similare, la **Pl. 4–8**, din prezentul volum.

⁵¹ Semnalată de Györffy, I³, p. 174.

⁵² Fábíán G., *Arad vármagye leírása*, I, Buda, 1835, p. 106.

⁵³ Rácz K., *A Zástyi apátság*, în *Délmagyarországi történelmi és régészeti értesítő*, IX, 1883, 3, p. 109–111.

⁵⁴ Suzana Moré Heitel, *Monsthorok a Maros mentén*, în vol. *Paradisum plantavit*, 2001, p. 268–269.

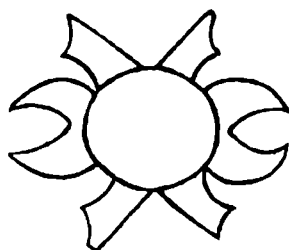
⁵⁵ A. A. Rusu, G. P. Hurezan și colab., *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000, p. 159–168.

palisadei, a palatului și a cimitirului, dar și a rămășițelor părții vestice a claustrului; se identifică un atelier de fierărie în continuarea refectoriului și a bucătăriei, ca și a unui grânar la sud de refectoriu; este organizată prima expoziție cu descoperiri de la fosta abație Bizere, în Complexul Muzeal Arad; apare prima publicație, trilingvă, de popularizare a mozaicurilor⁵⁶

2007: continuă investigarea claustrului și a încăperilor atașate pe sud și sud-est, a cimitirului și a valului cu palisadă și șanț de la vest de cimitir; este cercetată și zona de la vest de biserica abațială; se sondează zona aflată la sud de turnul fântânii; se descoperă urmele unui cuptor de pâine, izolat, la vest de fosta bucătărie a claustrului

2008: se identifică mai multe anexe atașate corpului principal al claustrului (pe vest și sud-est), se investighează în continuare zona de la vest de biserica principală; se descoperă urmele unei clădiri din zidărie care a funcționat la vest de turn și o amprentă de barcă utilizată drept varniță după dezafectare; de asemenea, urmele unei instalații cu doi piloni, de la nord de palat, a unor mari depozite din lemn și a unei instalații (portuare?) de la sud-est de clastru

2009: are loc curățarea și conservarea primară, în teren, a mozaicurilor descoperite în campania anului 2003; se continuă cercetarea zonei de la vest de clastru și de la vest de biserica principală; se identifică o altă clădire în sud-est; se execută lucrări minimale de protecție a sitului

⁵⁶ Ileana Burnichioiu, A. A. Rusu, *Mozaicurile medievale de la Bizere. The Medieval Mosaics from Bizere. Die Mittelalterliche Mosaiken von Bizere*, Cluj-Napoca, 2006.

BIZERE ABBEY: A CHRONOLOGY¹

Before 1150: the foundation of the Bizere monastery

Twelfth century–1230: the prosperous period, when the most important elements of the monastic complex are built: church, refectory, cloister of rectangular ground plan, the abbot's palace and funerary chapel as well as other annexes

1183: the monastery is mentioned for the first time in a written source in the form of *Bisra*. It is in a donation charter of Béla III to the episcopal church of Nitra, one of the institutions, which receives privileges similar to the ones of the monastery on the River Mureș²

1211: King Andrew II confirms the privileges of the abbacy of Pannonhalma (St. Martin), which were similar to the ones given to the church of Bizere (*ecclesia Bistriensis*) and the church of Arad (regarding the quantity and transportation of salt on the River Mureș)³

1230: the king gives to comes Thomas similar privileges to the ones of the church from Bizere (*ecclesia Bistriensis*): six ships with which he could make three transports of salt free of taxes, round trip on the Mureș, and the right to buy salt from any of the salt mines⁴

1233: King Andrew II confirms, at the treaty of Bereg, that *ecclesia de Bistria* has the right to 4.000 blocks of salt⁵

1234: with the occasion of a local conflict the people of the Bizere monastery from the village of *Suptal* (disappeared) are mentioned, together with Lyther and Pousa, *procuratorum de Bistria*⁶

Before 1236: open conflict between the bishopric of Csanád/Cenad and the monks of Bizere abbacy, which the papal legate Giacomo da Pecorara tries to solve⁷

19th June 1236: events of few years in discrepancy, which took place between the abbacy and the bishopric of Csanád/Cenad are summarized. These probably had as starting point claims to the patronage rights, which the bishopric thought to have over the abbacy but also for other unspecified reasons. A first definitive sentence given by the papal legate is invoked, which takes into account the exemptions that the abbacy had and the lack of obligations towards the bishopric. However, this sentence was ignored and the abuses continued. As a result, other representatives (abbots from the diocese of Oradea) were sent by the pope to seek out the truth and to re-establish but also to restrain the monks from Bizere. According to the decree the bishop and his accomplices should have paid the loss but also to appear in front of the pope. However, the orders were ignored; furthermore a multitude of people sent by the bishop broke down the gates of the abbacy, tried to imprison the abbot and the 32 monks, which were there. At the end, the abbot and two monks were killed and other persons were injured or expelled. At the head of the monastery another abbot was installed, Cornelius. Consequently Pope Gregory IX had to send new delegates (abbots from Pannonhalma and from other places) to reestablish the order and to anathematize the intruders.⁸

3rd September 1236: from the papal document results that the abbacy did not have an abbot yet and the bishop and canons from Cenad took tithes from the parishes that pertained to the monastery and refused the administration of sacraments; moreover, it is mentioned again the fact

¹ The chronology, first of all, is based on the written and cartographic sources but uses archaeological materials as well, discovered until the year 2009.

² *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpádkori új okmánytár*, kiad. Wenczel G., XI, Budapest, 1873 (ÁÚO), p. 46–48; *Documente privind istoria României. Veacul: XI, XII și XIII. C. Transilvania, I (1075–1250)*, București, 1951 (DIR.XI–XIII.C.), p. 9–10.

³ ÁÚO, VI, p. 348–349; DIR.XI–XIII.C., I, p. 152.

⁴ Transcribed in the document of Béla, son of Andrew II in the year 1231. ÁÚO, XI, p. 218–220; DIR.XI–XIII.C., I, p. 241–242.

⁵ ÁÚO, XI, p. 258–260; DIR.XI–XIII.C., I, p. 267.

⁶ DIR.XI–XIII.C., I, p. 142.

⁷ Results from the papal document dated to the 19th of June 1236 (DIR.XI–XIII.C., I, p. 293).

⁸ DIR.XI–XIII.C., I, p. 292–296.

that Bizere monastery was attacked by the bishop's armed men and robbed of a number of goods; from the sacristy they took five expensive vessels and three privilege letters. The poor condition of the settlement is mentioned and the ones responsible for the damage are summoned again to Rome⁹

20th September 1236: it is mentioned again, in a papal document, about the previous damage suffered by Bizere monastery and its poor state¹⁰

1st September 1237: the bishop of Cenad, considered to be old and sick, is exempted from the punishments announced in the previous years by the pope. From the goods of the bishop financial compensation is given to the monks of the abbacy, and Cornelius, Zacharias, Rotundus and Matthias, the ones who led the attacks and did not answer the summoning to Rome, had to be excommunicated¹¹

1265: it is mentioned that the abbot of *Bezere* had an estate on the *Pokluspotok* brook in the county of Alba¹²

1321: at a dispute with the nobles of the Pósa family, connected to estates, abbot Jacob from the *ecclesia Beate virginis de Bysscere* is mentioned¹³

1322: the abbot from Bizere is mentioned¹⁴

1323: the abbot is mentioned in connection to a process about some demesnes¹⁵

1333, 1335: the village of Bizere is registered in the papal tithes¹⁶

1337: the monastery has no monks; its management was usurped just as other Benedictine houses were, by Stephan, who was previously a mendicant monk and an "apostate", who administered the goods for his own use. The situation provoked the intervention of Pope Benedict XII¹⁷

1341: abbot Michael appears in a document connected to a dispute with the members of the Pósa family¹⁸

1342: the expenses are mentioned for the restoration of the monastery (*monasterium de Bissere*) by abbot Siegfried from Garamszentbenedek (Hronský Beňadik)¹⁹

1346: abbot Briccius from Bizere is witness to an installment of a possession²⁰

1349: the land *Wylak* of Bizere monastery is mentioned²¹

1367: impetuous flood inundations of the River Mureş are signaled²², which could have also endangered the monastery

1385: the abbacy's land *Teser/Teszer* is mentioned²³

1385–1388: abbot Nicholas is mentioned as a witness²⁴

1394: the abbacy's land *Wylak* is mentioned again²⁵

⁹ DIR.XI–XIII.C., I, p. 299–300.

¹⁰ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia*, I, Romae, 1859, p. 149.

¹¹ DIR.XI–XIII.C., I, p. 303–304.

¹² *Documente privind istoria României. Veacul XIII. C. Transilvania*, II (1251–1300), Bucureşti, 1952 (DIR.XIII.C.), p. 73.

¹³ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (DL), 91193 (<http://mol.arcanum.hu/dldf>).

¹⁴ Györfly Gy., *Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*, I, Budapest, 1987 (Györfly, I³), p. 173.

¹⁵ DL 2202.

¹⁶ *Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania*, vol. III (1331–1340), Bucureşti, 1954 (DIR.XIV.C.), p. 224 (1333), 247 (1335).

¹⁷ DIR.XIV.C., III, p. 425–427.

¹⁸ DL 91315, 91321. Regesta at Juhász K., *Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai - Aradi regeszták*, Gyula, 1962 (Juhász, *Aradi regeszták*), 45, 46.

¹⁹ DIR.C.XIV, IV, p. 94–95. The photocopy of the document was published in vol. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. Takács I., Pannonhalma, 2001 (*Paradisum plantavit*), p. 114, 11.23.

²⁰ Juhász, *Aradi regeszták*, 61.

²¹ Györfly, I³, p. 177.

²² *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, XIII (1366–1370), Bucureşti, 1994, p. 362.

²³ DL 91910.

²⁴ DL 71208. Juhász, K., *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyébe*, Budapest, 1926 (Juhász, *Hajdani monostorok*), p. 34; Idem, *Aradi regeszták*, 1962, 104.

- 1400: abbot Briccius (*abbas monasterii Beatae Mariae Virginis de Bissere*) appears in a conflict, which had to be solved at Arad²⁶
- 1401: *abbas Beatae Mariae Virginis de Bissere*²⁷
- 1402: the abbot of Bizere gains wins some lands (Bozos and parts from *Nadasd*) from the *familiares* of the Pósa nobles²⁸
- 1405–1410: *vicecomites* and local noble judges issue documents at Bizere²⁹
- 1410: another abbot of Bizere monastery is registered³⁰
- 1415: conflict between the people of the Bizere abbacy, from the village *Vyfalw*, and the neighbours from the land of the nobles from the Pósa family³¹
- Before 1423: abbot Ladislaus³²
- 1423: the patron saint, the order and the diocese to which the abbacy belonged is explicitly mentioned (*monasterium sancte Mariae de Bizere ordinis Sancti Benedicti Cenadiensis diocesis*). In that year the position of abbot was vacant and only one monk lived in the monastery; at the same time it was said that Blasius, son of Emeric, should be put at the head of the monastery³³
- 1428: Blasius is the abbot; at the same time, a common boundary of the possessions of the monastery and the chapter of Arad is mentioned³⁴; parts of both the *Zombathel* market³⁵ and the village of *Vezethe* (*alio nomine Zent-Mihály în 1354*) are signaled as belonging to the monastery³⁶
- 1444: a document was issued³⁷
- Before 1448: abbot Paul is mentioned³⁸
- 1454: another document was issued at Bizere³⁹
- Before 1471: abbot Anthony is registered at a small litigation with nobles who took over the estates of the Pósa family⁴⁰
- 1507: the head of the abbacy is Michael, canon and archdeacon of Arad⁴¹
- 1514: it is mentioned for the last time that the abbacy had custom rights on the River *Mureș*⁴²
- 1522: another abbot of Bizere monastery is registered⁴³; a part of the *Cicir* village is signaled as belonging to the monastery⁴⁴

²⁵ *Zsigmondkori oklevéltár, összeállította Mályusz E., I (1387–1399)*, Budapest, 1951 (*ZsOkI*), 3677.

²⁶ Juhász, *Aradi regeszták*, 137, 139, 140.

²⁷ Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, Budapest, 1896 (Csánki, I), p. 767.

²⁸ DL 92215; Juhász, *Aradi regeszták*, 147.

²⁹ *ZsOkI*, II/2 (1400–1406), összeállította Mályusz E., Budapest, 1956, 3877, 3911, 4874, 5090, 6757, 6758; *ZsOkI*, VI/2 (1417–1418), Mályusz E. kéziratát kieg. és szerk. Borsa I., Budapest, 1999, 1722. Most probably the place of issuing was in the village.

³⁰ DL 92366.

³¹ *ZsOkI*, V/2 (1415–1416), Mályusz E. kéziratát kieg. és szerk. Borsa I., 1997, 215.

³² Lukcsics P., *XV. századi pápák oklevelei*, I, Budapest, 1931 (Lukcsics, I), p. 540.

³³ Juhász K., *Die Stifte der Tschanader Diöcese*, Budapest, 1926, p. 40; Lukcsics, I, p. 540.

³⁴ Rupp J., *Magyarország helyrajzi története*, III, Pest, 1870 (Rupp, III), p. 67; Juhász, *Hajdani monostorok*, p. 34.

³⁵ Györffy, I³, p. 186; P. Engel, *Hungary in the Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary. Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*, Budapest, [CD-ROM], 2001 (Engel, *Hungary in the Late Middle Age*), sub voce *Szombathely*.

³⁶ Csánki, I, p. 781; C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968, p. 420.

³⁷ DL 92968.

³⁸ Hervay F. L., *A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon*, in vol. *Paradisum plantavit (Hervay, A bencések és apátságai története)*, p. 485.

³⁹ DL 93244.

⁴⁰ Rupp, III, p. 68; Juhász, *Aradi regeszták*, 415.

⁴¹ Juhász, *Hajdani monostorok*, p. 34; Hervay, *A bencések és apátságai története*, p. 485.

⁴² E. Dörner, G. Kovách, *Documente ale fondului Brandenburg cu privire la campania lui Gh. Doja în valea Mureșului*, in *Studii. Revistă de Istorie*, 17, 1964, nr. 3, p. 502.

⁴³ Juhász, *Hajdani monostorok*, p. 34; Hervay, *A bencések és apátságai története*, p. 476.

⁴⁴ Engel, *Hungary in the Late Middle Age*, sub voce *Csicsér*.

1528: the *Bizere* toponym is marked south of Mureş together with a symbol of a construction on the map of Lazarus⁴⁵.

1557: the monastery is considered to be empty⁴⁶

1562: the function of abbot becomes honorary⁴⁷.

1567: the turkish *nahije* of Arad marks *Biszter* as an deserted empty place⁴⁸

1764–1765: a map with the toponym *Monostor*⁴⁹

1782–1785: *Monoster Insel*⁵⁰

1785: the place of the former abbacy appears on a map with the inscription *Rudera Monoster*⁵¹.

Before 1835: Fábrián Gábor identified the ruins of the *Bizere* abbacy⁵²

1872: the field walking of Rómer Flóris

1883: the first plan of the ruins from the territory of the abbacy (Rácz Károly)⁵³

1981: the first archaeological campaign took place (Mircea Rusu, George Pascu Hurezan, Mircea Barbu), when the foundations of a construction were uncovered, which was thought to be a church, with isolated archaeological material (stones used for construction, fragments of mosaic, other artifacts)

1993: the field walking of Suzana Moré Heitel, followed by a study in which data about the *Bizere* monastery was included⁵⁴

1999: field walking (Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan, Peter Hügel) followed by adding the site to the repertory of medieval churches from the county of Arad⁵⁵

2001: the archaeological research was resumed and in the north-eastern part of the site the foundations of a building, which proved to be the abbot's palace, were identified; then elements of a palisade to the south-west and burials from the monastic cemetery were identified. The research of the tower ruin with the inner fountain located in the western half of the abbacy started

2002: the archaeological investigation focused on the refectory (a room with initially three naves with six pairs of columns) and the research of the palace, cemetery and tower fountain continues

2003: the main church of the abbacy was identified and then the three naves and the southern part of the sanctuary were investigated; in these spaces two pavement surfaces covered by multicolored mosaics were unearthed uncovered; the research of the refectory and cemetery continued

2004: the eastern parts of the abbatial church was investigated with the main apse and a choir flanked by semicircular closed collaterals; at the same time the cemetery and the connection between the church and cloister with its the eastern, western and southern parts were researched; the tower fountain is continued, an impressive quantity of Romanesque sculpture used in the constructions was recovered, mainly from the cloister's courtyard and from the church

2005: the research continued in the perimeter on the territory of the cloister (east, west, south); traces of a fountain and of water adduction in the inside courtyard were found; numerous worked

⁴⁵ *Siebenbürgen auf alten Karten*, Bearbeitet von H. Meschendörfer, O. Mittelstrass, Heidelberg, 1996, Lazarus/Tannstetter, *Siebenbürgen*, 1528. Later, appeared in such a form or only as a toponym, sporadically, on maps until the beginning of the eighteenth century.

⁴⁶ Sörös P., *Az elenyészett benczés apátságok*, in vol. *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története*, XII/B, szerk. Erdélyi L., Sörös P., Budapest, 1916, p. 442–443.

⁴⁷ Juhász, *Hajdani monostorok*, p. 34.

⁴⁸ Engel, *Hungary in the Late Middle Age*, sub voce.

⁴⁹ <http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S11 No 0301.

⁵⁰ *Josephinische Landesaufnahme*, coll XXIV, sectio XXXII. For similar cartographic sources, see Plates 4–8 of this volume.

⁵¹ Györffy, I³, p. 174.

⁵² Fábrián G., *Arad vármagye leirása*, I, Buda, 1835, p. 106.

⁵³ Rácz K., *A Zástyi apátság*, in *Délmagyarországi történelmi és régészeti értesítő*, IX, 1883, 3, p. 109–111.

⁵⁴ Suzana Moré Heitel, *Monsthorok a Maros mentén*, in vol. *Paradisum plantavit*, 2001, p. 268–269.

⁵⁵ A. A. Rusu, G. P. Hurezan et al., *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000, p. 159–168.

stone fragments of Romanesque style were recovered, the area of the kitchen was identified situated westwards from the refectory

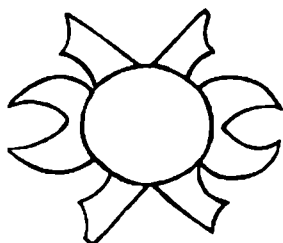
2006: the remains of a chapel were discovered in the abbacy's cemetery (between the palace and main church) and a part of a smaller courtyard which probably connected the cloister, chapel and palace; the research of the palisade, palace and the western remains of the cloister continued; a smithy was identified next to the refectory and kitchen as well as a granary to the south of the refectory; the first exhibition was organized with the discoveries from the Bizere abbacy in the Arad Museum Complex; the first trilingual publication appeared for the promotion of the mosaics⁵⁶

2007: the investigation of the cloister, the rooms attached on the south and south-east, the cemetery and palisade (with ditch), which protected the cemetery at one point, continued; the area westwards of the abbacy's church was researched; the area southwards of the tower fountain was explored; the remains of an isolated bread oven to the west of the kitchen of the cloister were found

2008: other annexes were identified attached to the main body of the cloister (on the west and south-east), the western area of the main church was continuously explored, the remains of a building made from brick, which was located to the west from the tower and the imprint of a boat used as lime pit after decommissioning; also the traces of an establishment with two pillars to the north of the palace, some deposits for wood and another establishment (waterside?) to the south-east from the cloister were excavated

2009: the cleaning and primary conservation on site of the mosaics discovered in 2003 took place; the research of the western area from the cloister and to the west of the church continued; another building was identified to the south-east; basic protection works were done on site.

Ileana BURNICHIOIU

⁵⁶ Ileana Burnichioiu, A. A. Rusu, *Mozaicurile medievale de la Bizere. The Medieval Mosaics from Bizere. Die Mittelalterliche Mosaiken von Bizere*, Cluj-Napoca, 2006.

Frumușeni, iunie 1981

În ziua de 23 iunie 1981 am făcut o recunoaștere la locurile unde am făcut cercetări în 1948 împreună cu prof. Dorin Popescu. Am putut identifica precis locul unde au fost dezvelite mormintele de tip Bjelo Brdo. Mormintele respective au fost găsite la marginea terasei în partea de est, iar locul se mai păstrează deoarece fiind la marginea pantei a rămas neastupat, astfel că locul casei se observă clar pe teren. La circa 150 m spre nord se află un pinten al terasei mai scund ca înălțime, dar neted, pe care astăzi se află o livadă de pruni unde foarte probabil se afla brodul ce trecea peste Mureș care în acea vreme curgea pe la poalele terasei.

În lunca Mureșului, la circa 500 m nord-est se află două movile aplatizate ce se ridică cu 1–2 m față de restul terenului. Pe locul unde se află movila cea mai mare, cu diametrul de / cca 80 × 100 m presupunem că se afla Mănăstirea Bizere sau Bistra atestată documentar în sec. XII.

La circa 100 m spre vest se află resturile unui zid de formă aproximativ semicirculară făcut din cărămizi subțiri de bună calitate, legate între ele cu mortar din var stins ce conține cărămidă pisată (mortar hidraulic).

În imediata apropiere se află o fântână pe care localnicii o numesc „Fântâna Turcului”. Cărămizile au dimensiuni și grosimi diferite 13–14 × 22–24 și grosimi de 4–5 cm.

În ziua de 24 iunie am trasat o secțiune (S I) lungă de 20 m și lată de 1,50 m. Încă de la primul rând de hârleț au apărut cărămizi, fragmente de pietre din ziduri, dintre care unele fasonate. Fragmentele ceramice după factură și profile datează din sec. XIV–XV. În □ 2 la –0,25 m a apărut un pișcot în formă de 8 din marmoră de la un mozaic și un mâner de lingură (?). Este primul indiciu că în acest punct a existat o construcție impozantă cu mozaic de marmoră, probabil de la biserica mănăstirii Bizere. /

25–26 iunie. S-a continuat adâncirea secțiunii între carourile 0–12. Stratul de dărâmătură amestecat cu pământ negru continuă până la –0,50 m. În acest strat au apărut numeroase fragmente ceramice, în special de la cupe și vase cu buza profilată. A apărut și fragmente de cahale, cu patru lobi de sec. XIV–XV, precum și o placă smălțuită cu o figură umană, probabil femeie, capul e încadrat de o pasăre și un cerb (?). S-a mai aflat și buza unui cazan de sec. XII, au mai apărut și două pișcoturi de marmoră în formă de 8 lungi de 5 cm.

27–28. S-a continuat adâncirea până la - 1 m. Un prim strat de cărbune de la o bârnă incendiată – apare pe la –0,70 m între m 6-8. La - 70 s-a găsit lama unui cuțit lung. Mai ales între m 8–12, între 0,70 și 1 m au apărut numeroase pișcoturi în formă de 8 sau semicerc, precum și una ovală sau alta pătrată [lectură nesigură]. Cele mai importante sunt însă două fragmente de capitele frumos sculptate, care par să fie romanice. Sunt lucrate într-o gresie tare. Un fragment este ars. / Au mai apărut numeroase fragm[ente] de lespezi de marmoră, unele de la bordura unui canat (?). La capătul mozaicului format din 8-uri era câte o placă dreptunghiulară tot din marmoră, lungă de 7,5 cm și lată de 4,7 cm. La 0,60 cm au apărut și câteva fragm[ente] de sticlă. Placajul de mozaic pătrat are 4 × 4 cm.

S-a mai găsit un fragm[ent] de friză din marmoră ornamentată cu o linie în zig-zag reliefată. De asemenea s-a aflat un fragment de la fusul unei coloane de marmoră.

29–30. La □ 5,20, la –90 cm apare un strat de cărbune provenit de la bârne de stejar arse pe un nivel de călcare. Stratul de cărbune are o lungime de 2 m, deci până la □ 7,20. La această adâncime mai apar încă cioburi de sec. XIV. Au apărut numeroase cuie de fier și un fragm[ent] „stilus” la –1,20.

¹ Manuscrisul a fost pus cu amabilitatea la dispoziția noastră de familia regretatului Mircea Rusu, care a condus șantierul. Din echipa de cercetare a mai făcut parte George Pascu Hurezan și Mircea Barbu, ambii de la Muzeul Arad, dar jurnalul aparține exclusiv unui singur autor, Mircea Rusu, după cum ne arată existența aceluiași scris de la început, până la sfârșit.

S-a prelungit secțiunea până la 20 m. La m 15, la 0,25 m adică a apărut un vârful de săgeată de tip nomad / [desenul vârfului de săgeată] cu găuri pentru fire de pâr. Probabil sec. XIII. De asemenea la -0,50 tot la □ 15 a apărut un vârful de arbaletă sau un călcâi de lance?

La circa 50 cm de capătul secțiunii, la - 1,20 a apărut o monedă arpadiană, probabil de la Bela II (1131–1141) foarte bine conservată. Moneda a fost găsită lângă un craniu uman și alte oase umane [sublinierea autorului] Se pare că mormântul a fost deranjat deoarece oasele nu sunt în poziție in situ. Au mai apărut pișcoturi, fie de cărămidă sau de marmoră.

1. VII. S-a continuat adâncirea secțiunii. În caroul □ 10 la -1,50 au apărut două pișcoturi de pavaj, unul în formă de 8 altul semilunar. De asemenea se adâncește la capătul secțiunii unde a apărut moneda. Urmează să se contureze unele gropi care se pare că sunt de morți. Mortul respectiv a fost deranjat de o înmormântare ulterioară, deoarece / oasele nu sunt în poziția in situ, deci moneda provine foarte probabil de la mormântul deranjat. Cert este că în sec. XII exista un cimitir situat foarte probabil în jurul unei biserici, deci probabil în jurul unei mănăstiri, probabil Bizere. Până în prezent oasele umane găsite în toate [cazurile?] de oameni maturi, probabil de bărbați. Materialul ceramic și toate celelalte piese din lut pot fi datate cu precădere în sec. XIV–XV, dar fragmentele de capitele, fragmentul de coloană (fus) din marmoră par să fie însă romanice, deci f[oarte] probabil din sec. XII–XIII. Nu se poate preciza dacă mănăstirea a fost distrusă în sec. XV sau XVI de turci, sau abia în sec. XVIII de coloniștii șvabi, când probabil ruinele se mai vedeau la suprafață. Cert este că zidurile au fost scoase sistematic. S-a mai păstrat doar în caroul 12 temelia unui zid legat cu mortar bun ce conține cărămizi pisate. /

2–3. De la □ 1,20 s-a continuat adâncirea secțiunii până la adâncimea de -2 m. Stratul de moloz și dărâmături continuă pe întreaga lungime a secțiunii între 10 și 20 m. În dreptul m [?],50 – 11,75 a apărut temelia unui zid gros de 1,10 m. Temelia este formată din blocuri nefasonate legate cu mortar de bună calitate, chiar amestecat cu cărămidă pisată. Temelia zidului străpunge un strat de pietriș, unul de nisip gros de circa 20 cm și apoi de humus amestecat cu pietriș. Între m 16,35 și 17,75 apare temelia unui alt zid care merge în direcția sud. Trăsând o casetă am constatat că de fapt este un pilastru lat de 1,40 m și gros de 1 m. Zidul apare la - 1,10 adâncime și ajunge până la -2 m. Acest pilastru ridică din nou problema unei bazilici, deoarece la o construcție civilă ar [fi] greu de presupus o bază de coloană atât de masivă. Distanța dintre cele două ziduri este de 4,80 m. Și la acest zid s-a păstrat o porțiune din stratigrafia nederanjată. La -1,15 apare un strat de nisip galben gros de circa 10 cm / care a fost folosit probabil ca bază pentru mozaic. În orice caz era un pavaj. Sub se află un strat de humus negru gros de 20 cm, iar sub acesta până la -2 m un strat de pietriș și nisip. Zidul a fost construit deci într-o insulă nelocuită și este ciudat că tocmai în acest punct impropriu locuirii s-a construit o clădire atât de monumentală cu ziduri groase de 1,10 m. Mormintele sunt orientate Est Vest (cu fața la răsărit) și după cum rezultă din amplasarea craniilor M 7, M 9 și M 10 care sînt plasate în imediata apropiere a zidurilor M 9 a tăiat chiar din temelia zidului respectiv. Ele sunt ulterioare dărâmării sau scoaterii din funcție a zidurilor respective. De altfel și la celelalte morminte se poate presupune că sunt mai recente decât demolarea parțială a construcției. Ciudat este faptul că toate mormintele par să fie de bărbați, cu excepția lui M 6 care a avut la cap o / „diademă” din fir de cupru? ori mărele mici? sau o placă de cupru, dar nu s-a mai păstrat numai urmele ei pe fruntea mortului. În rest nici unul nu a avut inventar. Ar fi f[oarte] posibil ca ele să fi aparținut unor călugări.

[peste două file:]

Morminte

M 1. Apar doar picioarele de la - 145 cm în □ 1 iar alături oase de craniu, un femur etc. de la un alt mort mai vechi deranjat care însă s-au aflat mai sus la - 1,20 m. Unde a apărut și moneda de la Bela II. Nu are inventar.

M 2 apare între 1,50 și 2,50 deoarece a fost tăiat de șanțul de apărare. Măinile erau întinse de-a lungul corpului. Nu are inventar. Oasele se aflau la 1,65–1,70. Orientarea E-V.

[peste nouă file:]

Frumușeni 2. VII. 1981

La capătul pășunii, pe terasa superioară a Mureșului (azi tancodrom) la locul unde în 1948 am făcut săpături cu Dorin Popescu, atât caseta de pe liziera pădurii (14 × 2 m) unde am descoperit mormintele, cât și secțiunile pentru dezvelirea locuințelor din așezare se mai văd pe teren deoarece nu au fost astupate. Fiecare secțiune are lungimea de 20 m și lățimea de 3 m. Acum taluzez secțiunea III-a situată lângă caseta cu mormintele.

La poalele acestei terase înalte cu circa 30 m deasupra nivelului la care a curs cândva Mureșul, se află un vârf de terasă mai joasă (azi plantată cu pruni) care a fost locuită după cum rezultă din cioburile și fragm[ent] de chirpic găsite în mușuroaiele de cârțiță. Aici se pare că a fost portul în vechime².

[peste șapte file:]

[Schița unei piese de mozaic sub formă de migdală, în mărime naturală]

[peste șapte file:]

Steimer Paul Nr. 230.

Un fus de coloană lung de 82 cm diam [etru] 16 cm, la mijloc circumferința 55 cm [?!] gresie gălbuie. Marmoră pătrată de 50 sau 56 cm groasă de 4–5 cm.

A fost găsită de bunicul circa 1890 pe panta către ferma Hets [lectura numelui nesigură]³.

Market [lectura numelui nesigură] Nicolae [sublinierea autorului]

Kilzer Katerina N 141

Sanzberg 144 × 139 rom. [?]⁴

Lățime 30 cm gr 10 și 16.

[Mircea RUSU]

² Cele două paragrafe se referă la cercetarea unei terase din apropierea mănăstirii Bizere: *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad, Timișoara, 1999*, p. 71 (*Repertoriul Arad*), acolo unde presupunem că a existat satul medieval cu același nume (vezi **Pl. 2–3** și **18** din acest volum).

³ Locul indicat nu este identificat deocamdată, dar proveniența pieselor de la mănăstirea Bizere este plauzibilă datorită caracteristicilor similare cu ale unor fragmente de sculptură (inclusiv de colonete) descoperite în cursul campaniilor arheologice din anii 2001–2009.

⁴ Informația se referă probabil la o piesă, sub formă de lespede, purtată din alt loc și găsită în punctul Schanzberg (**Pl. 12**), de la nord-vest de com. Frumușeni, acolo unde în 1948 s-a făcut un sondaj arheologic prin care s-au identificat urmele unei cetăți medievale. De la o perieghetză din apropierea ei provin și câteva piese romane (monedă și ceramică) din sec. II-IV d.Hr. (vezi, *Repertoriul Arad*, p. 71).

Planșa 1. Posesiuni și stăpâni în jurul mănăstirii Bizere (comitatul Arad) în anii 1380–1498 (prelucrare după Engel P.)

Planșa 2. a) Bizere în harta lui Lazarus, 1528 (*Siebenbürgen auf alten Karten*, bearbeitet von H. Meschendörfer, O. Mittelstrass, Heidelberg, 1996, *Lazarus/Tannstetter 1528*); b) detaliu din harta lui G. Gastaldi (*La vera descrizione di tutta la Vngheria, Transilvania, Valachia...*, Venezia, 1546)

Planșa 3. a-b) Bizere în hărțile lui Fundanus Nicander Philippus (1595) și Jacob Sandrart (1664) (după Tóth F., *Makó régi térképei*, Makó, 1992, p. 26, 31)

Planșa 4. Toponimul Monostor și satul vecin Szergeny (disp.) în hartă de la 1764–1765 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S11 No 0301)

Planșa 5. *Insula mănăstirii și satele Szergeny (disp.)*, Cicir și Mândruloc la începutul sec. XVIII (?), <http://mol.arcanum.hu/terkep>, Vízrajzi Intézet térképei, S 80 Maros No 0059)

Planșa 6. Plan ideal de reamenajare a insulei mănăstirii Bizere atribuit anului 1774 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S 11 No 1104)

Planșa 7. Plan de reamenajare a insulei fostei mănăstiri Bizere, [1774] (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S 11 No 1107)

Planșa 8. *Insula fostei mănăstiri Bizere, în Geometrisch aufgenommenen Plan von dem Rinnfal// der Marosch und dessen Durch-schnitt...*, [1777] (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S 11 No 1111)

Planșa 9. a-b) Detalii cartografice din anii 1782–1785 (*Josephinische Landesaufnahme*, coll XXIV, sectio XXXII) și 1786 (S. Hubert, *Delineatio Domini Regio Cameralis Aradiensis*, 1786, în <http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S 11 No 1729) cu locul fostei mănăstiri Bizere

Planșa 10. Zona Cicir - Frumușeni în anul 1789 (detaliu din *Preliminary Marosch Karte ... von der Einmündung in die Teiss ... bis an die Siebenbürger Gränze ...*, <http://mol.arcanum.hu/terkep>, Helytartótanácsi térképek, S 12 Div XI No 0094:1)

Planșa 11. Valea Mureșului în zona Frumușeni - Cicir, la 1805 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Vegyes kéziratok térképek, S 70 No 0018)

Planșa 12. Detalii din a doua *Ridicare topografică* cu teritoriul dintre Frumușeni, Aluniș, Cicir, Mândruloc și cu figurarea unei cetăți dispărute (*Zweite oder Franziszeische Landesaufnahme*, 1806–1869, <http://www.archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfilm2b>)

Planșa 13. Valea Mureșului în zona Frumușeni - Cicir cu delimitări administrative de la 1818 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Helytartótanácsi térképek, S 12 Div XIX No 0117:5)

Planșa 14. Valea Mureșului în 1834 - detaliu cu apartenența administrativă a teritoriului dintre Frumușeni, Cicir și Mândruloc (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Vízrajzi Intézet térképei, S 80 Maros No 0066)

¹ Imaginile nenumerotate din interiorul volumului reprezintă prelucrări după fotografii de șantier, reconstituiri 3D, desene din mozaicurile pavimentare de la Bizere, document din anul 1342 privitor la abație (*Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. Takács I., Pannonhalma, 2001, 11.23), hartă din anii 1764–1765 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S11 No 0301), monede din secolul al XIV-lea descoperite în cista funerară a capelei de la Bizere, copie realizată de Antoine Verard după *Măsurarea și transportul sării, în Ordonnances Royaux de la Jurisdiction de la Prevote des Marchands de la Ville de Paris*, 1528 (<http://www.1st-art-gallery.com>) și diverse miniaturi occidentale: Sf. Benedict dând Regula Sf. Maurus și altor călugări din mănăstirea St. Gilles din Nîmes, 1129 (*The Life and Miracles of St. Maurus: Disciple of Benedict, Apostle to France*, translated by John B. Wickstrom, Collegeville, 2009); *Construcția Turnului Babel*, în *Weltchronik* (cca 1370) (<http://www.malerei-meisterwerke.de>); secvență din *Viața Sf. Denis*, Bibliothèque Nationale, Paris, MS fr. 2090–2092, fol. 111, 1317 (<http://www.oneonta.edu>); *Luna decembrie*, în *Missal 10 A 14*, fol. 6v, Musée Meermannno-Westreenianum, Haga (cca 1350–1366) (<http://www.kb.nl/manuscripts>); *Construirea Turnului Babel*, în *Guiard des Moulins, Bible Historiale*, Musée Meermannno-Westreenianum, Haga, 10 B 23, fol. 19r, 1371–1372 (<http://www.kb.nl/manuscripts>); și secvență din *Biblia olandeză*, British Museum, Add. MS 38122, fol. 78v, cca 1450 (G. Binding, *Medieval building techniques*, Tempus, 2001, p. 83).

- Planșa 15. Ruinele fostei mănăstiri Bizere - plan de situație (Rácz K., 1883, p. 109)
- Planșa 16. Ruina turnului cu fântână de la fosta mănăstire Bizere, la începutul sec. XX (*Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye*, szerk. Borovszky S., Budapest, f. a., p. 363, dată sub titlul: *Fântâna Turcului de la cetatea Zeudi*)
- Planșa 17. Situl arheologic *Mănăstirea Bizere* (com. Frumușeni) și vecinătățile sale în context actual
- Planșa 18. Teritoriul dintre Frumușeni - Aluniș - Valea Mureșului, cu amplasamentul fostei mănăstiri Bizere și al unui sat dispărut (probabil Bizere)
- Planșa 19. Situl arheologic *Mănăstirea Bizere* - ridicare topografică
- Planșa 20. a) Rămășițele turnului și fântânii (2004); b) detaliu din S2T, cu profilul nordic și latura estică a turnului (2004)
- Planșa 21. Turnul cu fântână. a) S3T/2004 (est-vest); b) vedere generală a ruinei (2009); c) detaliu cu fântâna
- Planșa 22. Plan general al cercetărilor arheologice din perimetrul turnului cu fântână
- Planșa 23. a-b) Detalii din S2T și S3T/2004 cu laturile de est și vest ale turnului
- Planșa 24. Cisterne de filtrare din cetăți ale Alsaciei: a) reconstituire pentru Wangenburg și b) planuri pentru Warthenberg, Fleckenstein, Haut-Barr (Kill, *Filterzisternen*, p. 239, 241)
- Planșa 25. Turnul fântânii de la Bizere - reconstituire grafică (2009)
- Planșa 26. Plan general cu încadrarea urmelor capelei în frontul principal (de est) a complexului de la Bizere (la nivelul fundațiilor); secțiuni arheologice din zona capelei (2006)
- Planșa 27. Capela - vedere generală, dinspre vest, din timpul cercetării arheologice (2006)
- Planșa 28. Plan general al cercetărilor arheologice din perimetrul capelei (2006)
- Planșa 29. Capela funerară, interior - profilul nordic al S 50/2006
- Planșa 30. Planul capelei funerară de la Bizere, în urma cercetărilor arheologice (2006)
- Planșa 31. a, b) Sectoare ale fundațiilor capelei (din colțul nord-vestic și de pe latura sudică) și părți de elevație păstrate la trecerea dintre navă și absidă (2006)
- Planșa 32. a) Cista mormântului central (M 111) înainte de cercetarea interiorului; b) lespezi de calcar provenite de la M 111 (2006)
- Planșa 33. Zona centrală a capelei în cursul cercetării arheologice; detaliu cu partea vestică a cistei centrale (2006)
- Planșa 34. Cista mormântului central al capelei - plan; morminte cu nișă cefalică și acoperiș în două ape descoperite la Rakovac (Dombó) (N. Stanojev, în *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged, 2000, fig. 10).
- Planșa 35. Secțiunea S 65/2007 și urmele cuptorului de pâine
- Planșa 36. a) Cuptorul de pâine - plan și profil; b) lespezi de calcar descoperite în zona cuptorului
- Planșa 37. Detalii de la interiorul cuptorului de pâine - strat de pământ ars cu fragmente de ceramică arpadiană
- Planșa 38. Vedere generală dinspre turnul fântânii spre S 74 (2008), în care s-au identificat urmele bărcii transformate în varniță
- Planșa 39. Plan general cu secțiuni și profil în zona amprente de barcă
- Planșa 40. Vedere generală cu amprenta de barcă (2008)
- Planșa 41. Amprenta bărcii - detalii (2008)
- Planșa 42. a-c) Amprenta bărcii - detalii (2008); d) detaliu cu varniță, în *Hortus Deliciarum* a lui Herrad von Landsberg, 1181–1185 (Nussbaum, *Katalog*, p. 127)
- Planșa 43. Analize ale unor roci sedimentare. Microfotografii (a-e)
- Planșa 44. Analize ale unor roci sedimentare. Microfotografii (a-d); posibile surse de material litic pentru mănăstirea Bizere (e)
- Planșa 45. Material tegular – compoziție și microfabric. Microfotografii (a-f)
- Planșa 46. Material tegular – compoziție și microfabric. Microfotografii (a-f)
- Planșa 47. Material tegular – compoziție și microfabric. Microfotografii (a-f)
- Planșa 48. Material tegular – compoziție și microfabric. Microfotografii (a-f)
- Planșa 49. Material tegular – compoziție și microfabric. Microfotografii (a-f)

LIST OF ILLUSTRATIONS¹

Plate 1. Possessions and possessors around Bizere monastery (Arad county) in the years 1380 and 1498 (adaptation after P. Engel)

Plate 2. a) Bizere on the map of Lazarus, 1528 (*Siebenbürgen auf alten Karten*, bearbeitet von H. Meschendörfer, O. Mittelstrass, Heidelberg, 1996, *Lazarus/Tannstetter 1528*); b) detail from the map of G. Gastaldi (*La vera descrizione di tutta la Vngheria, Transilvania, Valachia...*, Venezia, 1546)

Plate 3. a-b) Bizere on the maps of Fundanus Nicander Philippus (1595) and Jacob Sandrart (1664) (after F. Tóth, *Makó régi térképei*, Makó, 1992, p. 26, 31)

Plate 4. The toponym Monostor and the neighbouring village of Szergeny (disp.) on a map from 1764–1765 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S11 No 0301)

Plate 5. The island of the monastery and the villages Szergeny (disappeared), Cicir and Mândruloc at the beginning of the eighteenth century (?), <http://mol.arcanum.hu/terkep>, Vízrajzi Intézet térképei, S 80 Maros No 0059)

Plate 6. Ideal rearrangement plan of the island of Bizere monastery attributed to the year 1774 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S 11 No 1104)

Plate 7. Rearrangement plan of the island of Bizere monastery, [1774] (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S 11 No 1107)

Plate 8. The island of Bizere monastery, in *Geometrisch aufgenommener Plan von dem Rinnfal// der Marosch und dessen Durch-schnitt...*, [1777] (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S 11 No 1111)

Plate 9. a-b) Cartographic details from the years 1782–1785 (*Josephinische Landesaufnahme*, coll. XXIV, sectio XXXII) and 1786 (S. Hubert, *Delineatio Domini Regio Cameralis Aradiensis*, 1786, in <http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S 11 No 1729) with the place of Bizere monastery

Plate 10. The area of Cicir - Frumușeni in the year 1789 (detail from *Preliminaire Marosch Karte ... von der Einmündung in die Teiss ... bis an die Siebenbürger Gränze ...*, <http://mol.arcanum.hu/terkep>, Helytartótanácsi térképek, S 12 Div XI No 0094:1)

Plate 11. The Mureș valley around Frumușeni - Cicir, in 1805 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Vegyes kéziratós térképek, S 70 No 0018)

Plate 12. Details from the second military survey with the territory between Frumușeni, Aluniș, Cicir, Mândruloc and with the disappeared stronghold (*Zweite oder Franziszeische Landesaufnahme*, 1806–1869, <http://www.archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b>)

Plate 13. The Mureș valley in the area of Frumușeni - Cicir with the administrative delimitations from 1818 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Helytartótanácsi térképek, S 12 Div XIX No 0117:5)

¹ The unnumbered images of the volume represent adaptations of excavation photos, 3D reconstructions, drawing of the pavement mosaic from Bizere, a document from the year 1342 concerning the abbey (*Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. Takács I., Pannonhalma, 2001, 11.23), a map from 1764–1765 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S11 No 0301), coins from the fourteenth century found in the funerary cist of the chapel from Bizere, a copy done by Antoine Verard of *Measurement and transport of salt*, in *Ordonnances Royaux de la Jurisdiction de la Prevote des Marchands de la Ville de Paris*, 1528 (<http://www.1st-art-gallery.com>) and a number of western miniatures: *St. Benedict giving the Regula to St. Maurus and other monks from the abbey of St. Gilles from Nîmes*, 1129 (*The Life and Miracles of St. Maurus: Disciple of Benedict, Apostle to France*, translated by John B. Wickstrom, Collegeville, 2009); *The construction of the tower of Babel*, in *Weltchronik* (about 1370) (<http://www.malerei-meisterwerke.de>); a sequence from the *Life of St. Denis*, Bibliothèque Nationale, Paris, MS fr. 2090–2092, fol. 111, 1317 (<http://www.oneonta.edu>); *The Month December*, in *Missal 10 A 14*, fol. 6v, Musée Meermannno-Westreenianum, Haga (about 1350–1366) (<http://www.kb.nl/manuscripts>); *The construction of the tower of Babel*, in Guiard des Moulins, *Bible Historiale*, Musée Meermannno-Westreenianum, Haga, 10 B 23, fol. 19r, 1371–1372 (<http://www.kb.nl/manuscripts>); and a sequence from the *Dutch Bible*, British Museum, Add. MS 38122, fol. 78v, cca 1450 (G. Binding, *Medieval building techniques*, Tempus, 2001, p. 83).

Plate 14. The Mureş valley in 1834 – detail with the administrative affiliation of the territory between Frumuşeni, Cicir and Mândruloc (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Vízrajzi Intézet térképei, S 80 Maros No 0066)

Plate 15. The ruins of Bizere abbey – situation plan (Rácz K., 1883)

Plate 16. The ruins of the tower fountain from Bizere monastery, at the beginning of the twentieth century (*Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye*, szerk. Borovszky S., Budapest, f. a., p. 363, under the title: *Fântâna Turcului* from the Zeudi castle)

Plate 17. The archaeological site of *Bizere Monastery* (com. Frumuşeni) and its environment in today's context

Plate 18. The territory between Frumuşeni - Aluniş - Valea Mureşului with the indication of Bizere monastery and of a disappeared village (probably Bizere)

Plate 19. The archaeological site of *Bizere Monastery* – topographic

Plate 20. a) The remains of the tower and the fountain (2004); b) detail from S2T with the northern section and eastern side of the tower (2004)

Plate 21. The tower fountain. a) S3T/2004 (east-west); b) general view of the ruins (2009); c) detail with the fountain

Plate 22. General plan of the archaeological excavations from the area of the tower fountain

Plate 23. a-b) details from S2T and S3T/2004 with the eastern and western sides of the tower

Plate 24. Water cisterns for filtration: a) reconstruction for Wangenburg and b) plans for Warthenberg, Fleckenstein, Haut-Barr (Kill, *Filterzisternen*, p. 239, 241)

Plate 25. The tower fountain from Bizere – graphic reconstruction (2009)

Plate 26. General plan with the chapel remains in the main part (east) of the complex from Bizere (at the level of foundations); archaeological sections from the area of the chapel (2006)

Plate 27. General view from the west during the archaeological research of the chapel (2006)

Plate 28. General plan of the archaeological research in the area of the chapel (2006)

Plate 29. Funerary chapel, interior – northern section of S 50/2006

Plate 30. The plan of the funerary chapel from Bizere, after archaeological investigations (2006)

Plate 31. a, b) area of the foundations of the chapel (from the north-western corner and southern side) and parts of elevation preserved between the nave and apse (2006)

Plate 32. a) The cist burial of the central grave (M 111) before research; b) limestone slabs from M 111 (2006)

Plate 33. The central part of the chapel during archaeological research; detail with the western part of the central cist burial (2006)

Plate 34. The central cist burial of the chapel - plan; graves with head recess and two nave roof discovered at Rakovac (Dombó) (N. Stanojev, in *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged, 2000, fig. 10).

Plate 35. Trench S 65/2007 and the remains of the bread oven

Plate 36. a) The bread oven - plan and section; b) limestone slabs discovered in the area of the oven

Plate 37. Details from the interior of the bread oven – burnt earth layer with Árpáadian pottery fragments

Plate 38. General view from the tower fountain towards S 74 (2008) in which the imprint of the boat used as lime pit was identified

Plate 39. General plan with trenches and sections in the area of the boat imprint

Plate 40. General view of the boat imprints (2008)

Plate 41. The imprint of the boat - details (2008)

Plate 42. a-c) The imprint of the boat - details (2008); d) detail with lime pit in *Hortus Deliciarum* of Herrad von Landsberg, 1181–1185 (Nussbaum, *Katalog*, p. 127)

Plate 43. Analysis of sedimentary rocks. Microscope photographs (a-e)

Plate 44. Analysis of sedimentary rocks. Microscope photographs (a-d); hypothetical sources of sedimentary rocks from Bizere monastery (e)

Plate 45. Brick material: structure and microfabric. Microscope photographs (a-f)

Plate 46. Brick material: structure and microfabric. Microscope photographs (a-f)

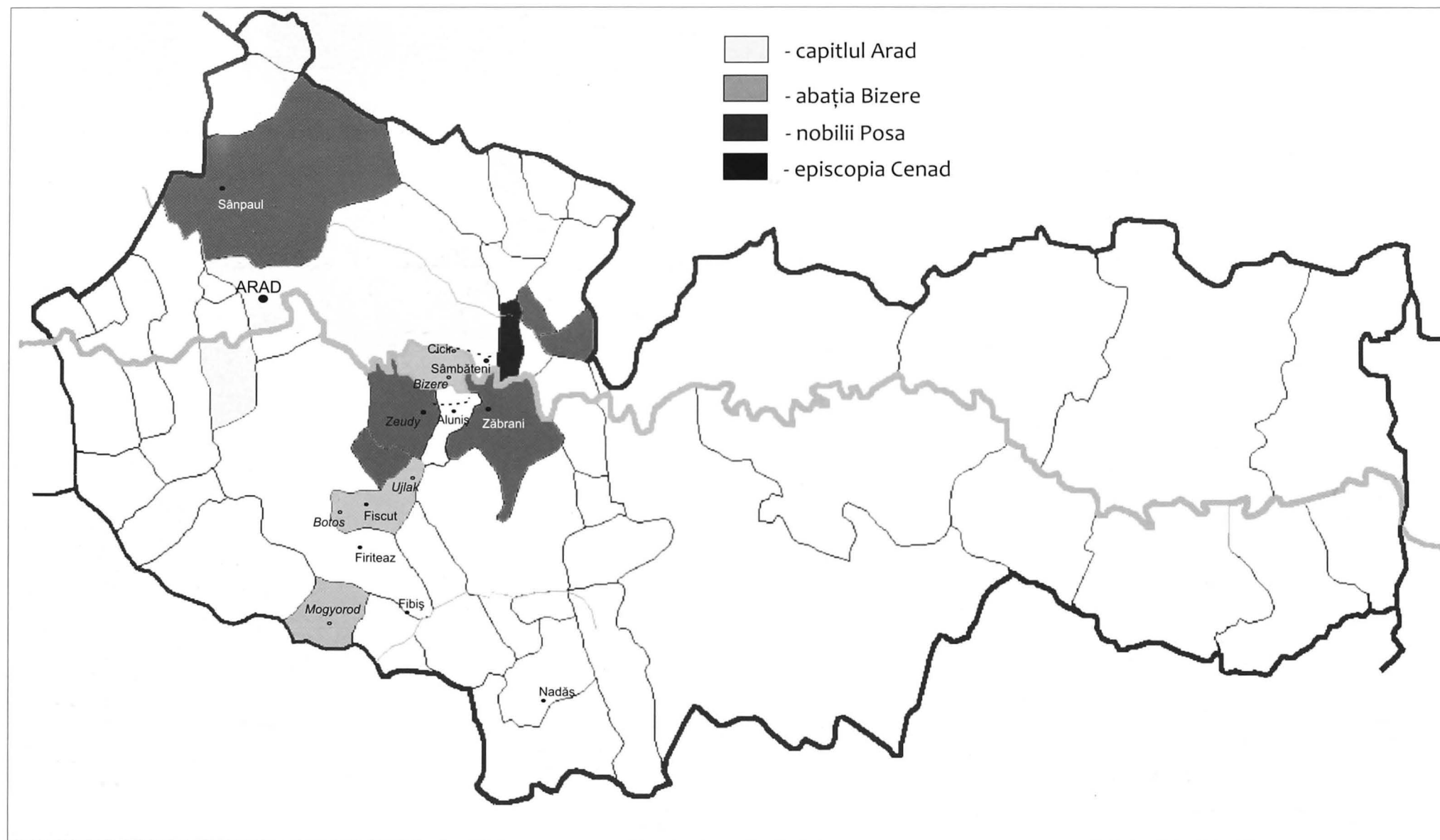
Plate 47. Brick material: structure and microfabric. Microscope photographs (a-f)

Plate 48. Brick material: structure and microfabric. Microscope photographs (a-f)

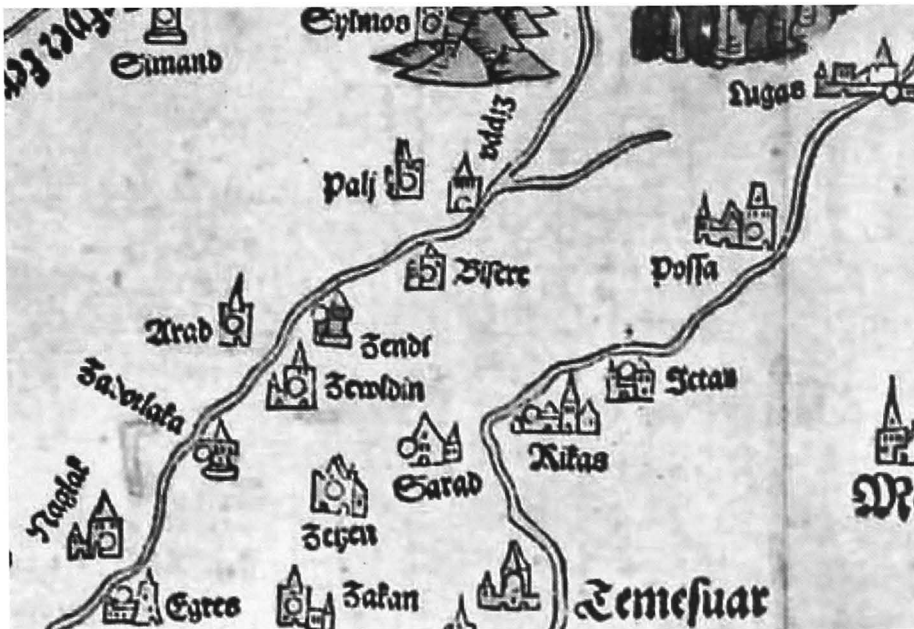
Plate 49. Brick material: structure and microfabric. Microscope photographs (a-f)

PLANȘE

Planșa 1. Posesiuni și stăpâni în jurul mănăstirii Bizere (comitatul Arad) în anii 1380-1498 (prelucrare după Engel P.).

a

b

Planșa 2. a) Bizere în harta lui Lazarus, 1528 (*Siebenbürgen auf alten Karten*, Bearbeitet von H. Meschendörfer, O. Mittelstrass, Heidelberg, 1996, Lazarus/Tannstetter 1528); b) detaliu din harta lui G. Gastaldi (*La vera descrizione di tutta la Vngheria, Transilvania, Valachia...*, Venezia, 1546)

a

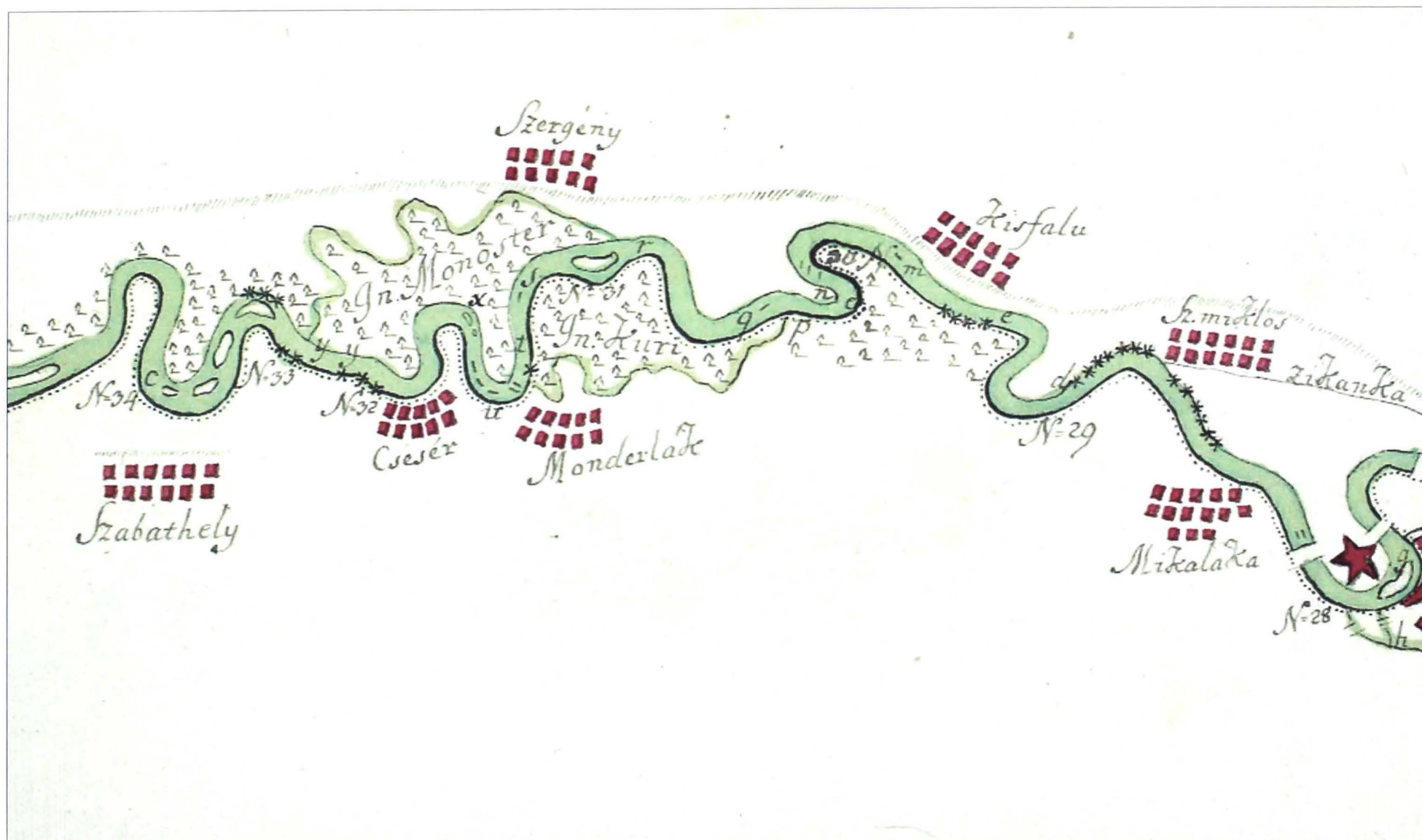

b

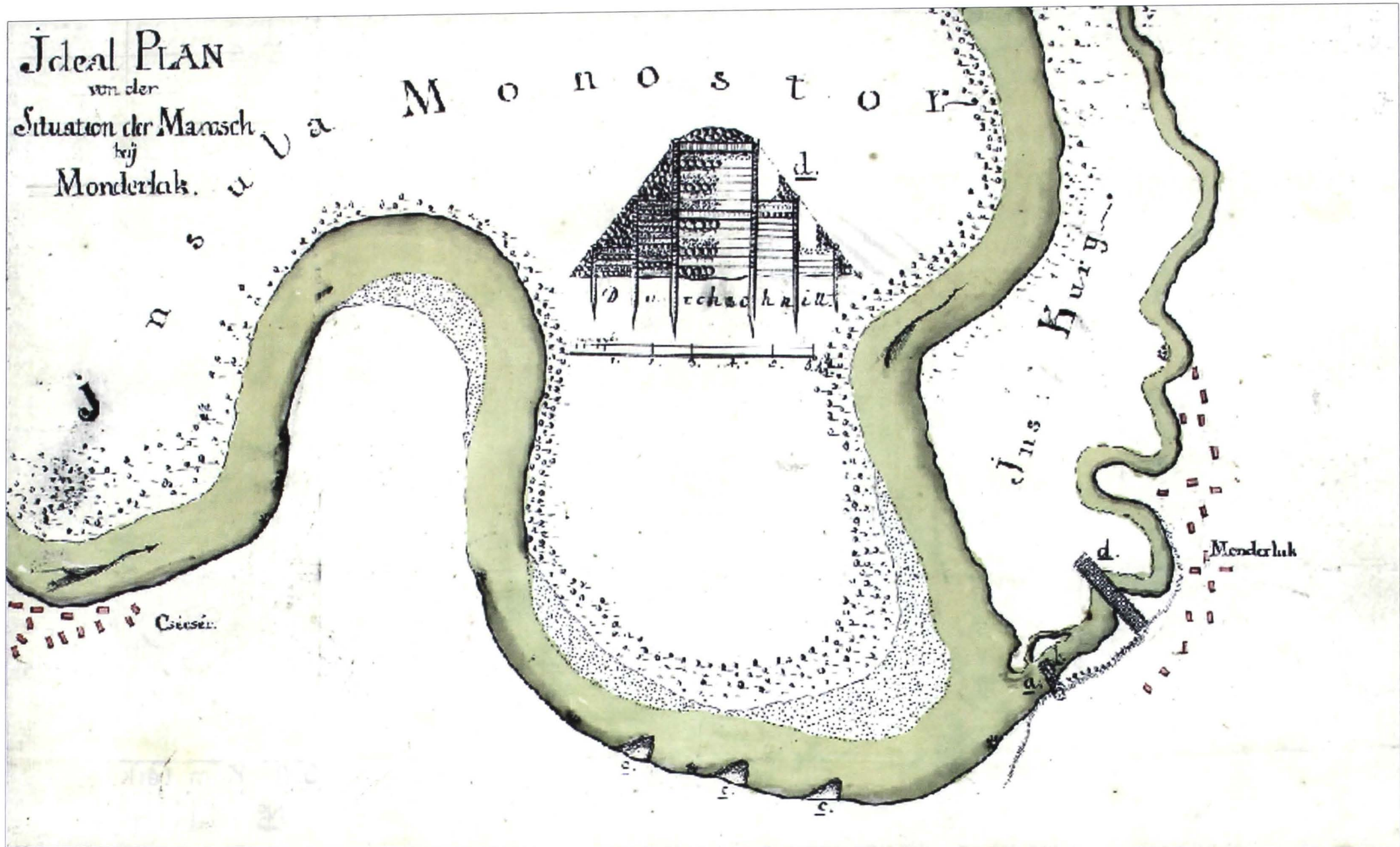
Planșa 3. a-b) Bizere în hărțile lui Fundanus Nicander Philippus (1595) și Jacob Sandrart (1664) (după Tóth F., Makó régi térképei, Makó, 1992, p. 26, 31)

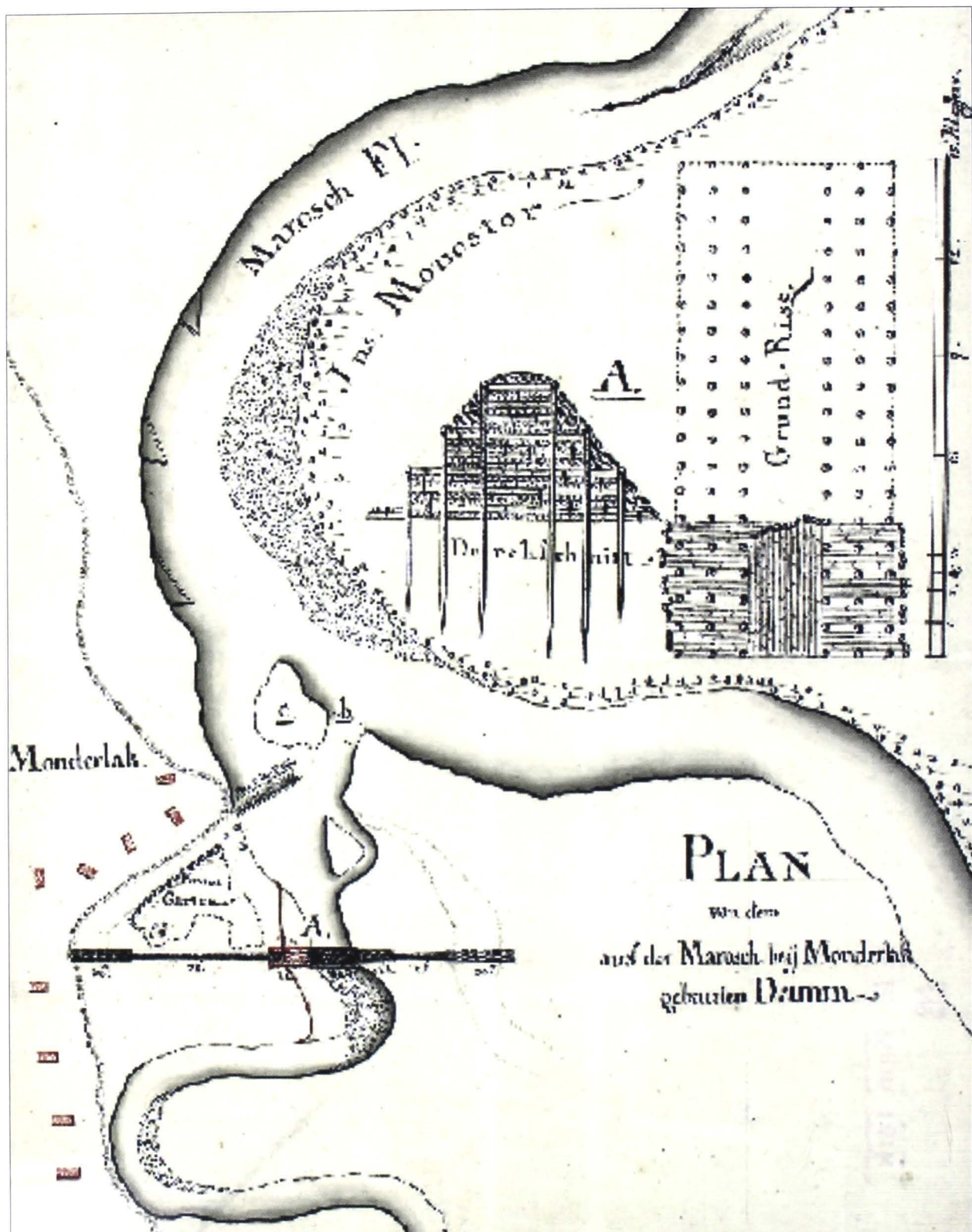
Planșa 4. Toponimul Monostor și satul vecin Szergeny (disp.) în hartă din anii 1764–1765 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S11 No 0301)

Planşa 5. Insula mănăstirii și satele Szergeny (disp.), Cicir și Mândruloc la începutul sec. XVIII (?), <http://mol.arcanum.hu/terkep>, Vízrajzi Intézet térképei, S 80 Maros No 0059)

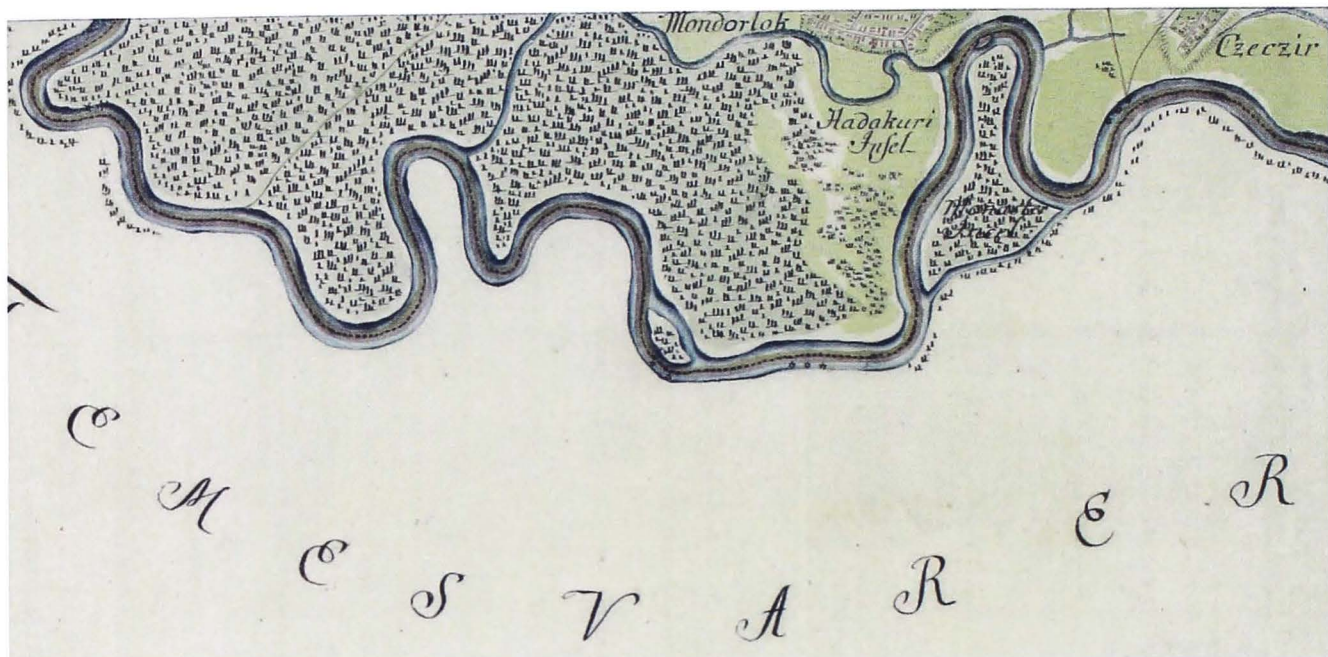
Planșa 6. Plan ideal de reamenajare a insulei mănăstirii Bizere atribuit anului 1774 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S 11 No 1104)

Planşa 7. Plan de reamenajare a insulei fostei mănăstiri Bizere, [1774]
 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S 11 No 1107)

Planşa 8. Insula fostei mănăstiri Bizere, în Geometrisch aufgenommener Plan von dem Rinnfal/| der Marosch und dessen Durch-schnitt..., [1777]
 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S 11 No 111)

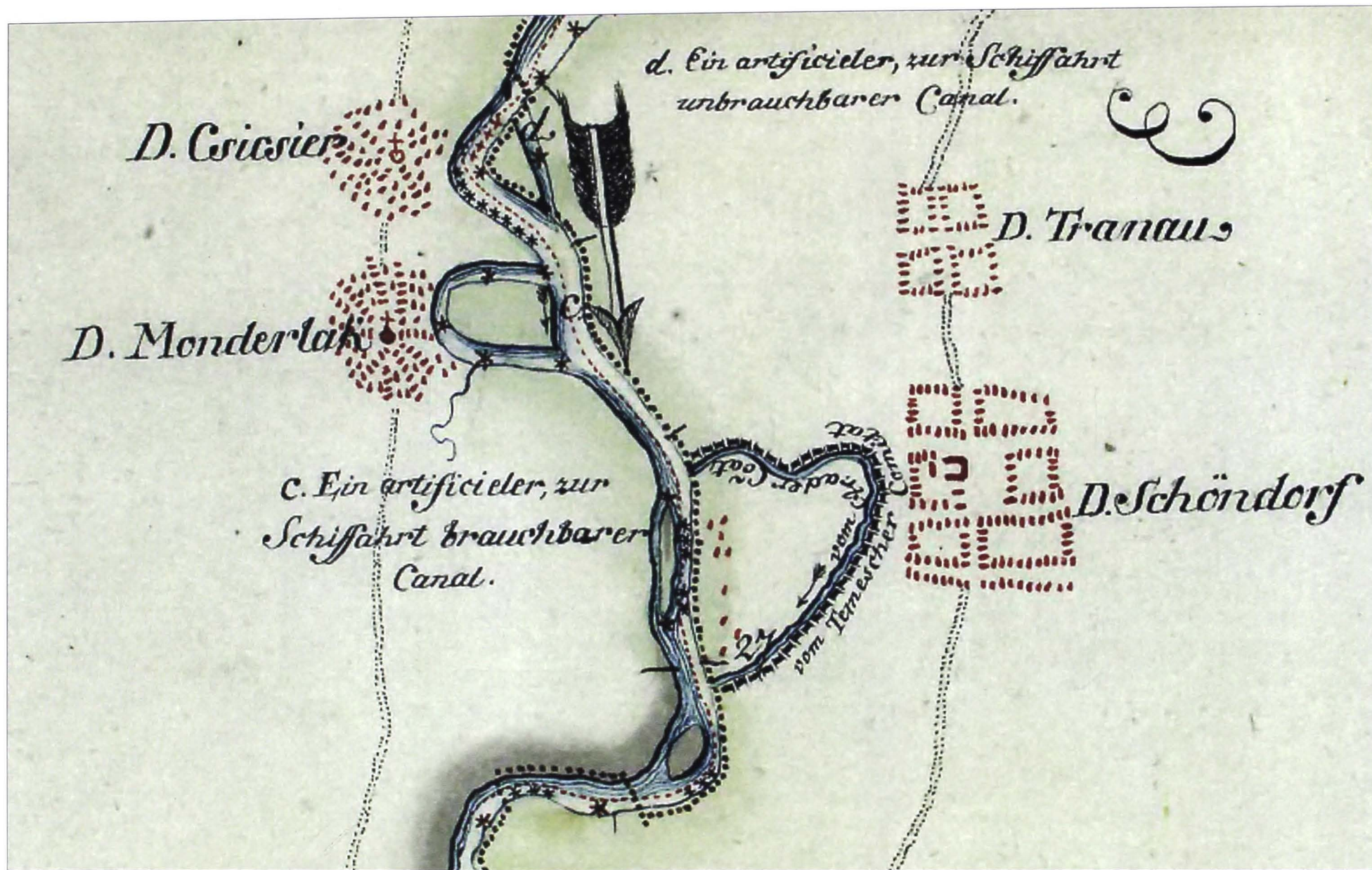

a

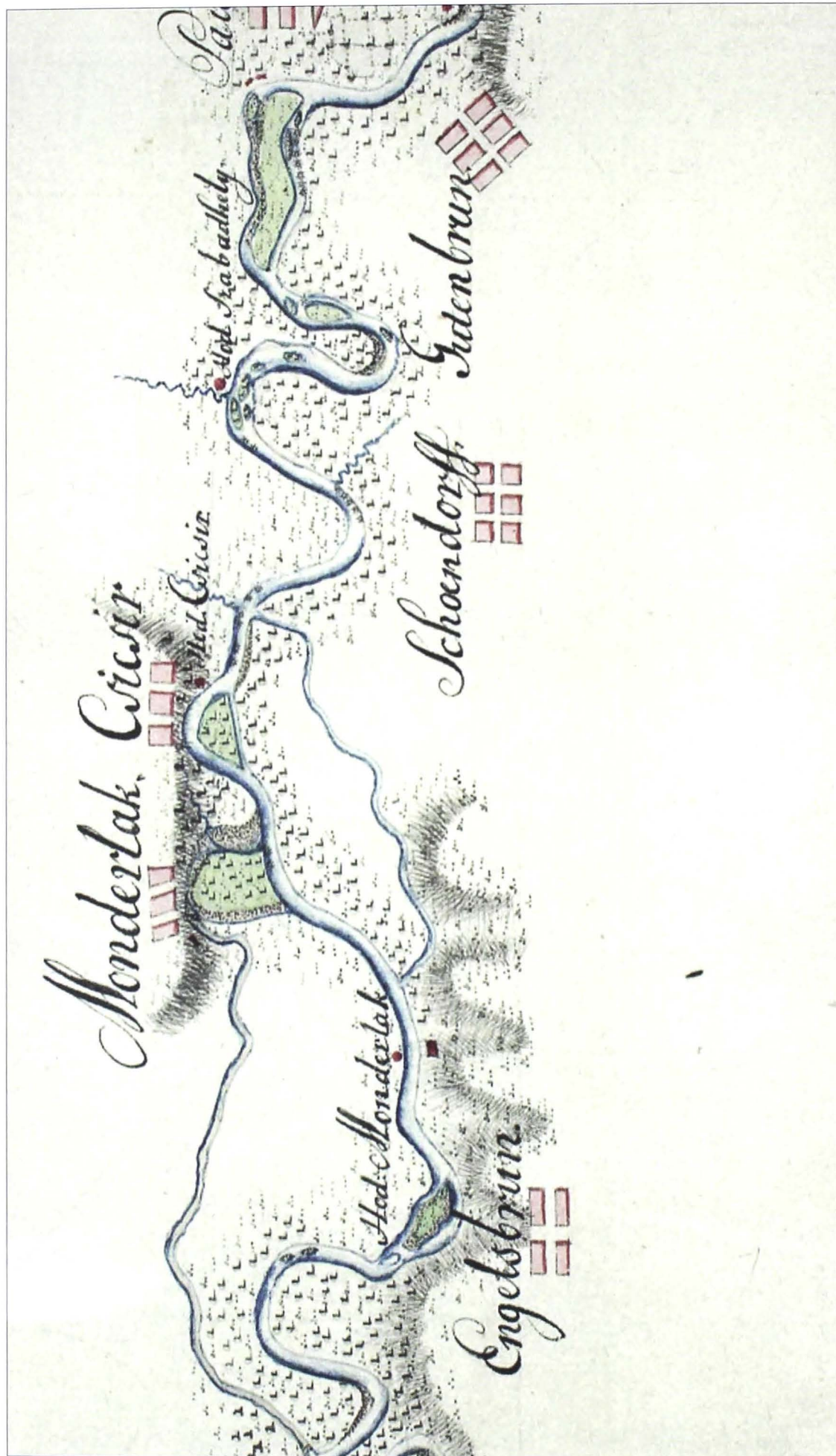

b

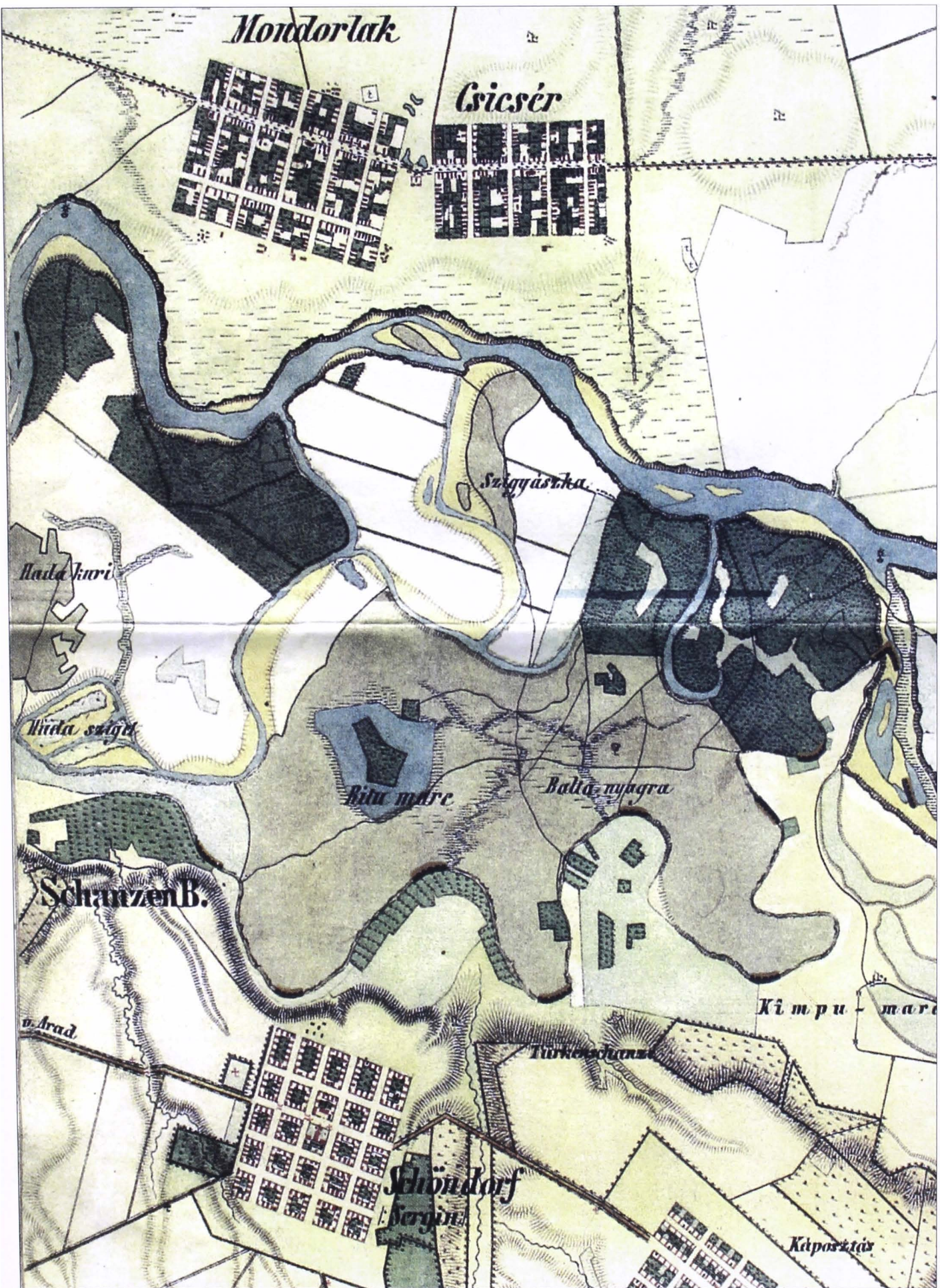
Planșa 9. a-b) detalii cartografice din anii 1782-1785 (Josephinische Landesaufnahme, coll XXIV, sectio XXXII) și 1786 (S. Hubert, *Delineatio Domini Regio Cameralis Aradiensis*, 1786, în <http://mol.arcanum.hu/terkep>, Kamarai térképek, S 11 No 1729) cu locul fostei mănăstiri Bizere

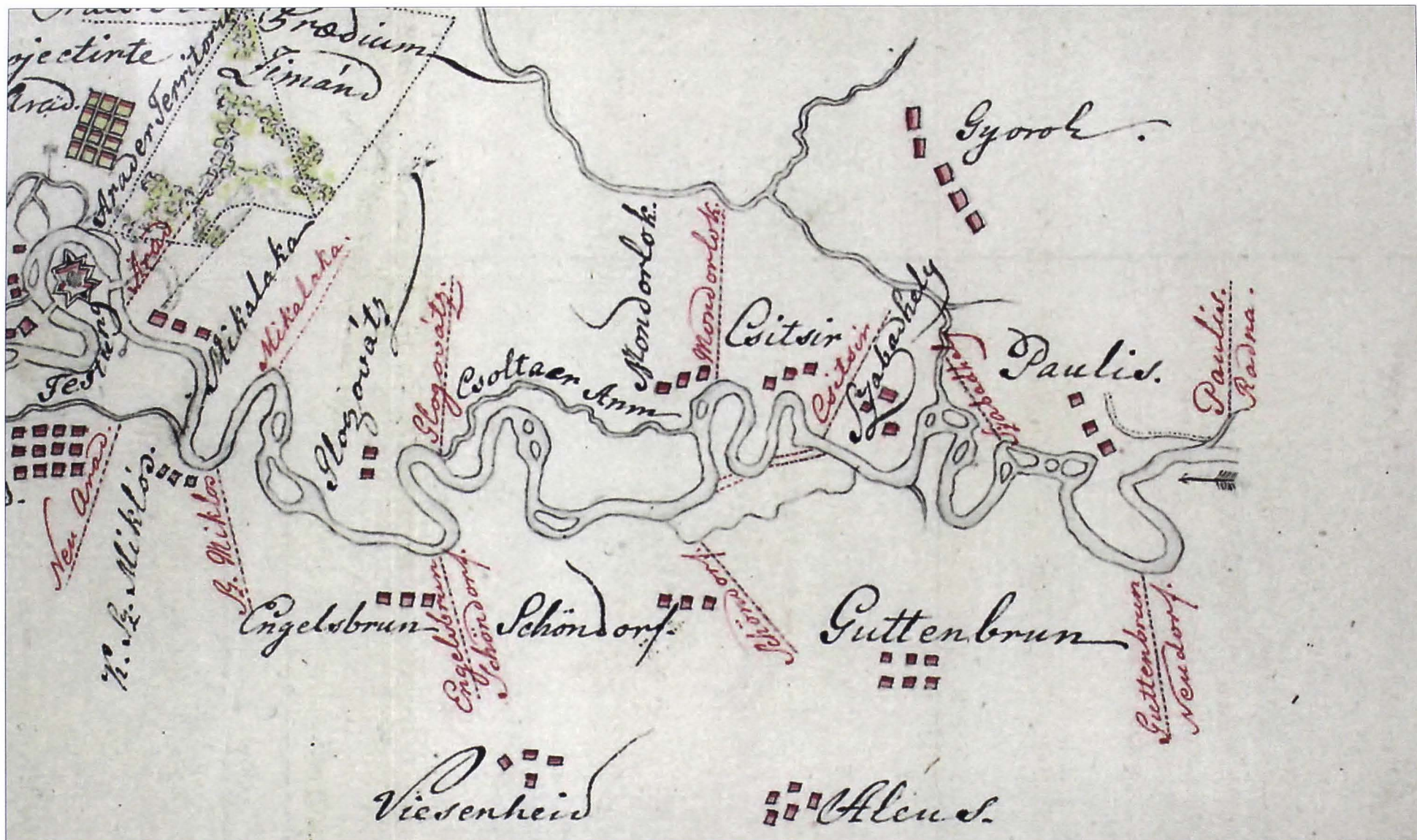
Planșa 10. Zona Cicir - Frumușeni în anul 1789 (detaliu din Preliminaire Marosch Karte ... von der Einmündung in die Teiss ... bis an die Siebenbürger Gränze ..., <http://mol.arcanum.hu/terkep>, Helytartótanácsi térképek, S 12 Div XI No 0094:1)

Planșa 11. Valea Mureșului în zona Frumușeni - Cicir la 1805 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Vegyes kéziratós térképek, S 70 No 0018)

Planşa 12. Detalii din a doua ridicare topografică cu teritoriul dintre Frumuşeni, Aluniş, Cicir, Mândruloc și cu figurarea unei cetăți dispărute (Zweite oder Franziszeische Landesaufnahme, 1806-1869, <http://www.archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b>)

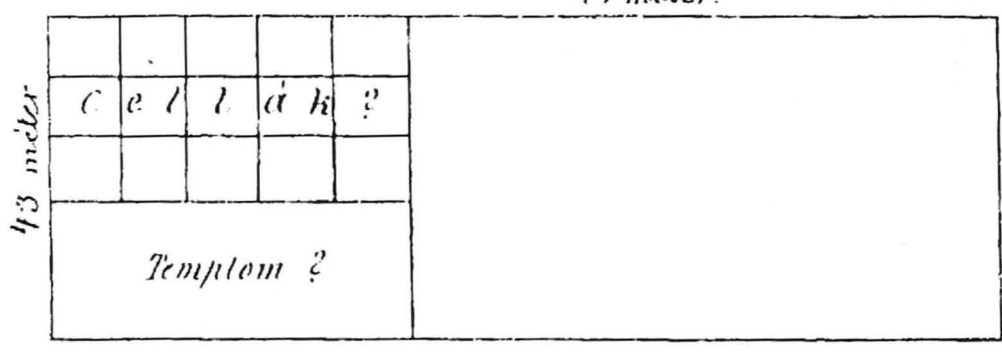
Planșa 13. Valea Mureșului în zona Frumușeni – Cicir cu delimitări administrative, la 1818
 (<http://mol.arcanum.hu/terkep>, Helytartótanácsi térképek, S 12 Div XIX No 0117:5)

Planșa 14. Valea Mureșului în 1834 – detaliu cu apartenența administrativă a teritoriului dintre Frumușeni, Cicir și Mândruloc
(<http://mol.arcanum.hu/terkep>, *Vízrajzi Intézet térképei*, S 80 Maros No 0066)

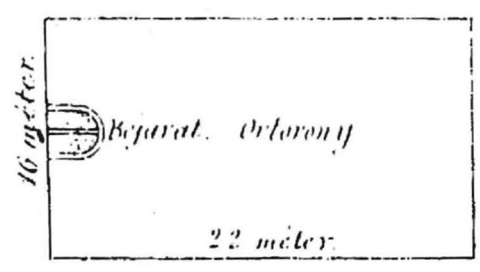
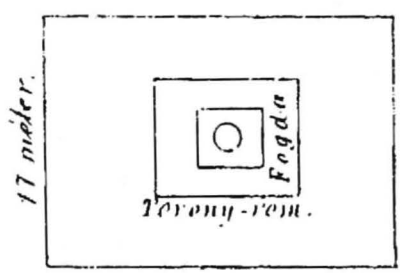

91 méter.

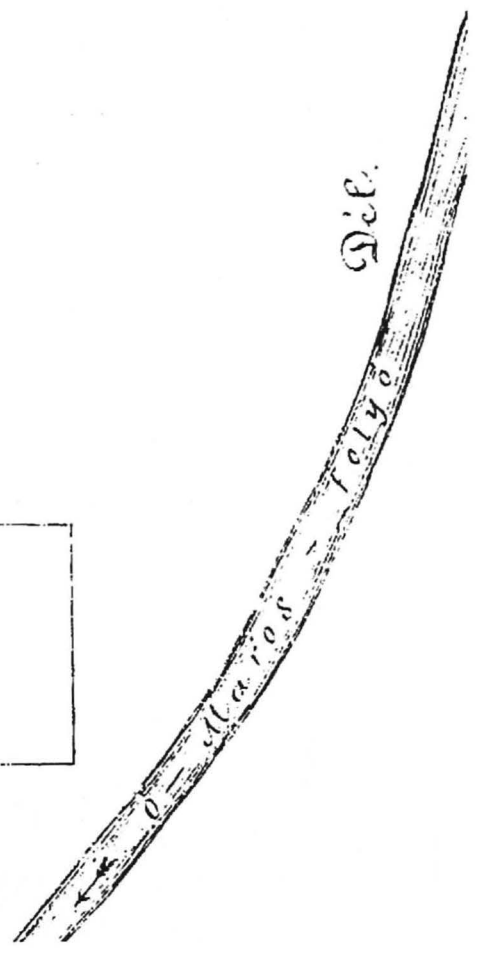

A zártvíz apátvágy romjainak alaprajzai

Észak

Dyugul

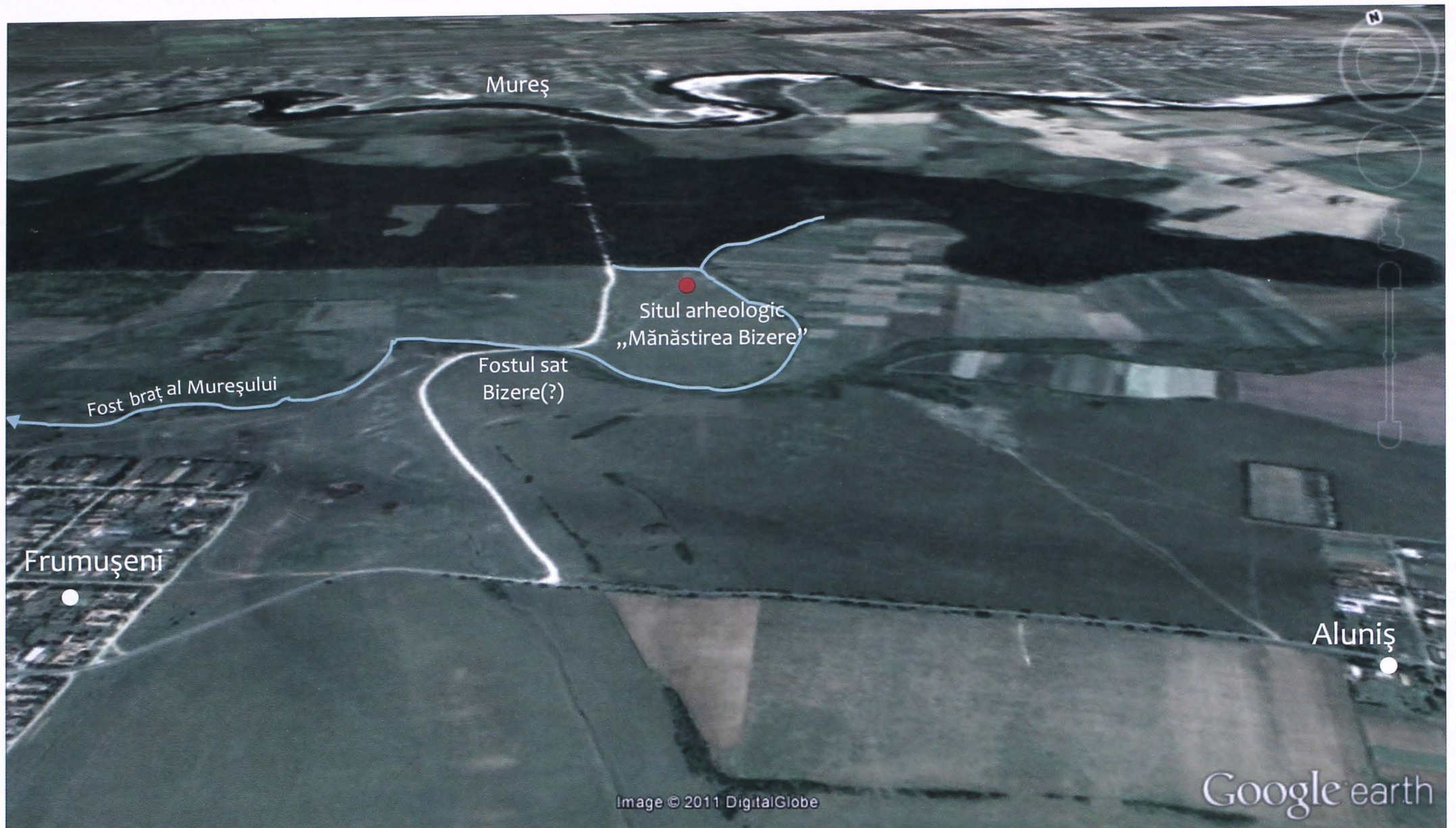
Planşa 15. Ruinele fostei mănăstiri Bizere - plan de situație (Rácz K., 1883)

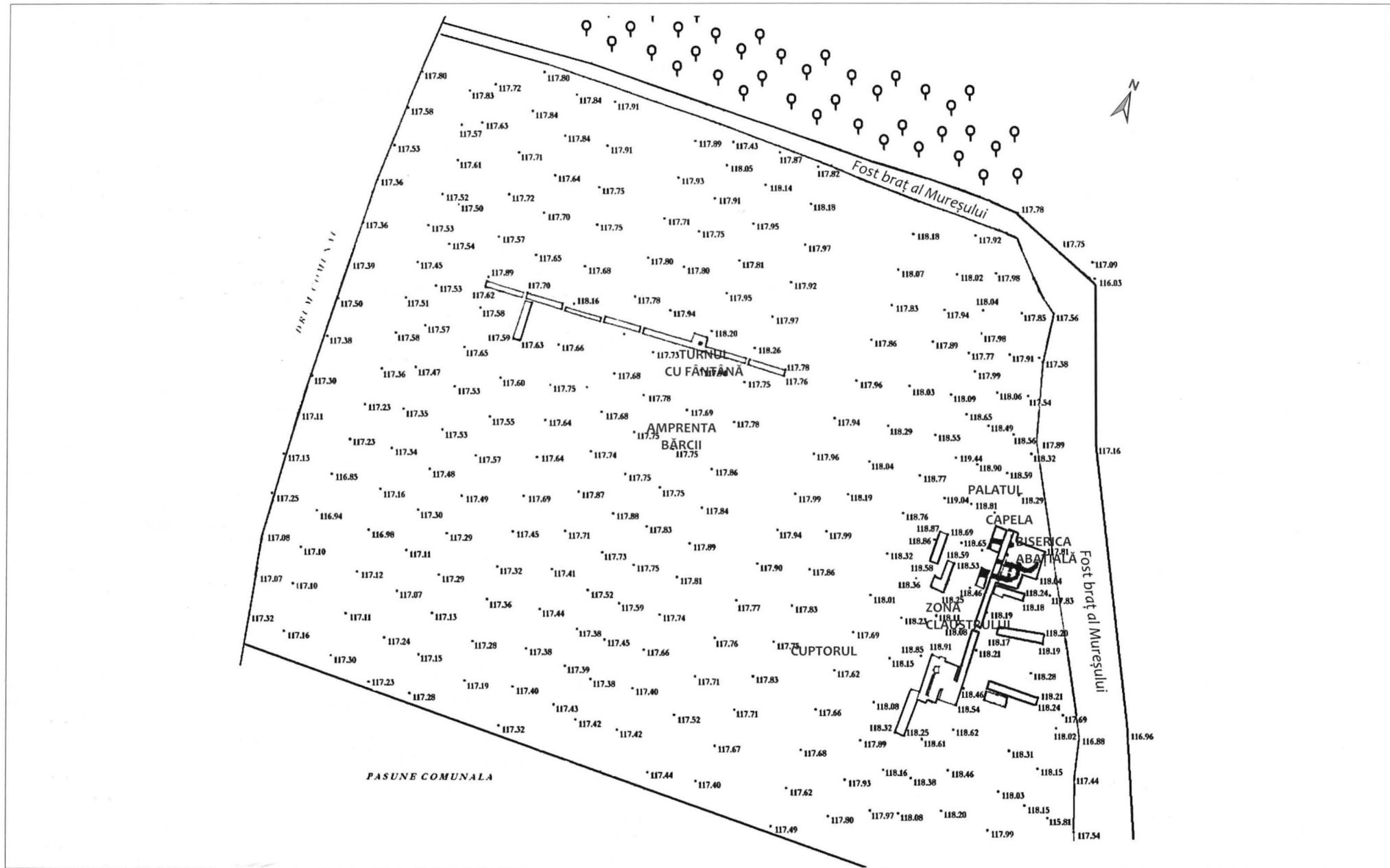
Planșa 16. Ruina turnului cu fântână de la fosta mănăstire Bizere, la începutul sec. XX (*Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye, Szerk. Borovszky S., Budapest, f. a., p. 363, dată sub titlul: Fântâna Turcului de la dispăruta cetate Zeudi*)

Planșa 17. Situl arheologic Mănăstirea Bizere (com. Frumușeni) și vecinătățile sale în context actual

Planșa 18. Teritoriul dintre Frumușeni - Aluniș - Valea Mureșului, cu amplasamentul fostei mănăstiri Bizere și al unui sat dispărut (probabil Bizere)

Planșa 19. Situl arheologic Mănăstirea Bizere - ridicare topografică (2004)

a

b

Planșa 20. a) Rămășițele turnului și fântânii (2004); b) detaliu din S2T, cu profilul nordic și latura estică a turnului (2004)

a

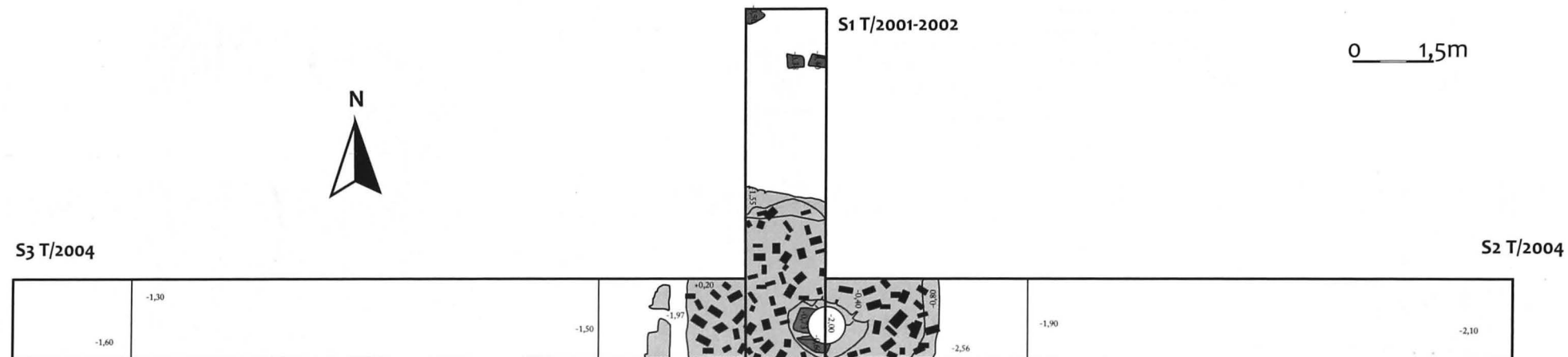

c

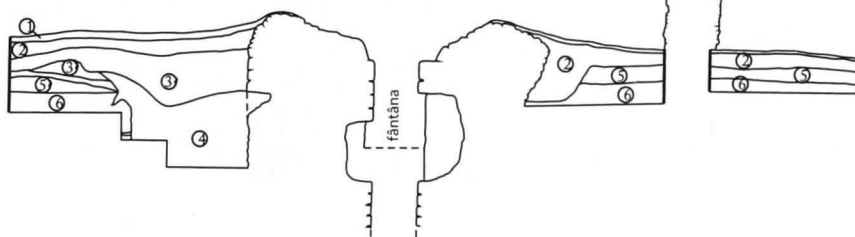

b

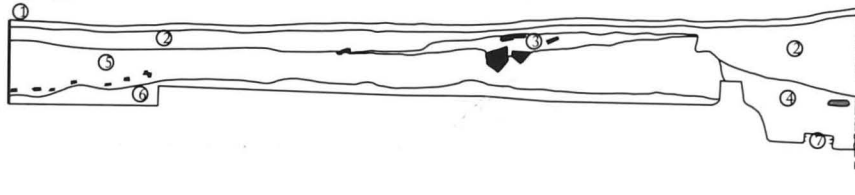
Planșa 21. Turnul cu fântână. a) S3T/2004 (est-vest); b) vedere generală a ruinei (2009); c) detaliu cu fântâna

S1 T, profil estic

S3 T, profil nordic

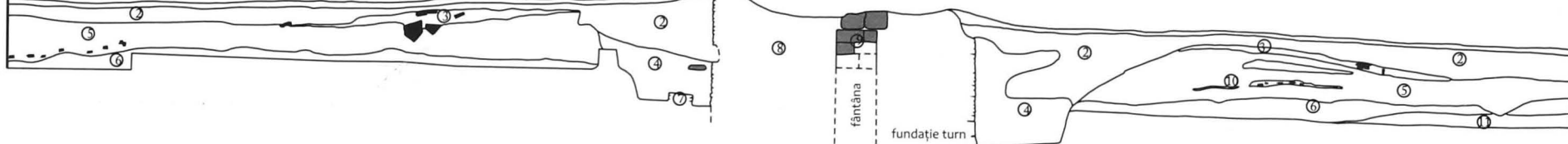

Legendă:

- cărămidă
- piatră
- zidărie cu mortar

- ① sol vegetal
- ② nivel depunere târzie și umplură a gropii
- ③ nivel dărâmtură
- ④ umplură groapă
- ⑤ nivel depunere cu urme dărâmtură
- ⑥ nivel steril arheologic (nisip gălbui)
- ⑦ fragment zidărie
- ⑧ zidăria turnului
- ⑨ peretele fântânii
- ⑩ nivel dărâmtură cu cenușă
- ⑪ sol steril arheologic (pietriș)

S2 T, profil nordic

Planșa 22. Plan general al cercetărilor arheologice din perimetrul turnului cu fântână (2001-2004)

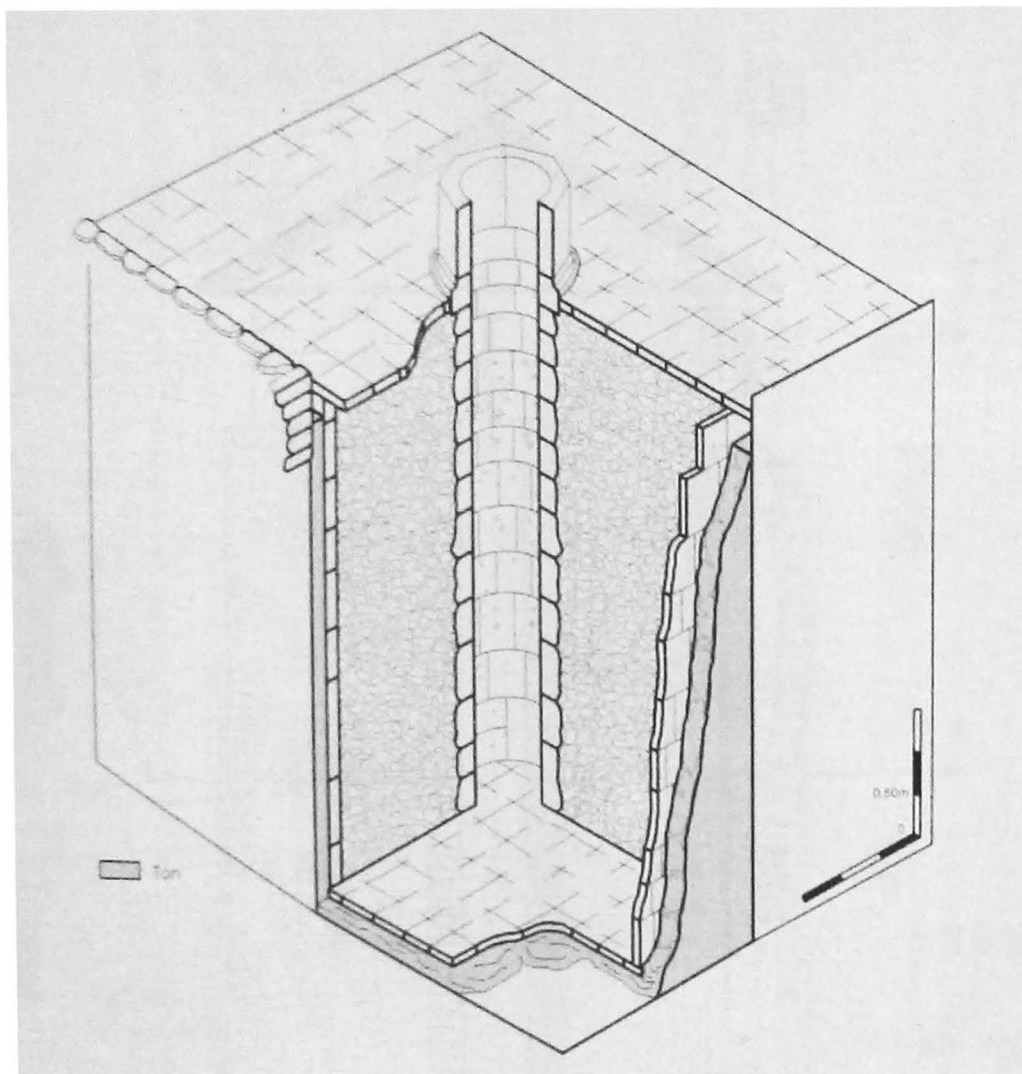

a

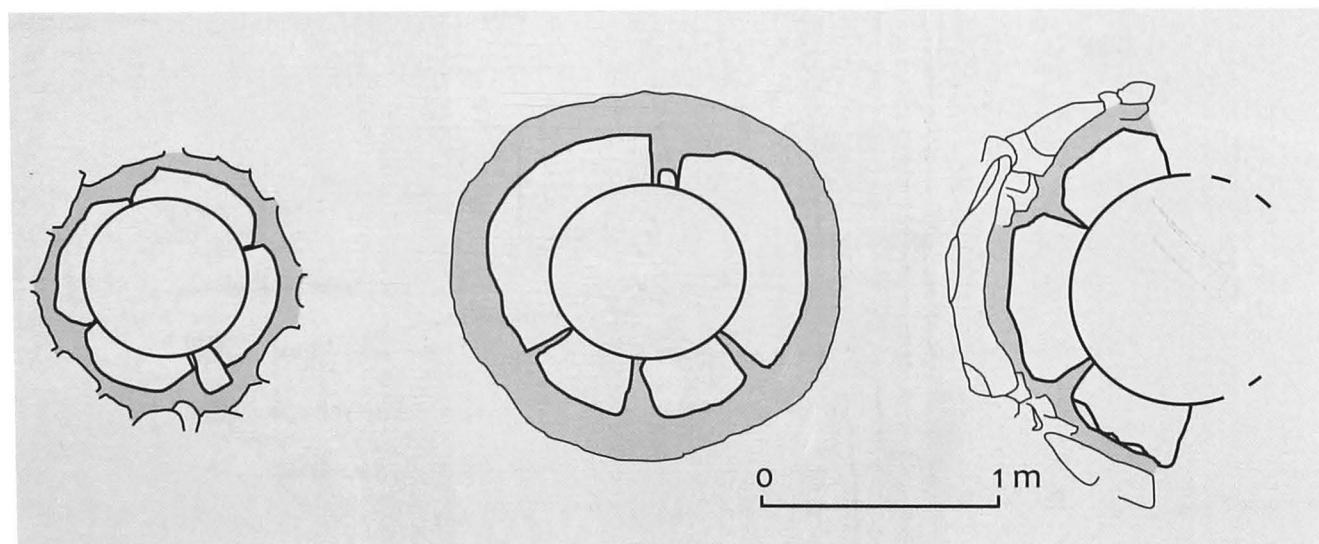

b

Planșa 23. a-b) Detalii din S2T și S3T/2004 cu laturile de est și vest ale turnului

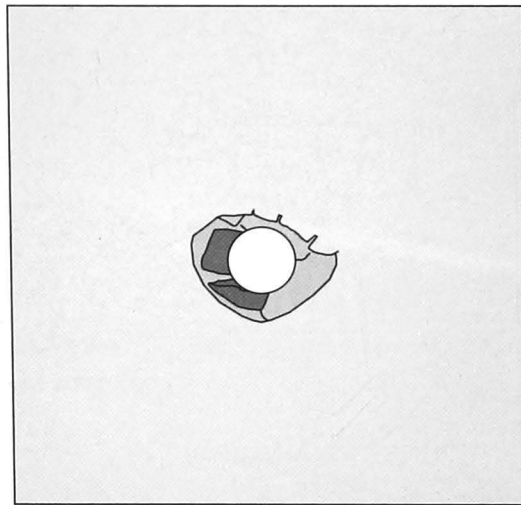
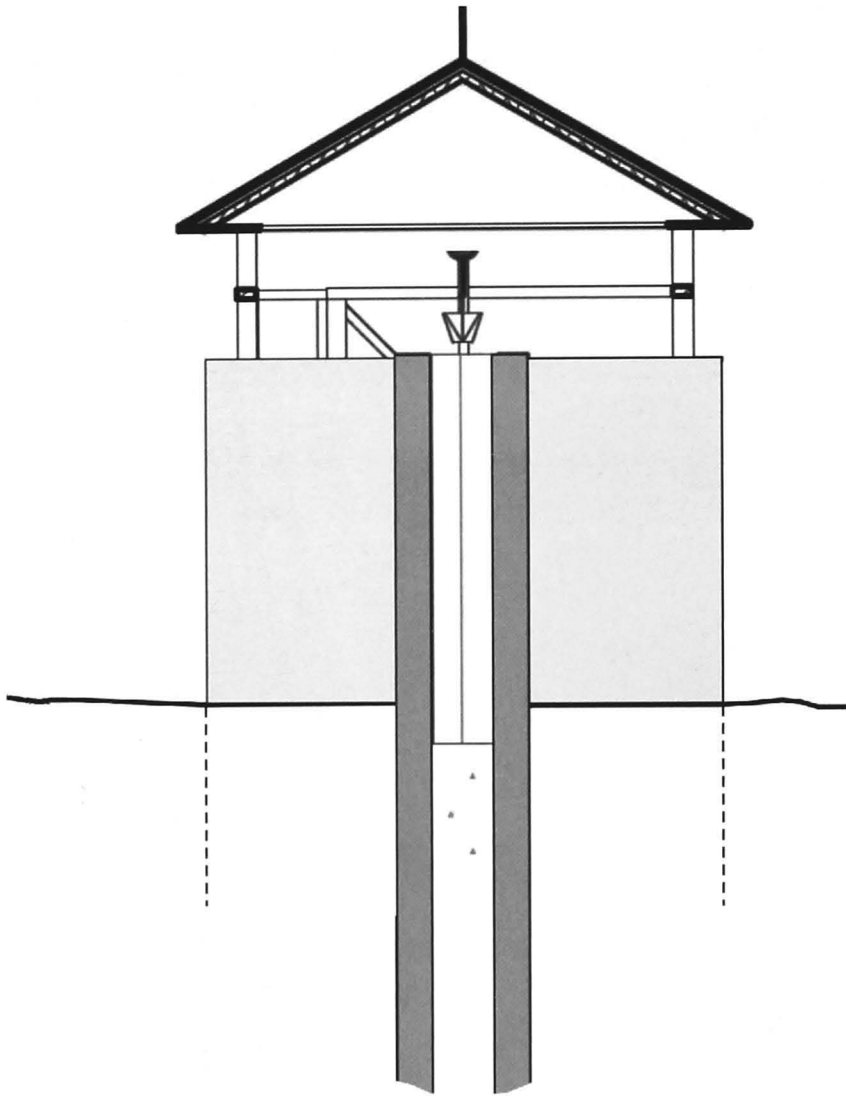

a

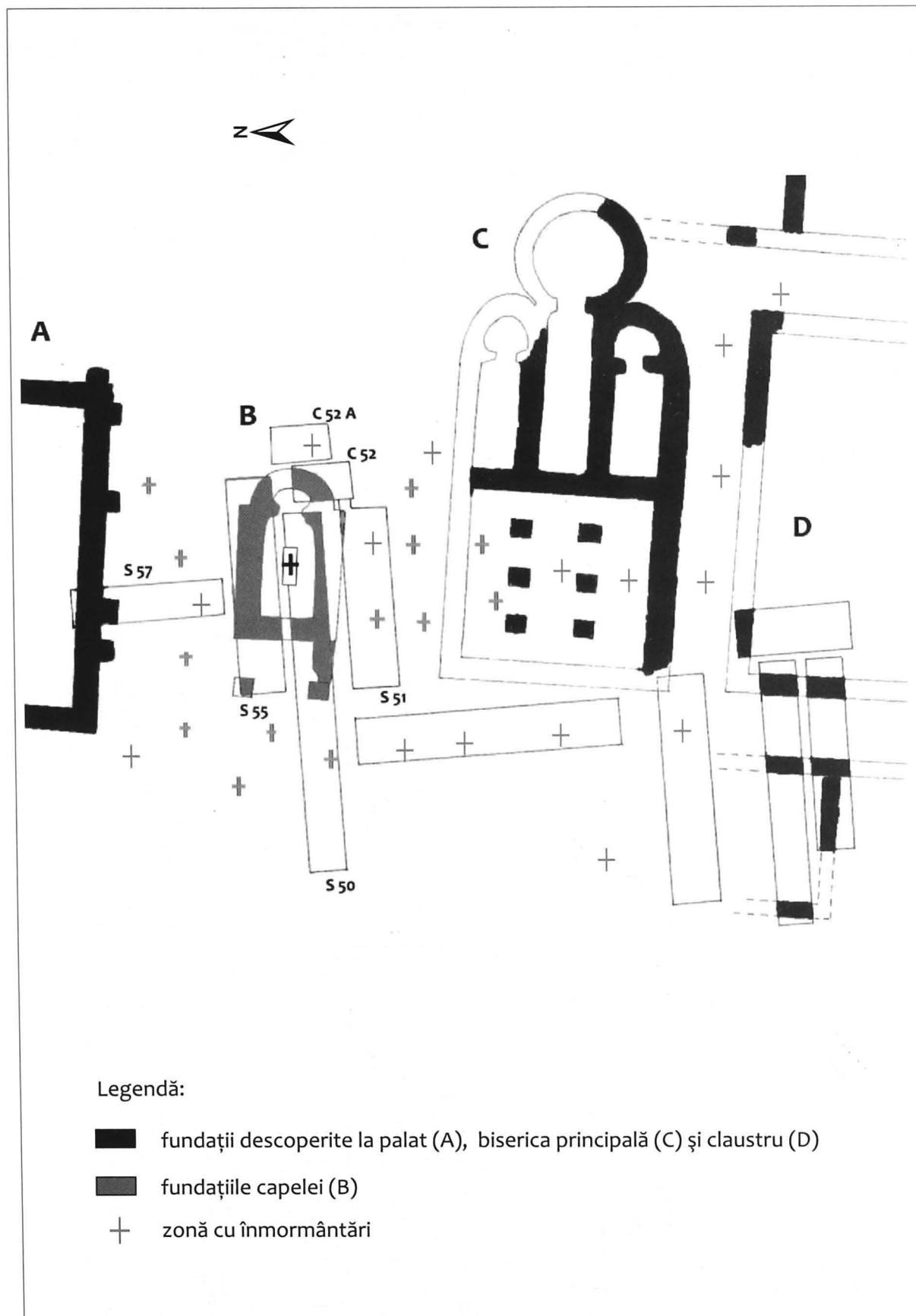

b

Planșa 24. Cisterne de filtrare din cetăți ale Alsaciei: a) reconstituire pentru Wangenburg și b) planuri pentru Warthenberg, Fleckenstein, Haut-Barr (Kill, *Filterzisternen*, p. 239, 241)

Planșa 25. Turnul fântânii de la Bizere - reconstituire grafică (2009)

Planșa 26. Plan general cu încadrarea urmelor capelei în frontul principal (de est) al complexului de la Bizere (nivelul fundațiilor); secțiuni arheologice din zona capelei (2006)

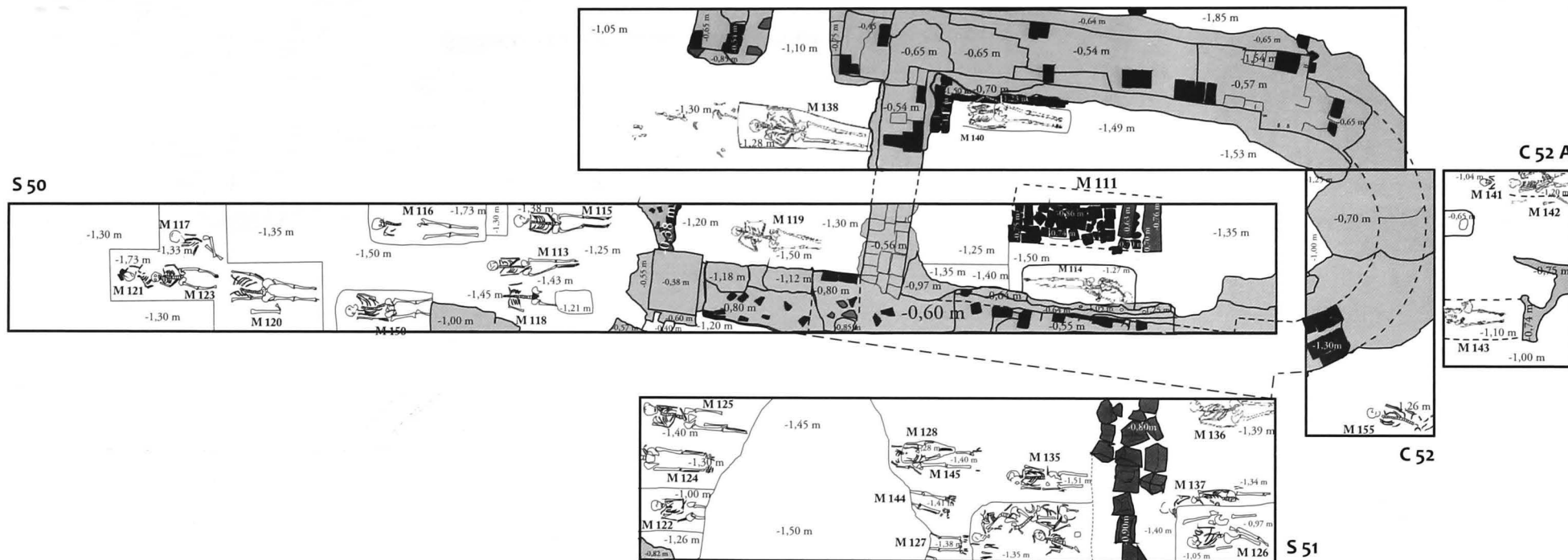

Planșa 27. Capela. Vedere generală, dinspre vest, din timpul cercetării arheologice (2006)

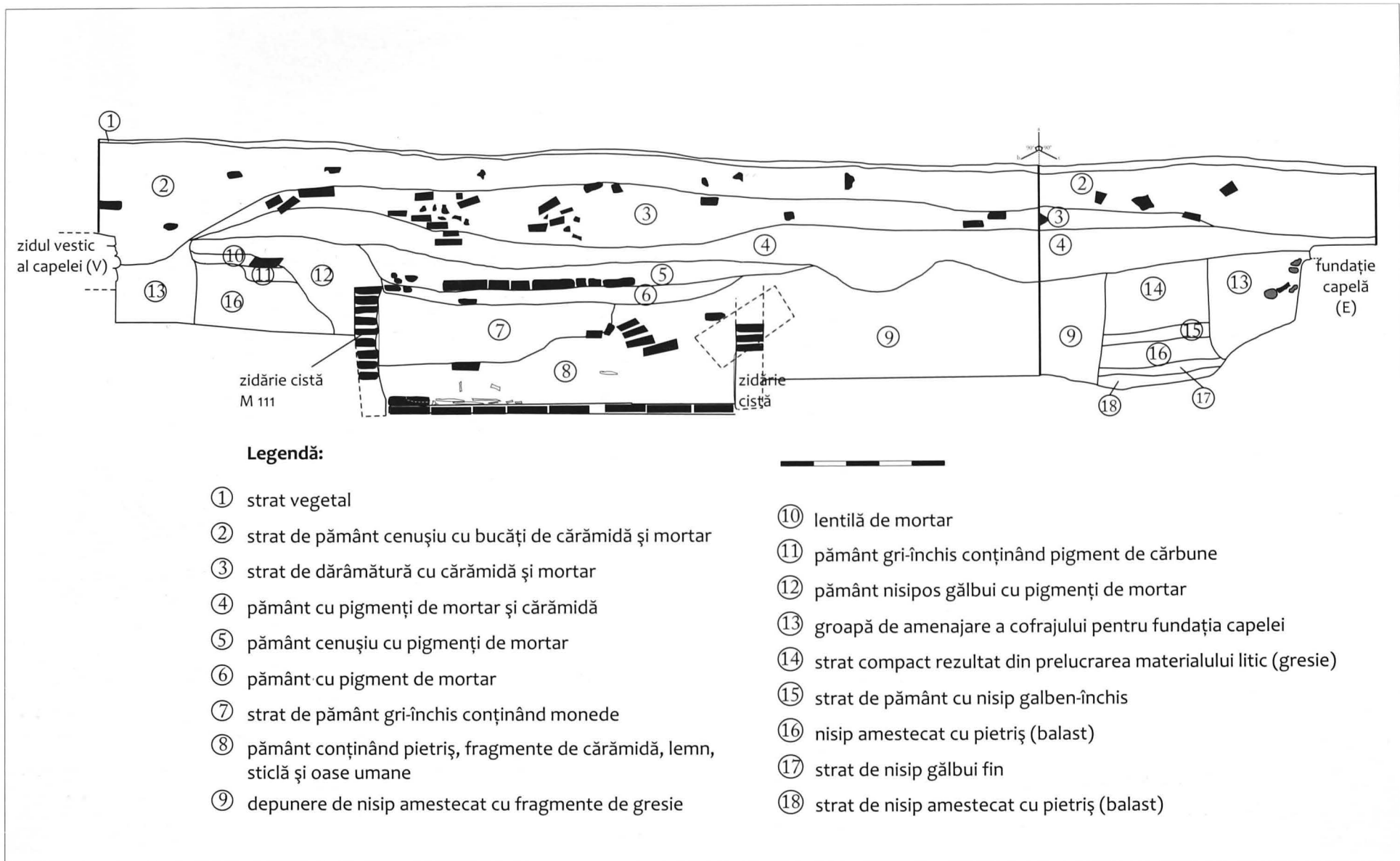

Legendă:

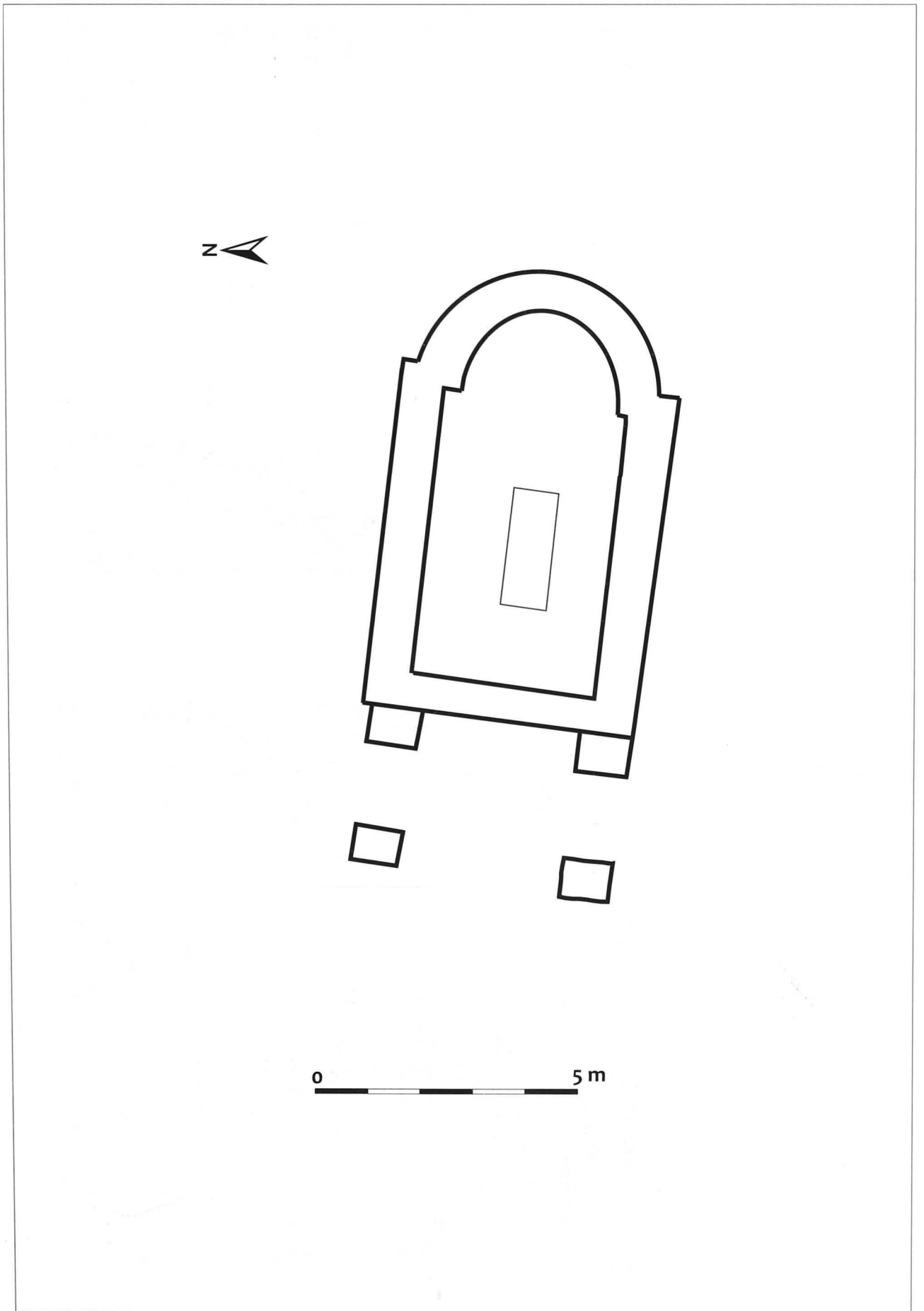
- - cărămidă
- - mortar
- - piatră

Planșa 28. Plan general al cercetărilor arheologice din perimetrul capelei (2006)

Planșa 29. Capela funerară, interior - profilul nordic al S 50/2006

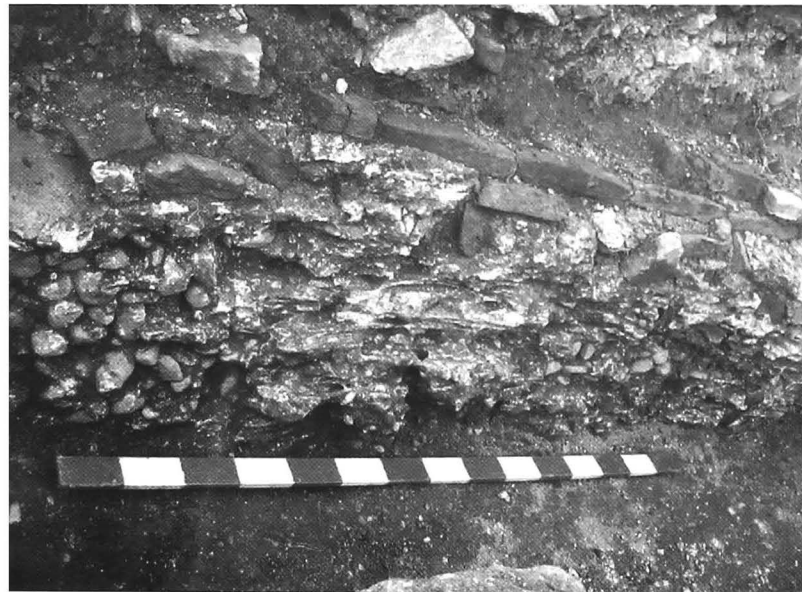
Planșa 30. Planul capelei funerare de la Bizere în urma cercetărilor arheologice (2006)

a

c

b

d

Planșa 31. a, b) Sectoare ale fundațiilor capelei (din colțul nord-vestic și de pe latura sudică) și părți de elevație păstrate la trecerea dintre navă și absidă (2006)

a

b

0 10 20 30

Planșa 32. a) Cista mormântului central (M 111) înainte de cercetarea interiorului
b) lespezi de calcar provenite de la M 111 (2006)

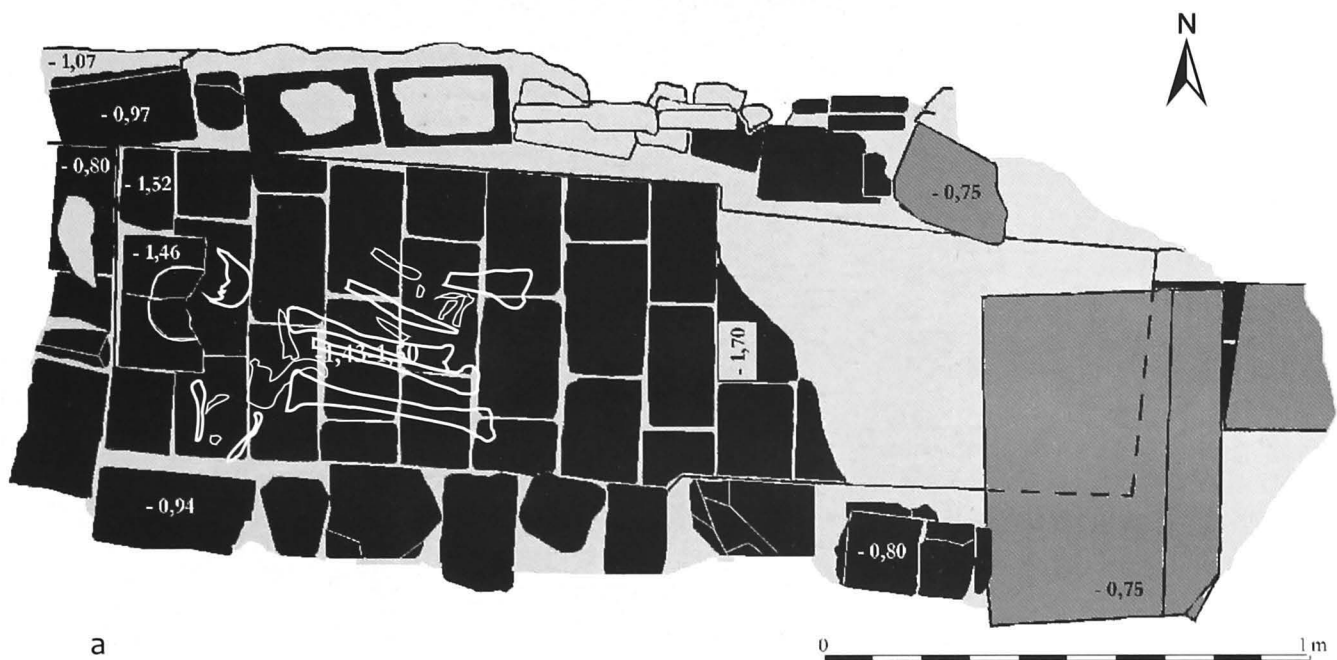

a

b

Planșa 33. Zona centrală a capelei în cursul cercetării; detaliu cu partea vestică a cistei centrale (2006)

a

Legendă:

- cărămidă
- mortar
- piatră

b

Planșa 34. Cista mormântului central al capelei - plan; morminte cu nișă cefalică și acoperiș în două ape descoperite la Rakovac (Dombó) (N. Stanojev, în *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged, 2000, fig. 10).

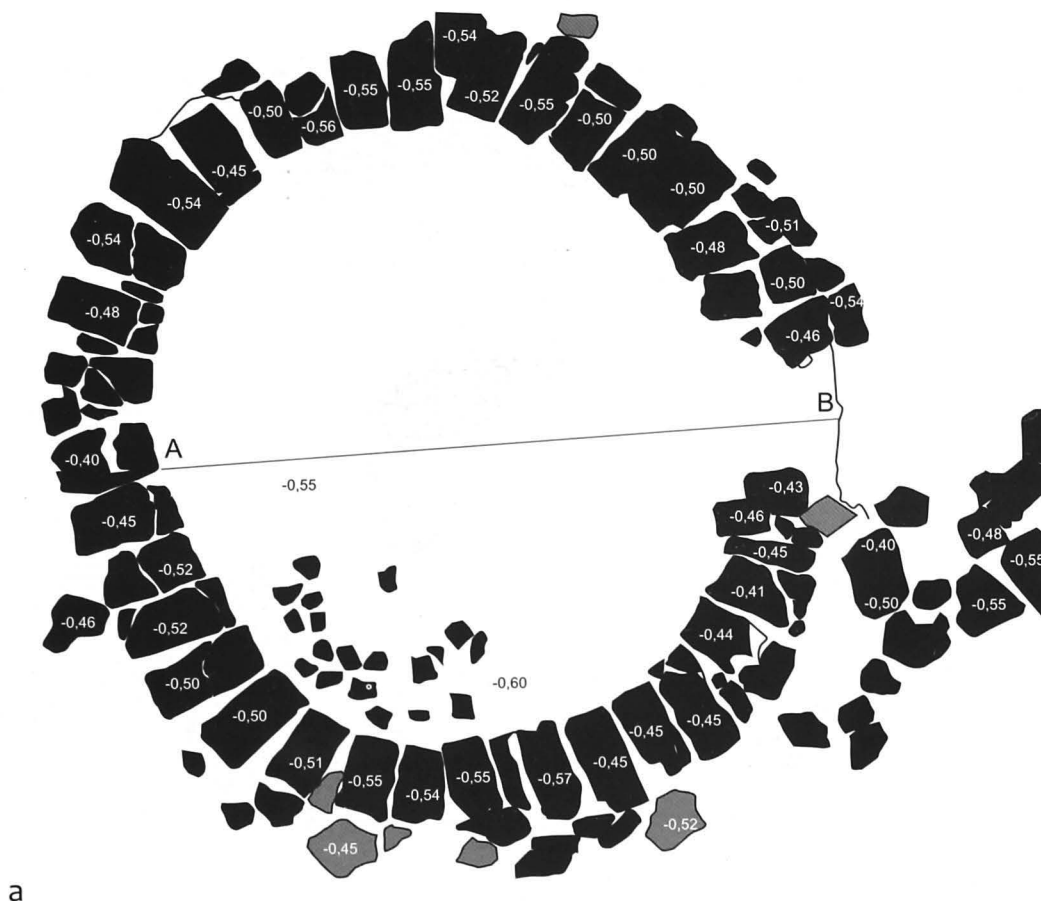

a

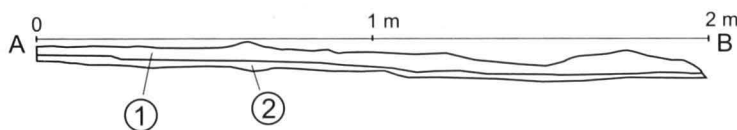

b

Planșa 35. Secțiunea S 65/2007 și urmele cuptorului de pâine

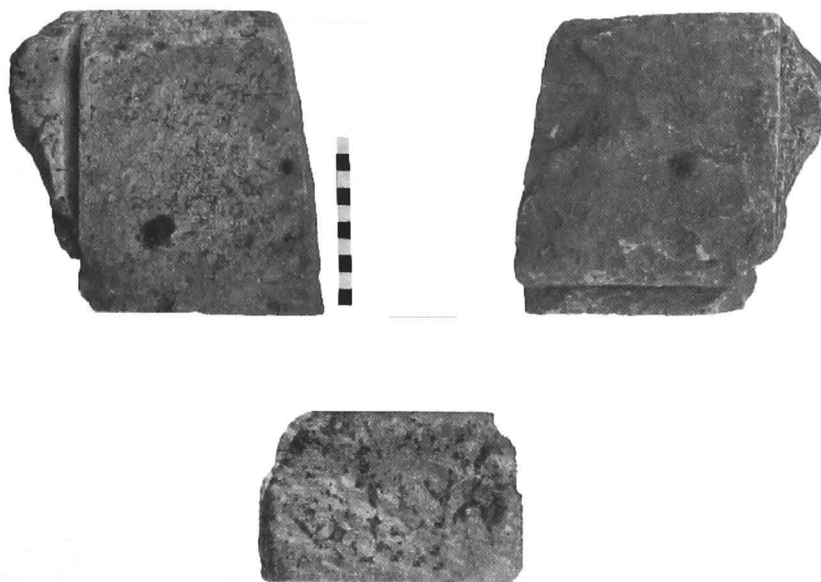
a

■ - cărămidă
 ■ - piatră

① - strat de pământ ars la roșu
 ② - strat de pământ cu
 fragmente ceramice

b

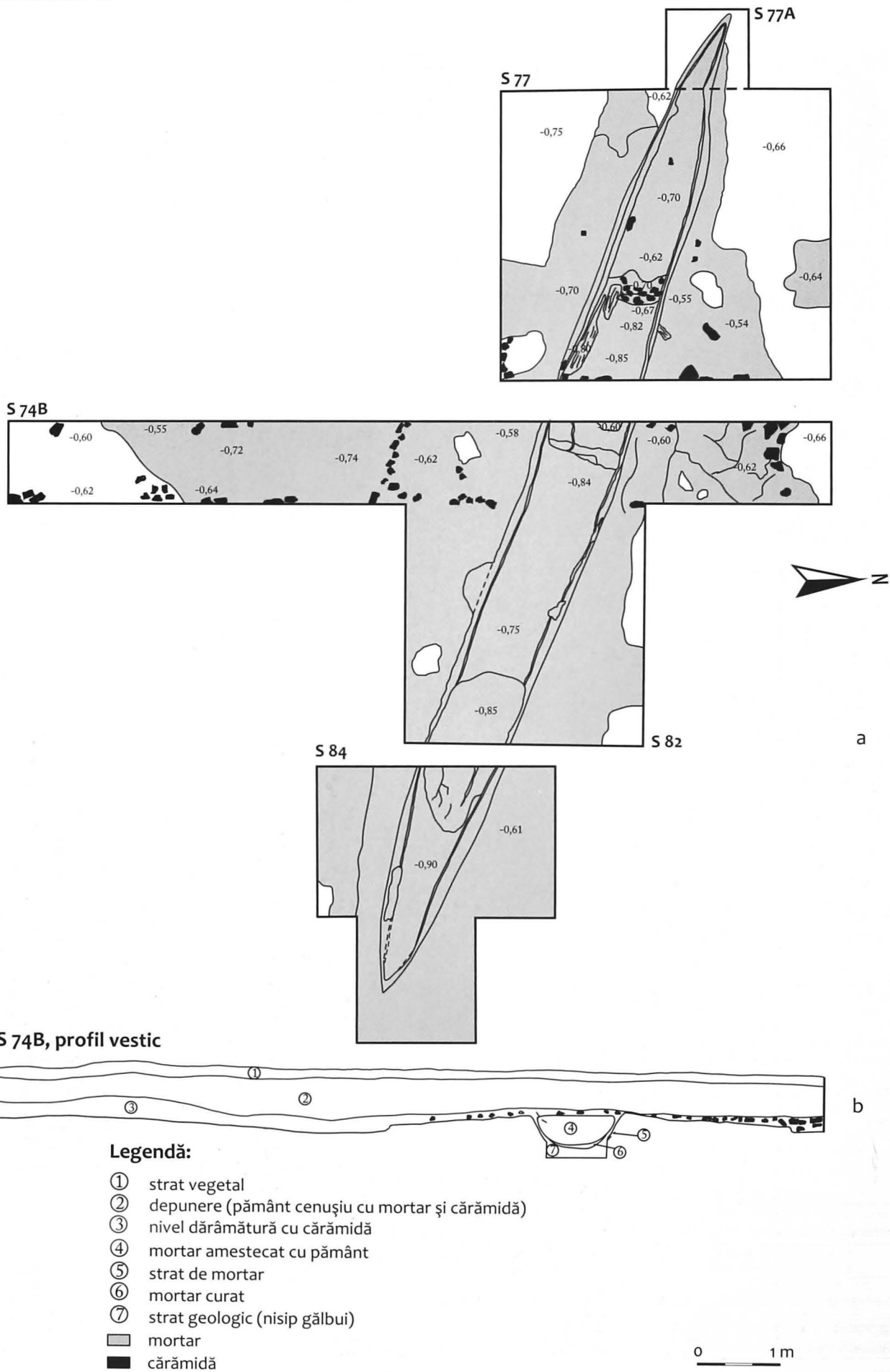
Planșa 36. a) Cuptorul de pâine - plan și profil; b) lespezi de calcar descoperite în zona cuptorului

Planșa 37. Detalii de la interiorul cuptorului de pâine - strat de pământ ars cu fragmente de ceramică arpadiană

Planșa 38. Vedere generală dinspre turnul fântânii spre S 74 (2008)

Planșa 39. Plan general cu secțiuni și profil din zona amprentei de barcă

Planșa 40. Vedere generală cu amprenta de barcă (2008)

a

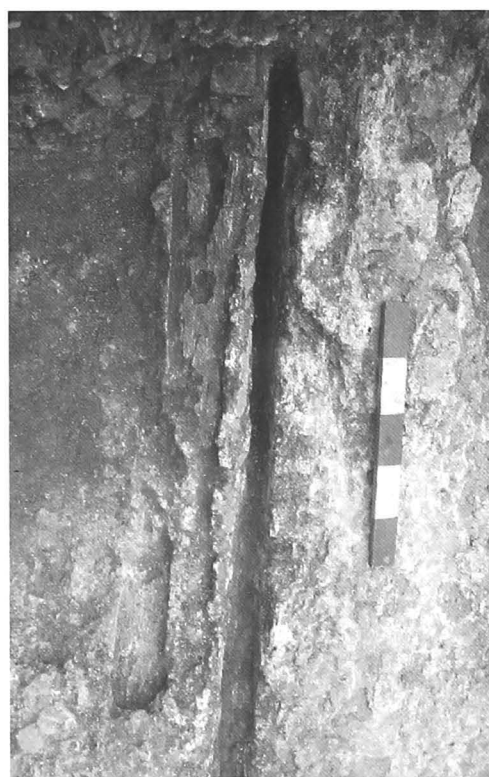

b

Planșa 41. Amprenta bărcii - detalii (2008)

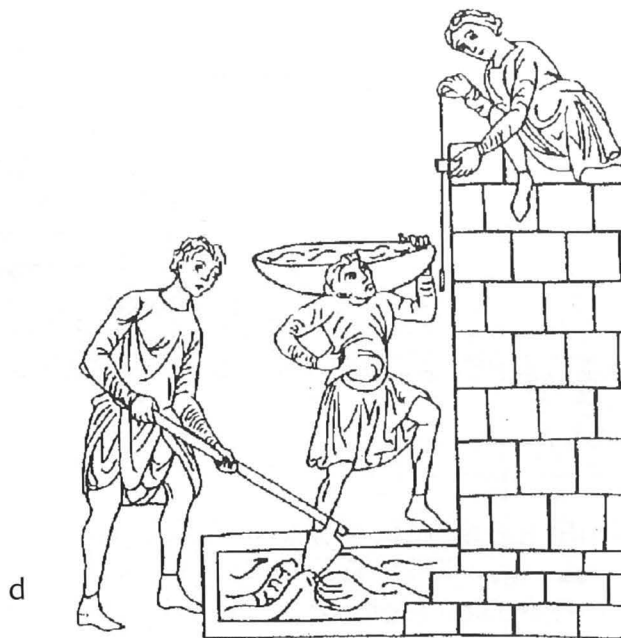
a

b

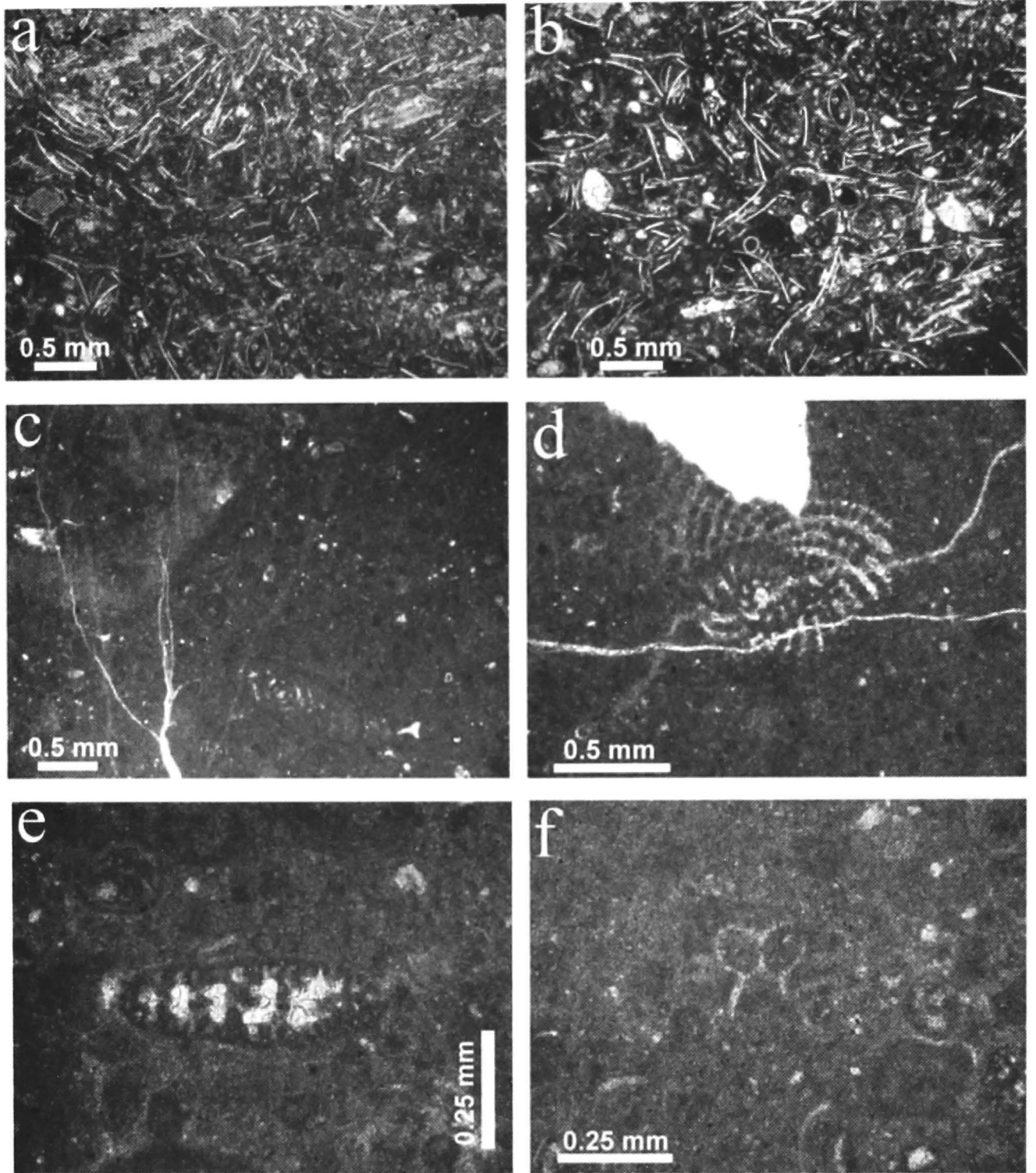

c

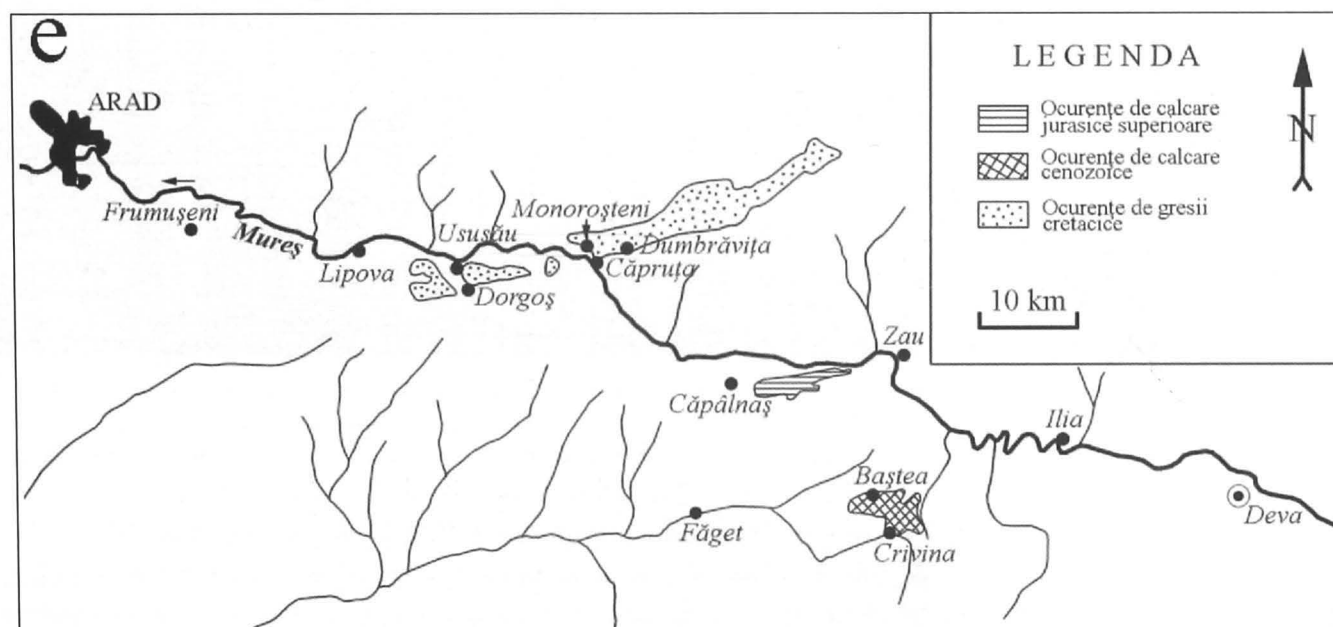
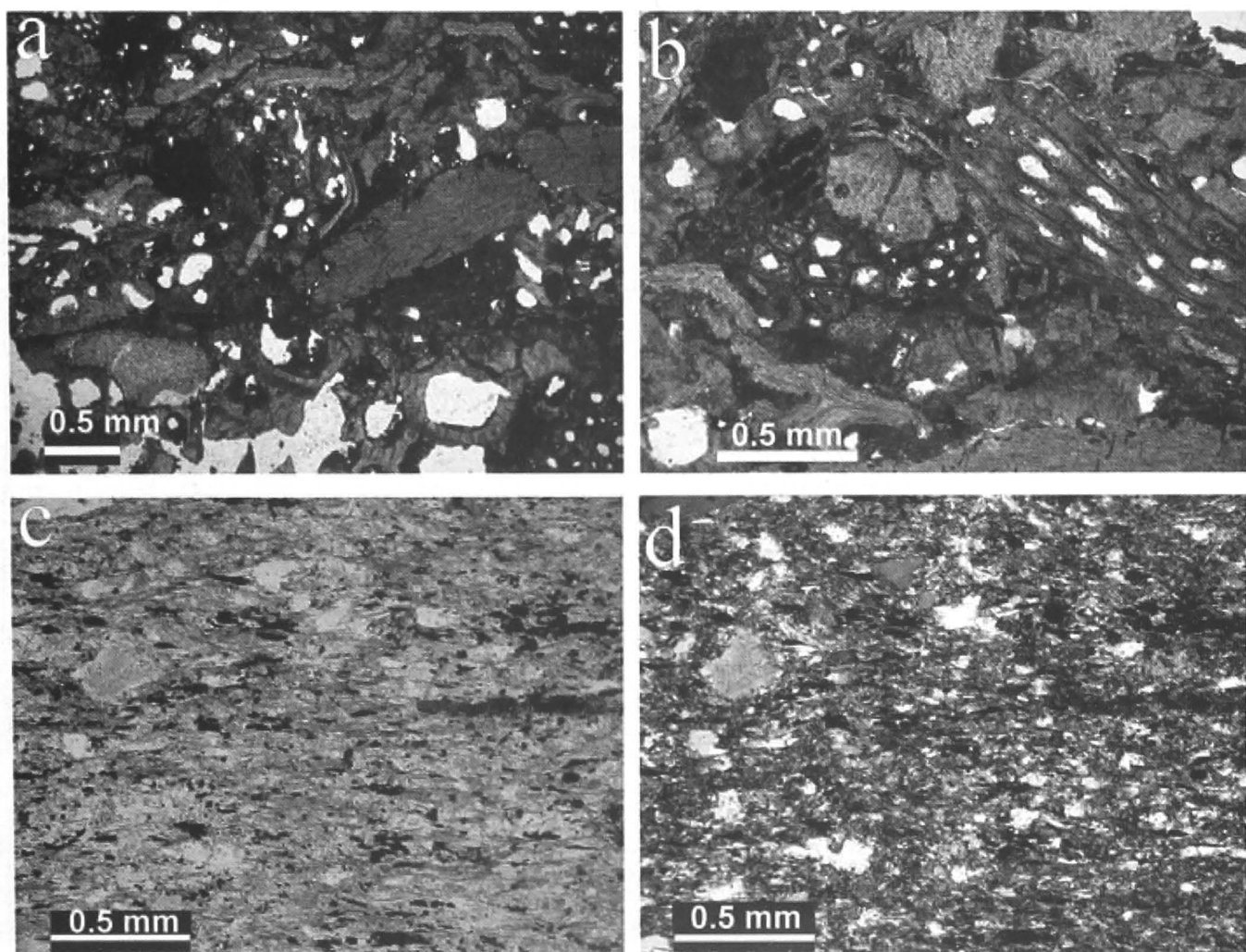

d

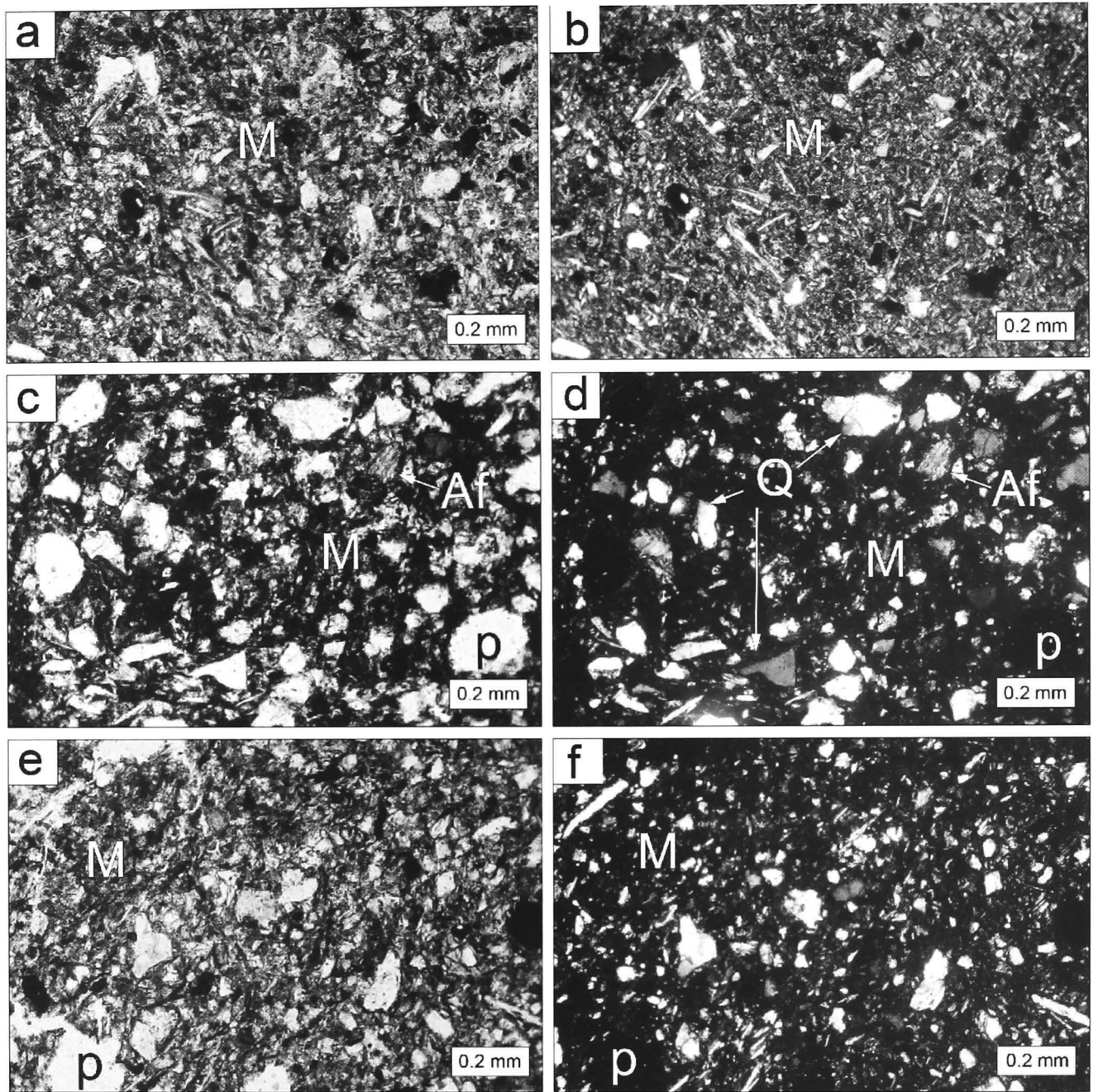
Planșa 42. a-c) Amprenta bărcii - detalii (2008); d) detaliu cu varniță, în *Hortus Deliciarum* a lui Herrad von Landsberg, 1181-1185 (Nussbaum, *Katalog*, p. 127)

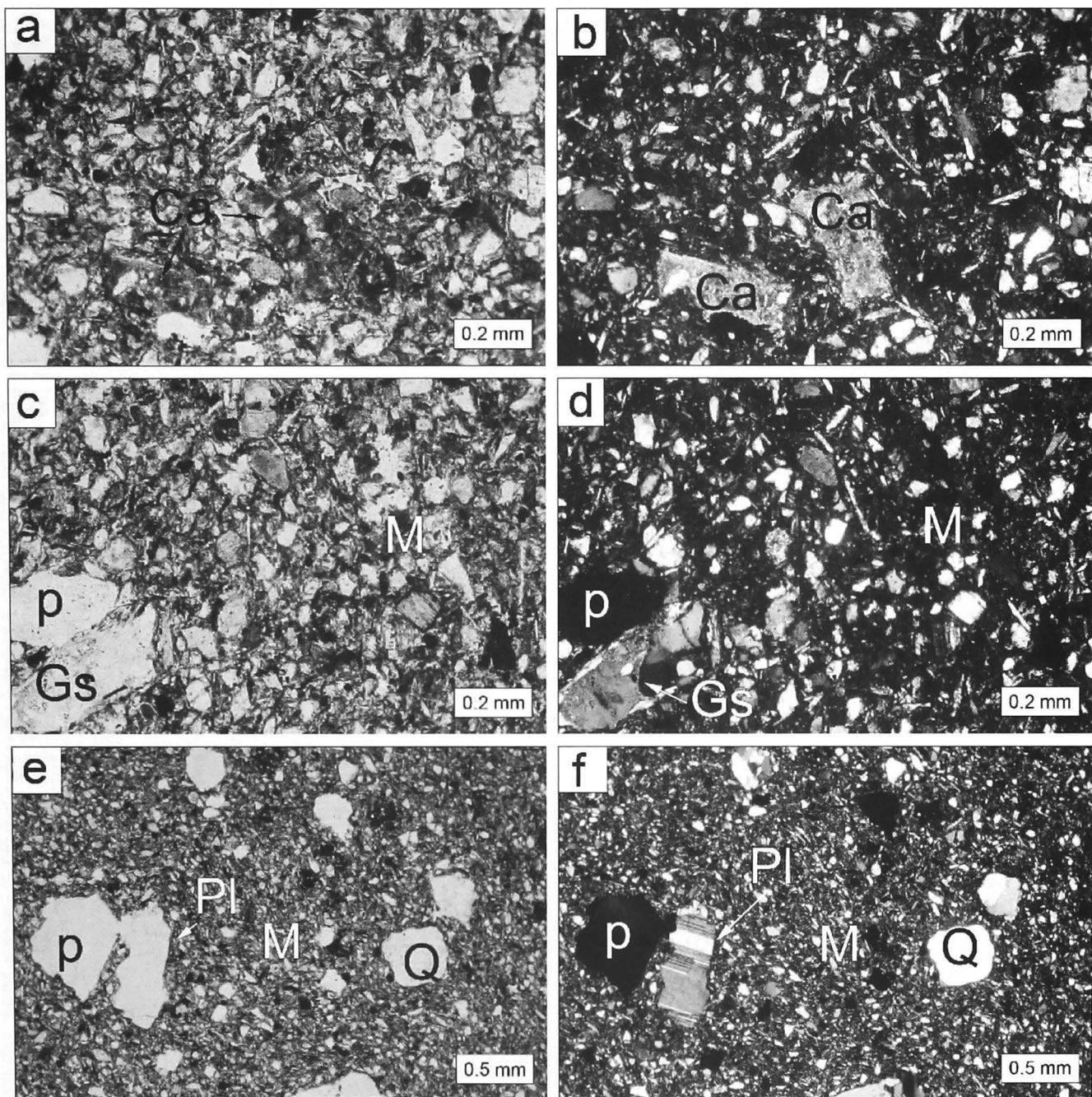
Planșa 43. a- b) Microfotografie (polarizatori încrucișați) a calcarului Juristic de tip wackestone-packstone cu „filamente” (Proba 14e-FB); c) microfotografie (polarizatori încrucișați) a calcarului Juristic (proba 29-FB). Wackestone peloidal-bioclastic cu *Pseudocyclammina*; d-e) microfotografie (un polarizator) a foraminiferului *Pseudocyclammina* (*Streptocyclammina*) *muluchensis* HOTTINGER din proba 29-FB (calcare jurasice); f) microfotografie (un polarizator) a unui fragment de algă *Dasycladalea* din calcarul jurasic (Proba 29-FB).

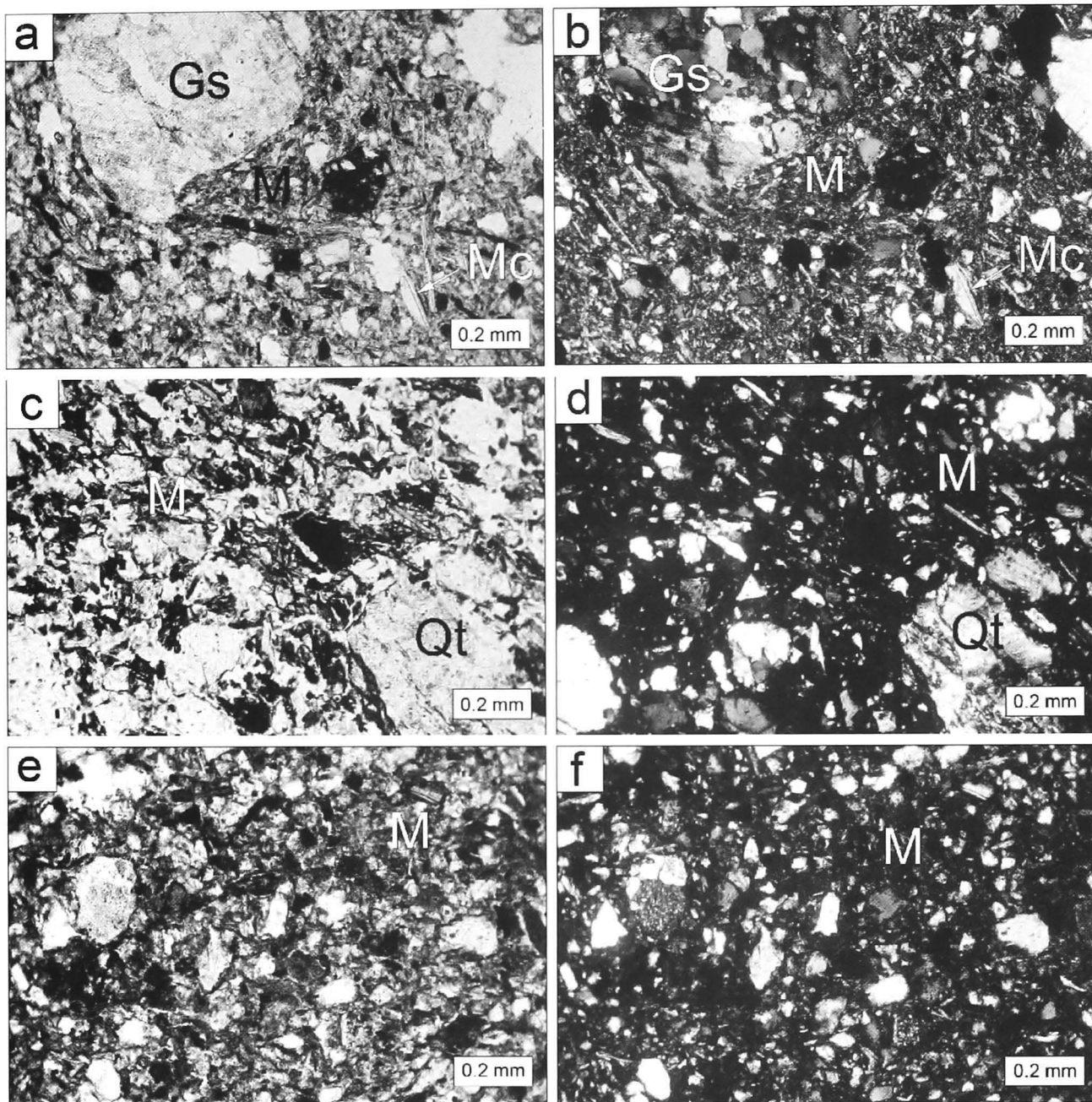
Planșa 44. a-b) Microfotografii (un polarizator) ale probei 33-FB. Bioclastit cu brizoare, bivalve și piese de echinoderme; c-d) microfotografii ale probei 28f-FB. Gresie silțică, micacee. Un polarizator (c) și polarizatori încrucișați (d); e) localizarea rocilor care au putut constitui surse de materiale de construcție la Mănăstirea Bizere (pe baza *Hărții geologice a României*, Foile Arad, Brad, Deva).

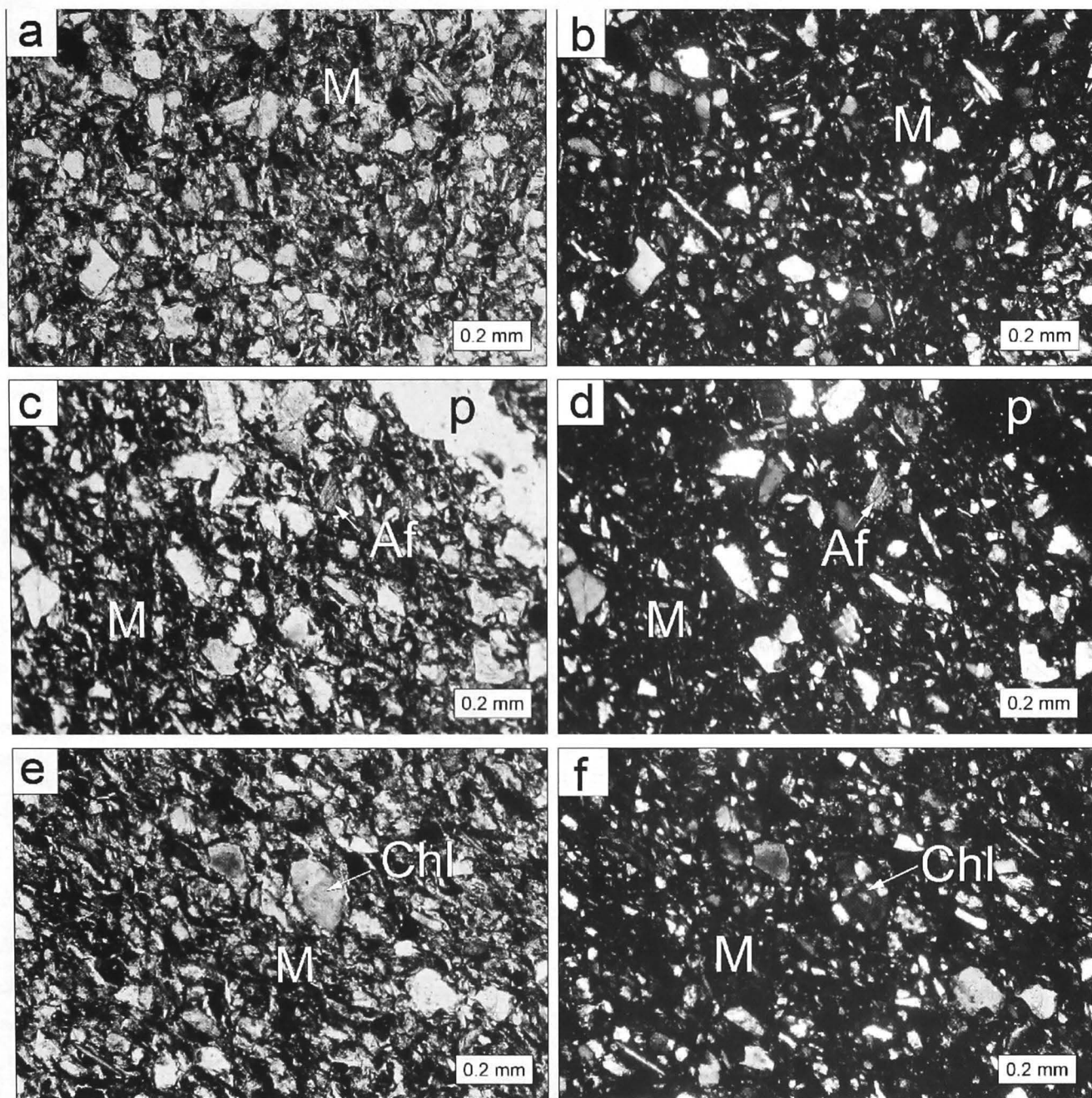
Planșa 45. Microfotografiile în lumină polarizată ale secțiunilor subțiri de probe de cărămizi (1P = un polarizor, P+ = polarizori încrucișați; M – matrice, Af – amfibol, Q – cuarț, p – por.). a) proba FB-1. Matrice feruginoasă semitranslucidă, de culoare brun deschisă; 1P; b) proba FB-1: aceeași imagine ca și (a). Matrice microcristalină (birefringentă), sinterizată, constituită din minerale argiloase, lamele de mice și granule fine de cuarț. Textură neorientată. P+; c) proba FB-2. Matrice feruginoasă opacă; 1P; d) proba FB-2: aceeași imagine ca și (c). Matrice amorfă (izotropă) cu rare zone microcristaline (birefringente). Claste de cuarț și amfibol. Textură neorientată. P+; e) proba FB-8. Matrice feruginoasă semitranslucidă, de culoare brun deschisă; 1P; f) proba FB-8: aceeași imagine ca și (e). Matrice amorfă (izotropă), cu zone microcristaline (birefringente). Claste de cuarț și lamele de mice. Textură neorientată. P+.

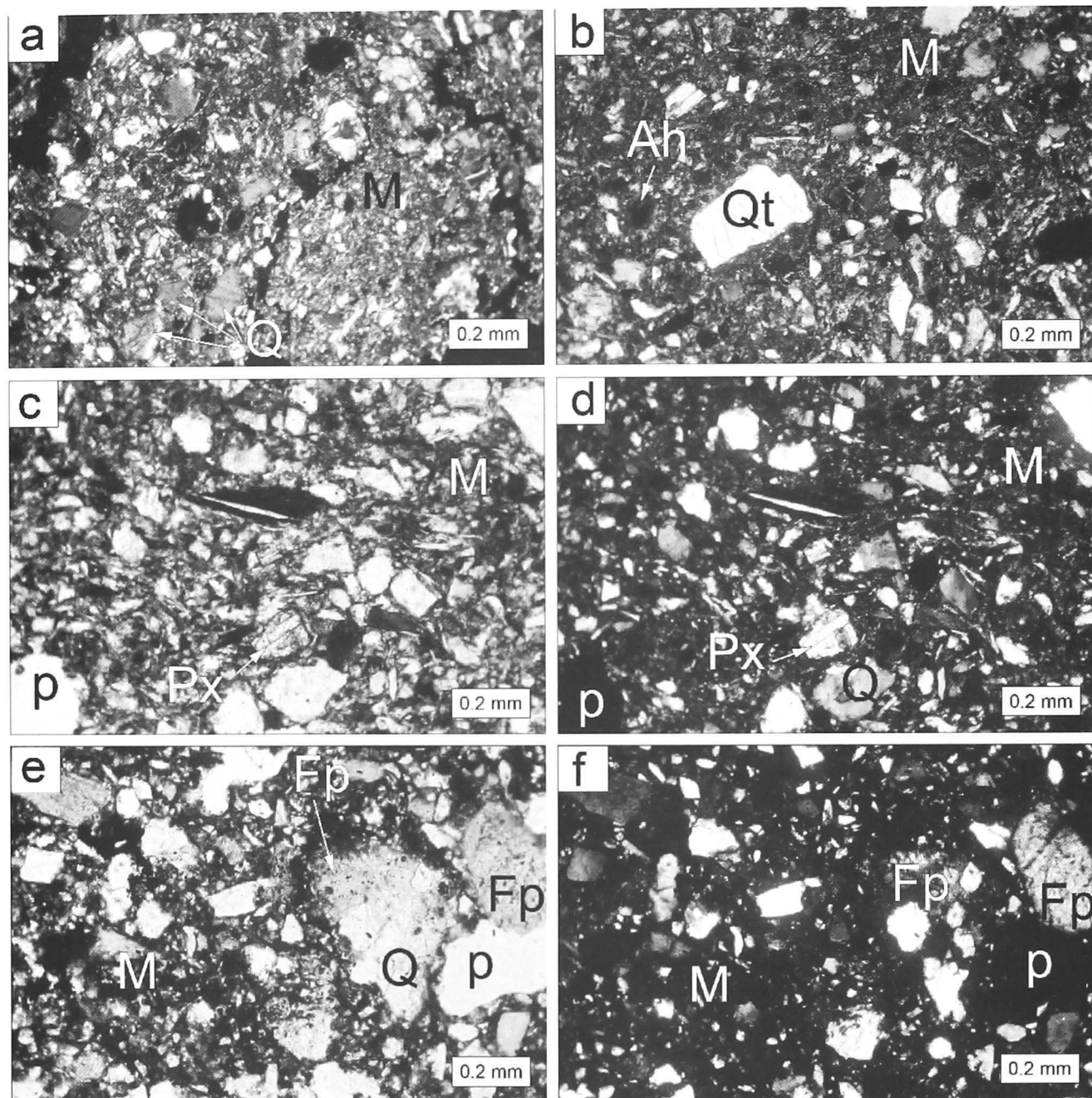
Planșa 46. Microfotografiile în lumină polarizată ale secțiunilor subțiri de probe de cărămizi (1P = un polarizor, P+ = polarizori încrucișați; M – matrice, Ca – calcar, Q – cuarț, PI – feldspat plagioclaz, Gs – gnais, p – por.). a) proba FB-9. Matrice feruginoasă semitranslucidă, de culoare brun deschisă; 1P; b) proba FB-9: aceeași imagine ca și (a). Matrice amorfă (izotropă), cu rare zone microcristaline (birefringente). Matricea este constituită din minerale argiloase, granule fine de cuarț și lamele de mice. În secțiune apar și fragmente de calcar grezos, slab transformat termic. Textură neorientată. P+; c) proba FB-9. Matrice feruginoasă semitranslucidă, de culoare brun deschisă; 1P; d) proba FB-9: aceeași imagine ca și (c). Matrice amorfă (izotropă), cu rare zone microcristaline (birefringente). Claste de cuarț, lamele de mice și un fragment mai mare de gnais. Textură neorientată. P+; e) proba FB-10. Matrice feruginoasă semitranslucidă, de culoare brun deschisă; 1P; f) proba FB-10: aceeași imagine ca și (e). Matrice microcristalină (birefringentă), sinterizată, cu zone amorfă (izotrope). Claste de cuarț și feldspat plagioclaz. Textură neorientată. P+.

Planșa 47. Microfotografiile în lumină polarizată ale secțiunilor subțiri de probe de cărămizi (1P = un polarizor, P+ = polarizori încrucișați; M – matrice, Q – cuarț, Qt – cuarțit, Gs – gnais, Mc – mică). a) proba FB-10. Matrice feruginoasă semitranslucidă, de culoare brun deschisă; 1P; b) proba FB-10: aceeași imagine ca și (a). Matrice microcristalină (birefringentă), sinterizată, cu rare zone amorfe (izotrope) datorate procesului de sinterizare. Matricea este constituită din minerale argiloase, granule fine de cuarț și lamele de mice. În secțiune apar și fragmente de calcare. Textură neorientată. P+; c) proba FB-12. Matrice feruginoasă cu structură complexă, cu zone brune opace și cu zone incolore transparente; 1P; d) proba FB-12: aceeași imagine ca și (c). Matrice izotropă, cu zone amorfe și zone vitroase. Claste de cuarț și un fragment mai mare de cuarțit. Textură slab orientată. P+; e) proba FB-15. Matrice feruginoasă semitranslucidă, de culoare brună; 1P; f) proba FB-15. Aceeași imagine ca și (e). Matrice amorfă (izotropă), cu rare zone microcristaline (birefringente). Claste de cuarț; Textură neorientată. P+.

Planșa 48. Microfotografiile în lumină polarizată ale secțiunilor subțiri de probe de cărămizi (1P = un polarizor, P+ = polarizori încrucișați; M – matrice, Af – amfibol, Q – cuarț, Chl – șist cloritos; p – por.). a) proba FB-16. Matrice feruginoasă semitranslucidă spre opacă, de culoare brun deschisă; 1P; b) proba FB-16: aceeași imagine ca și (a). Matrice amorfă (izotropă) cu rare zone microcristaline (birefringente). Se observă granule de cuarț și lamele de mice; P+; c) proba FB-17. Matrice feruginoasă opacă, de culoare brun deschisă; 1P; d) proba FB-17: aceeași imagine ca și (c). Matrice amorfă (izotropă) cu rare zone microcristaline (birefringente). Claste de cuarț și amfibol. P+; e) proba FB-18. Matrice feruginoasă opacă, de culoare brun deschisă; 1P; f) proba FB-18: aceeași imagine ca și (e). Matrice amorfă (izotropă), cu rare zone microcristaline (birefringente). Claste de cuarț și lamele de mice și un fragment de șist cloritos. P+.

Planșa 49. Microfotografiile în lumină polarizată ale secțiunilor subțiri de probe de cărămizi (1P = un polarizor, P+ = polarizori încrucișați; M – matrice, Px - piroxen, Q – cuarț, Ah – agregat hematitic (concrețiune pedogenetică), Fp – feldspat, p – por.). a) proba FB-20. Matrice argiloasă microcristalină (birefringentă), cu fragmente de cuarț și lamele de mice; P+; b) proba FB-20. Matrice argiloasă microcristalină (birefringentă), cu fragmente de cuarț, lamele de mice și agregate hematitice provenite din sol; P+; c) proba FB-21. Matrice feruginoasă opacă, de culoare brună; 1P; d) proba FB-21: aceeași imagine ca și (c). Matrice amorfă (izotropă) cu rare zone microcristaline (birefringente). Claste de cuarț și piroxen; P+; e) proba FB-24. Matrice feruginoasă opacă, de culoare brun închisă; 1P; f) proba FB-24: aceeași imagine ca și (e). Matrice amorfă (izotropă). Claste de cuarț. Feldspații unui litoclast granitic sunt parțial topiți. P+.

LISTA AUTORILOR

ADRIAN ANDREI RUSU, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române,
Str. M. Kogălniceanu nr. 12–14, RO–400084, Cluj-Napoca.

E-mail: aarusu@yahoo.com.

ILEANA BURNICHIOIU, Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia, Departamentul de Istorie,
Arheologie și Muzeologie, str. N. Iorga, nr. 11–13, Alba Iulia, RO–510009, Alba Iulia.

E-mail: iburnichioiu@yahoo.com.

OANA TODA¹, Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie,
Str. M. Kogălniceanu, nr. 1, RO–400084, Cluj-Napoca.

E-mail: oana.toda@ubbcluj.ro.

CORINA IONESCU, Universitatea Babeș-Bolyai, Catedra de Mineralogie, Str. M. Kogălniceanu,
nr. 1, RO–400084, Cluj-Napoca.

E-mail: corina.ionescu@ubbcluj.ro.

LUCREȚIA GHERGARI, Universitatea Babeș-Bolyai, Catedra de Mineralogie, Str. M. Kogălniceanu,
nr. 1, RO–400084, Cluj-Napoca.

E-mail: lucretia.ghergari@ubbcluj.ro.

IOAN I. BUCUR, Universitatea Babeș-Bolyai, Catedra de Mineralogie, Str. M. Kogălniceanu,
nr. 1, RO–400084, Cluj-Napoca.

E-mail: ioan.bucur@ubbcluj.ro.

¹ Lucrarea fost posibilă prin sprijinul financiar oferit prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, cofinanțat prin Fondul Social European, în cadrul proiectului POSDRU/107/1.5/S/76841, cu titlul „Studii doctorale moderne: internaționalizare și interdisciplinaritate”.

ISBN 978-606-543-227-7

9 786065 432277